

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის სოხუმის ფილიალი

ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საისტორიო საზოგადოება

აფხაზეთის ორგანიზაცია

ბ ე ქ ა ნ ხ ო რ ა ვ ა

ა ფ ხ ა ზ თ ა 1 8 6 7 წ ლ ი ს

მ უ ჰ ა ჯ ი რ ო ბ ა

გამომცემლობა – ა რ ტ ა ნ უ ჯ ი

თბილისი

აფხაზეთის ისტორიის საკითხები დღეს მრავალმხრივ ინტერესს იწვევს. წინამდებარე ნაშრომში განხილულია რუსეთის მფლობელობის განმტკიცება აფხაზეთში, ცარიზმის კოლონიზატორული მიზნები, აფხაზეთა 1867 წლის მუჰაჯირობის მიზეზები, მსვლელობა და საინტერესო ისტორიული დოკუმენტი _ მუჰაჯირთა სია.

წიგნი განკუთვნილია ისტორიკოსებისა და საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველთათვის.

რედაქტორები: **ზურაბ პაპასქირი**, ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

თეიმურაზ გვანცელაძე, ფილოლოგიის
მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები: **ავთანდილ კილასონია**, ისტორიის
მეცნიერებათა კანდიდატი, დოცენტი

ანასტასია განიჩი, ისტორიის მეცნიერებათა
კანდიდატი

ნიკო ჯავახიშვილი, ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

შესავალი

1864 წლის 21 მაისს მრავალწლიანი კავკასიის ომი (1817-1864) დამთავრებულად გამოცხადდა. დასავლეთ კავკასიის დაპყრობით დასრულდა რუსეთის იმპერიასთან კავკასიის შეერთების ხანგრძლივი პროცესი. მეფის ხელისუფლებას სურდა კავკასია «სამოქალაქო და პოლიტიკური თვალსაზრისით მჭიდროდ შეეკრა რუსეთთან და მის განუყოფელ ნაწილად ექცია», ხოლო ადგილობრივი მოსახლეობა «ენით, გონებით და გრძნობით რუსი გამხდარიყო».¹ ამ გეგმის განხორციელებას ცარიზმი კოლონიზაციის მეშვეობით ცდილობდა, რადგან მხარის ათვისების ერთ-ერთ უმთავრეს საშუალებად ეს ღონისძიება მიაჩნდა.

ცარიზმის მიზანს დაპყრობილი ქვეყნის კოლონიზაცია და მოსახლეობის ასიმილაცია წარმოადგენდა ყოველთვის. ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ვ. კლიუჩევსკი კოლონიზაციას «რუსეთის ისტორიის ძირითად ფაქტორად» მიიჩნევდა.² ამისი ნათელი მაგალითია რუსეთის ისტორია XVI საუკუნიდან მოყოლებული. პირველად სწორედ XVI საუკუნეში აღმოჩნდა რუსეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში არარუსული მიწები: კარელთა, კომი, ვოლგისპირეთი, ურალისპირეთი; XVII საუკუნეში რუსეთმა შეიერთა ციმბირი, უკრაინა, ბელორუსია. კოლონიურ დაპყრობათა პროცესი უფრო ინტენსიური გახდა XVIII საუკუნეში, როცა რუსეთმა დაიპყრო ბალტიისპირეთი, პოლონეთი, ყირიმი და შავი ზღვის მთელი ჩრდილოეთი სანაპირო; XIX საუკუნეში რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა კავკასია.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ცარიზმი პოლიტიკური თვალსაზრისით სანდო ელემენტებით ქვეყნის დასახლებისათვის ზრუნვას შეუდგა. კავკასიის მთავარმართებელმა პ. ციციანოვმა (1802-1806) აღმოსავლეთ საქართველოში (ქვემო ქართლში) ირანის აზერბაიჯანიდან და ერევნის სახანოდან სომხები გადმოსახლა, მოლაპარაკებას აწარმოებდა ურმიის მხარეში მცხოვრებ აისორებთან და მათ საქართველოში ერთიანად გადმოსახლებას ურჩევდა.³ მთავარმართებელმა ნ. რტიშჩევმა (1812-1816) იმპერატორ ალექსანდრე I-ს (1801-1825) წარუდგინა «სრულიად საქართველოს გენერალური რუკა» ვრცელი ახსნა-განმარტებით, სადაც ქვეყნის ინტენსიური კოლონიზაციის საკითხს აყენებდა.⁴ არსებობდა იდეა საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე დონის კაზაკთა ჩასახლების შესახებ. მოგვიანებით, ცარიზმი შეეცადა საქართველოში სამხედრო დასახლებათა მოწყობას სამსახურიდან დათხოვილი დაოჯახებული ჯარისკაცებისაგან, რომლებსაც მთავრობა მიწის საჭირო რაოდენობითა და სამუშაო იარაღით უზრუნველყოფდა.⁵ მხარის კოლონიზაცია რუსული ელემენტებით ხორციელდებოდა არამარტო სამხედრო დასახლებათა შექმნით, აქ ასახლებდნენ რუსეთის ცენტრალური გუბერნიებიდან გადმოსახლებულ სექტანტებსაც. 1817 წლის სექტემბერში საქართველოში გამოჩნდნენ პირველი გერმანელი კოლონისტები (31 ოჯახი, 181 სული), რომლებიც თბილისის მიდამოებში ჩაასახლეს. 1818-1819 წწ. საქართველოში (თბილისის შემოგარენსა და ქვემო ქართლში) გერმანელთა კიდევ რამდენიმე კოლონია შეიქმნა.⁶

1828-1829 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს, როცა რუსეთის ჯარებმა ქ. ახალციხე აიღეს (1828 წ. 15 აგვისტო) და სამცხე-ჯავახეთის ერთი ნაწილი შემოიერთეს, ადგილობრივი მაჰმადიანი ქართველობა თურქეთში გადასახლდა, რასაც

განსაკუთრებით შეუწყო ხელი მეფის ხელისუფლებამ. კავკასიის მთავარმართებელმა ი. პასკევიჩმა (1827-1831) მათ საცხოვრებელ ადგილებში 1830 წ. თურქეთიდან 30 ათასამდე სომეხი ჩამოსახლა⁷, რომელიც ცარიზმის დასაყრდენი უნდა ყოფილიყო ამ მხარეში. იმის გამო, რომ 1830წ. სამცხე-ჯავახეთში იმაზე მეტი სომეხი გადმოსახლდა (14 ათასი ოჯახი), ვიდრე განზრახული იყო (8 ათასი ოჯახი), დღის წესრიგიდან მოიხსნა კაზაკთა ჩამოსახლების საკითხი⁸. იმავე 1830 წ. თურქეთიდან ბერძნებიც ჩამოსახლეს სამცხე-ჯავახეთსა და ქვემო ქართლში. ასევე ქვემო ქართლში ჩასახლეს ირანიდან და თურქეთიდან 1827-1829წწ. გადმოსახლებული სომხები, ხოლო მოგვიანებით, რუსეთიდან გადმოსახლებული სექტანტები.⁹

ჩრდილოეთ კავკასიაში ფართოდ წარიმართა კოლონიზაცია კაზაკების მეშვეობით. ნიკოლოზ I (1825-1855) სავსებით იზიარებდა კავკასიაში კოლონიური პოლიტიკის გატარების აუცილებლობას, რადგან მიაჩნდა, რომ კოლონიზაციას ხელი უნდა შეეწყო «რუსული მფლობელობის განმტკიცებისათვის, უზრუნველყო ადგილობრივი მოსახლეობის სრული მორჩილება და, საბოლოო აზრით, მხარის იმპერიასთან შერწყმა».¹⁰

მეფის ხელისუფლებასა და რუსეთის მოწინავე საზოგადოებას ერთნაირი მიდგომა ჰქონდა კავკასიის საკითხისადმი. ჯერ კიდევ XIX ს. დასაწყისში რუსი დეკაბრისტი, დეკაბრისტა «სამხრეთის საზოგადოების» ლიდერი პ. პესტელი საზოგადოების საპროგრამო დოკუმენტში «რუსსკაია პრავდა», იმ ღონისძიებების შესახებ, რაც რუსეთის ხელისუფლებას კავკასიაში უნდა გაეტარებინა, წერდა:

«1. Решительно покорить все народы живущие к северу от границы, имеющей быть протянутой от между Россиею и Персиею, а равно и Турциею, в том числе и приморскую часть, ныне Турции принадлежащую;

2. Разделить все кавказские народы на два разряда: мирные и буйные. Первых оставить в их жилищах и дать им российское правление и устройство, а вторых _ силою переселить во внутренность России, раздробив их малыми количествами по всем русским волостям;

3. Завести в кавказской земле русские селения и всем русским переселенцам раздать все земли, отнятые у прежних буйных жителей, дабы всем способом изгладить на Кавказе даже все признаки прежних (т. е. теперешних) его обитателей и обратить сей край в спокойную и благоустроенную область русскую».¹¹

ამრიგად, პ. პესტელი კავკასიელ ხალხებს ყოფდა მშფოთვარე, დაუმორჩილებელ და მშვიდ, დამყოლ ტომებად. მისი აზრით, აუცილებელი იყო პირველის გადასახლება იმპერიის შიდა გუბერნიებში, ხოლო მეორის თანდათანობითი ასიმილაცია და სრული გათქვეფა კავკასიაში ჩასახლებულ რუსულ მოსახლეობაში. შემდეგში ცარიზმი სწორედ ასე მოიქცა.

კავკასიის ომის უკანასკნელ ეტაპზე, 1859-1864 წლებში, ცარიზმი დაუმორჩილებელი კავკასიელი მთიელების სამშობლოდან ძალდატანებით გასახლებას შეუდგა. ეს პროცესი ცნობილია მუჰაჯირობის სახელით.

მუჰაჯირობა (არაბ. «მუჰაჯერეთ» – გადასახლება), კავკასიის მკვიდრი მოსახლეობის ძირითადად იძულებითი გადასახლება თურქეთის იმპერიაში XIX საუკუნეში, დაკავშირებული იყო კავკასიის ომებთან.* რუსეთის ხელისუფლებას სურდა დაუმორჩილებელ კავკასიელ მთიელთა თურქეთში გადასახლებით მიეღწია პოლიტიკური სიმშვიდისათვის ამ მხარეში, გათავისუფლებული მიწები ფართო

კოლონიზაციისათვის გამოეყენებინა, ესარგებლა მხარის ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობით.^{1 2}

1859 წელს, რუსების მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ ჩეჩნები, დაღესტნელები და ოსები თურქეთისაკენ დაიძრნენ. შემდეგი გადასახლების პროცესმა მოიცვა დასავლეთ კავკასია, სადაც კულმინაციას 1863-1864 წწ. მიაღწია. დას. კავკასიის ტომები: მრავალრიცხოვანი ადიღეელები (ჩერქეზები), უბიხები, აბაზები, ყუბანისპირელი ნოღაელები, ყარაჩაელები თურქეთში გადასახლდნენ. აღსანიშნავია, რომ ცენტრალური და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიიდან გადასახლებულთა რიცხვი შედარებით მცირე იყო, რადგან დაღესტან-ჩეჩნეთისათვის თურქეთი შორს იყო, ხოლო ოსები, ყაზარდოელები და ბალყარელები რუსეთის წინააღმდეგ ომში არ მონაწილეობდნენ. რაც შეეხება დას. კავკასიის ტომებს, ზოგიერთი მათგანი (უბიხები) მთლიანად აიყარა და თურქეთში გადასახლდა. ამრიგად, კავკასიელ მთიელთა ძალდატანებითი გადასახლება თურქეთში, რუსეთის მიერ კავკასიელ მთიელთა მიმართ გატარებული გენოციდის პოლიტიკის გაგრძელება იყო.

მუჰაჯირობის პროცესმა აფხაზეთიც მოიცვა. 1867 წელს განხორციელდა აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლება თურქეთში, რომლის მიზეზებიც იყო რუსეთის მიერ დასავლეთ კავკასიის დაპყრობა და კავკასიის ომის დამთავრება, აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება და აქ რუსული მმართველობის შემოღება, მხარის ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა, აფხაზეთში საგლეხო რეფორმის გატარებისათვის მზადება და 1866 წლის ლიხნის აჯანყება.

1877-1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის მსვლელობისას, 1877 წ. აგვისტოში მოხდა აფხაზთა მეორე მასობრივი ძალდატანებითი გადასახლება თურქეთში.

მუჰაჯირობა ერთ-ერთი ყველაზე ტრაგიკული მოვლენაა აფხაზი და კავკასიის სხვა ხალხების ისტორიაში. «ეს არის არა უბრალო ეპიზოდი, _ წერდა ისტორიკოსი შ. ინალ-იფა, _ არამედ უმძიმესი ეროვნული ტრაგედია, რამაც აფხაზი ხალხი ფიზიკური განადგურების საფრთხის წინაშე დააყენა».^{1 3} ქართველი საზოგადოებრიობა დიდი თანაგრძნობით შეხვდა აფხაზთა და კავკასიელ მთიელთა ამ ტრაგედიას. XIX ს. გამოჩენილმა ქართველმა მწერლებმა და საზოგადო მოღვაწეებმა: გრ. ორბელიანმა, ი. ჭავჭავაძემ, ა. წერეთელმა, ი. გოგებაშვილმა, ს. მესხმა, გ. წერეთელმა, ალ. ყაზბეგმა, ზ. ჭიჭინაძემ, პ. ჭარაიამ, ნ. ჯანაშიამ, თ. სახოკიამ და სხვ. გულწრფელი თანაგრძნობა გამოხატეს აფხაზთა და კავკასიელ მთიელთა მშობლიური მხარიდან გადასახლების გამო.

აფხაზთა მუჰაჯირობის საკითხები დაწვრილებითაა შესწავლილი გამოჩენილი აფხაზი ისტორიკოსის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის გ. ძიმარის ფუნდამენტურ ნაშრომში «მუჰაჯირობა და XIX საუკუნის აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები»,^{1 4} რომელიც მდიდარ ფაქტობრივ მასალას ემყარება. მასში აფხაზთა მუჰაჯირობის რთული პროცესი ნაჩვენებია რუსეთის დას. კავკასიის ხალხებთან ურთიერთობის, აფხაზეთში რუსეთის მფლობელობის განმტკიცებისა და საერთოკავკასიური მიგრაციული პროცესის ფონზე. აგრეთვე, კავკასიაში რუსეთის, თურქეთის, ევროპის სახელმწიფოების (ინგლისი, საფრანგეთი) ინტერესების ჩვენებითა და იმდროინდელი საერთაშორისო ვითარების გათვალისწინებით.

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი აფხაზი მკვლევარი შეგნებულად აზვიადებს აფხაზ მუჰაჯირთა რაოდენობას, რითაც მათ სურთ დაამტკიცონ, რომ აფხაზთა ხვედრითი

წილის თითქოსდა კატასტროფული შემცირება აფხაზეთში მუჰაჯირობის მიზეზით მოხდა. ამ მიზნით შემუშავდა კონცეფცია, რომლის მიხედვითაც XIX საუკუნეში აფხაზთა თურქეთში გადასახლება რამდენიმე ეტაპად მოხდა.

როგორც ირკვევა, აფხაზთა პირველი მასობრივი გადასახლება თურქეთში 1867 წელს მოხდა. მაშინ სამშობლო დაახლ. 20 ათასმა აფხაზმა დატოვა. აფხაზთა მასობრივი გადასახლების მეორე ტალღა 1877 წელს იყო, როცა თურქეთში დაახლ. 30 ათასი აფხაზი გადასახლდა.¹⁵

მუჰაჯირობის შემდეგ თითქმის მთლიანად გაუკაცურდა ჩრდილო-დასავლეთი და ცენტრალური აფხაზეთი, დაცარიელდა ქვეყნის მთიანი მხარეები: წებელდა, დალი, ფსხუ. ეს პროცესი არ შეხებია მხოლოდ სამურზაყანოს. მუჰაჯირობის შემდეგ აფხაზეთი დამთრგუნველი სანახავი იყო. როგორც ნ. მარი აღნიშნავდა, «Абхазия была обездолена в своей даже центральной этнографической части ... остались одни одичалые дворы с фруктовыми деревьями, ни души абхазской, ни звука абхазского».¹⁶ თითქმის მთლიანად გადასახლდნენ ეთნიკურად აფხაზთა მონათესავე ჯიქების მთის თემები აიბგა და აჰჰიფსხუ, საიდანაც გვიანფეოდალურ ხანაში მუდმივად ხდებოდა მოსახლეობის ინფილტრაცია აფხაზეთში.

წინამდებარე ნაშრომში კავკასიის ომის ფონზე განხილულია რუსეთის მფლობელობის განმტკიცება აფხაზეთში, ცარიზმის კოლონიზატორული მიზნები, აფხაზთა 1867 წლის მუჰაჯირობის მიზეზები, მსვლელობა და საინტერესო ისტორიული დოკუმენტი _ მუჰაჯირთა სია.

1867 წელს, აფხაზთა გადასახლების პროცესში, დგებოდა მუჰაჯირთა სიები სოფლების მიხედვით, ოჯახის თავკაცთა სახელისა და გვარის მითითებით, ოჯახის წევრთა რაოდენობის (ქალთა, კაცთა) ჩვენებით. ამ სიის ორიგინალი ინახება სცსს არქივში (ფ. 545, აღწ. 1, ს. 191). მუჰაჯირთა სიას იცნობდა გ. ძიძარია, რომელსაც იგი მოხსენიებული აქვს თავის ნაშრომში. 1990 წელს აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელმა ა. გოჟბამ გაზ. «აფსნი ყაფშ»-ში (30 მაისი, 1-2 ივნისი) აფხაზურ ენაზე გამოაქვეყნა 1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სიის ერთი ნაწილი: «1867 წლის ივნისში წებელდიდან და დალიდან მუჰაჯირობაში წასული აფხაზები», ხოლო შემდეგ (8 ივნისი) სიის მეორე ნაწილიც, სახელწოდებით: «1867 წელს ბზიფი-გუმა-აბჟუა-აყუა-გულრიფშიდან მუჰაჯირობაში წასული აფხაზები». მოგვიანებით რ. გოჟბამ გაზ. «აფსნი ყაფშ»-ში (21, 22, 23 ივნისი) რუსულ ენაზე გამოაქვეყნა «1867 წელს აფხაზეთიდან წასულ მუჰაჯირთა სია».

1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სია რუსულ ენაზე შედგენილი. იგი შედგენილია გაკრული ხელით და 120 გვერდს მოიცავს. სიის ზოგიერთი ადგილის წაკითხვა გამძნელებულია, ამასთან ერთი და იგივე სახელი და გვარი ზოგჯერ სხვადასხვანაირადაა ჩაწერილი, ზოგჯერ დამახინჯებულია სოფლების სახელებიც. აღსანიშნავია ისიც, რომ ა. და რ. გოჟბებს, როგორც აფხაზურ, ისე რუსულ პუბლიკაციაში სახელები და გვარები, სოფლების სახელწოდებები აფხაზური ფორმით აქვთ გადმოცემული, რაც თავისთავად დოკუმენტის დამახინჯებაა.

წინამდებარე გამოცემაში წარმოდგენილია 1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სიის ქართული თარგმანი. აღსანიშნავია, რომ სიაში წარმოდგენილი საკუთარი სახელები და გვარები აფხაზურიდან არის გადატანილი, ტრანსკრიბირებული. მათი რუსულიდან ქართულად გადმოღება უკვე დამატებით სირთულესთან არის დაკავშირებული, თუმცა შევეცადეთ ქართული ტრანსკრიფცია რაც შეიძლება მიახლოებული ყოფილიყო აფხაზურთან.

1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სია საინტერესო ისტორიული დოკუმენტია.* მას დიდი მნიშვნელობა აქვს აფხაზეთის ისტორიის, აფხაზთა ეთნოლოგიისა და ეთნოისტორიის, XIX ს. აფხაზეთის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის, აფხაზეთის დემოგრაფიის, ტოპონიმის, აფხაზური ონომასტიკის კვლევის თვალსაზრისით და ამდენად გარკვეულ დახმარებას გაუწევს სათანადო სპეციალისტებს.

კავკასიის ომი და აფხაზეთი

XV ს. II ნახევარში აშკარად გამოიკვეთა რუსეთის სწრაფვა აღმოსავლეთისაკენ, რასაც მზარდი პოლიტიკური და სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები განაპირობებდა. ამ დროიდანვე შეიძინა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ვოლგის სავაჭრო გზამ.¹ XVI ს. შუა ხანებიდან რუსეთის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის დღის წესრიგში კავკასიის საკითხი დგება.

კავკასია ყველა დროში წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სტრატეგიულ რეგიონს. მასზე გადიოდა უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო გზები აზიიდან ევროპისაკენ, ახლო აღმოსავლეთიდან შუა აღმოსავლეთისაკენ, ამიტომ კავკასიის დაუფლება არამარტო სატრანსპორტო ვაჭრობაზე კონტროლის დაწესებას ნიშნავდა, არამედ შავ და კასპიის ზღვებზე მტკიცედ დამკვიდრების შესაძლებლობასაც იძლეოდა.² ეს გარემოება განსაკუთრებით ზრდიდა ამიერკავკასიის სტრატეგიულ მნიშვნელობას. ამიტომაც იყო, რომ საუკუნეების განმავლობაში ეს რეგიონი მოქიშპე სახელმწიფოებს შორის განუწყვეტელი ომების ასპარეზს წარმოადგენდა.

1556 წ. რუსეთმა ასტრახანის სახანო დაიპყრო და მოკლე ხანში, მომთაბარე ნოღაელების მიწა-წყლის ხარჯზე, მისმა საზღვარმა მდ. თერგამდე მიაღწია, ხოლო 1557 წ. ზოგიერთი ყაზარდოელი მთავარიც რუსეთის მფარველობაში შევიდა.³ ყაზარდოს განსაკუთრებული სტრატეგიული მდებარეობა ჰქონდა ცენტრალურ იმპერკავკასიაში. მასზე გადიოდა მთავარი გზები შავი და აზოვის ზღვებიდან კასპიის ზღვისაკენ და ჩრდ. კავკასიიდან ამიერკავკასიაში. ამ დროიდანვე (1567-1588 წწ.) ჩნდება ჩრდ. კავკასიაში, მდ. თერგსა და მდ. ყოისუზე რუსების პირველი სიმაგრეები და სამხედრო დასახლებები.⁴

XVII საუკუნეში რუსეთის ხელისუფლების ყურადღება ძირითადად ქვეყნის დასავლეთ საზღვრებისაკენ იყო მიპყრობილი და აღმოსავლეთში აქტიურობას არ იჩენდა, მაგრამ XVII ს. მიწურულსა და XVIII ს. დასაწყისში პეტრე I-ის (1682-1725) ღონისძიებებმა აღმოსავლეთში ცხადყო, რომ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი კვლავ შედიოდა რუსეთის სტრატეგიული ინტერესების სფეროში.

1696 წ. პეტრე I-მა თურქებს წაართვა მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი დონის შესართავთან – აზოვის ციხე, საიდანაც თურქები რუსეთის სამხრეთ სამფლობელოებს და კავკასიას ემუქრებოდნენ, ამასთან აზოვის ზღვაზე რუსეთის ფლოტს ჩაუყარა საფუძველი.⁵ ამრიგად, XVII ს. მიწურულისათვის რუსეთის ხელში იყო ვოლგისა და დონის ქვემო წელი. ვინც მათ ფლობდა, ჩრდ. კავკასიაში პოლიტიკური ჰეგემონი ხდებოდა. ამიერიდან რუსეთის წინაშე ახალი პერსპექტივები გადაიშალა კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთში.

XVIII ს. II ნახევარში რუსეთის ინტერესები კავკასიისადმი კიდევ უფრო გაიზარდა. რუსეთის მმართველ წრეებს კარგად ესმოდათ ქვეყნისათვის ამ რეგიონის

მნიშვნელობა. გარდა იმისა, რომ რუსეთს სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები ჰქონდა კავკასიაში, მისი მიზანი იყო შავ ზღვაზე გასვლა, შუა აზიასა და მახლობელ აღმოსავლეთზე გამავალი სავაჭრო გზების ხელში ჩაგდება და, საბოლოო ანგარიშში ეკონომიკური და პოლიტიკური გაბატონება ახლო აღმოსავლეთში.⁶

1763 წ. რუსებმა თერგის მარცხენა ნაპირზე ციხე-ქალაქი მოზდოკი* დააარსეს და აქ კაზაკთა** გარნიზონი ჩააყენეს. 1783 წლის აპრილში რუსეთმა ყირიმის სახანო შეიერთა, რამაც საგრძნობლად შეასუსტა თურქეთის პოზიციები კავკასიაში. იმავე წლის ივლისში ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის მფარველობაში შევიდა და ამ ქვეყანასთან სათანადო კავშირურთიერთობის უზრუნველყოფის მიზნით საქართველოს სამხედრო გზის მშენებლობა დაიწყო. მის დასაცავად, თერგის ზემო წელზე, რუსებმა რამდენიმე სიმაგრე ააგეს, მათ შორის ვლადიკავკაზი (1784წ.), რომელსაც გასაღების როლი უნდა შეესრულებინა ამიერკავკასიაში გაბატონებისათვის. თერგის ზემო წელზე რუსული სიმაგრეების აგებით, ფაქტობრივად, ოსეთი რუსეთის მფარველობაში აღმოჩნდა.⁷

XVIII ს. ბოლოსათვის რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა მთელი ჩრდილოეთი შავიზღვისპირეთი მდ. დნესტრის შესართავიდან ტამანის ნ/კ-მდე, მათ შორის ყირიმი და ყუბანისპირეთის სტეპები. ჩრდ. კავკასიაში რუსეთის ხელისუფლების გავრცელებასთან ერთად მიმდინარეობდა მხარის დაპყრობა-ათვისება რუსი კოლონისტების მიერ, პირველ რიგში კაზაკების მეშვეობით. XVIII ს. მიწურულს თერგისა და მდ. ყუბანის გაყოლებაზე აგებული რუსული სიმაგრეებისა და კაზაკთა სტანიცების ჯაჭვი გადაიჭიმა კასპიის ზღვიდან შავ და აზოვის ზღვებამდე. შეიქმნა კავკასიის გამაგრებული «საკორდონო ხაზი», რომელიც მდ. თერგის მარცხენა ნაპირსა და მდ. ყუბანის მარჯვენა ნაპირზე გადიოდა და ამ მდინარეებს შორის ტერიტორიასაც მოიცავდა. ის რუსეთის სამფლობელოებს მიჯნავდა კავკასიელ მთიელთა სამფლობელოებისაგან. კავკასიის ხაზს არ ჰქონდა მხოლოდ თავდაცვითი დანიშნულება – რუსეთის სამფლობელოების დაცვა კავკასიელ მთიელთა თავდასხმებისაგან, – სამომავლოდ ის რუსეთის იმპერიის საზღვრების სამხრეთით გაფართოების ფორპოსტად უნდა ქცეულიყო.⁸

1801 წ. ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა. ამიერიდან, აღმ. საქართველოში რუსული მმართველობა დამყარდა. ის დიდად არ განსხვავდებოდა რუსეთში არსებული საგუბერნიო მმართველობისაგან. მის სათავეში «საქართველოს მთავარსარდალი», იგივე «მთავარმმართველი» იდგა, რომელიც თავდაპირველად ქართლ-კახეთის, შემდეგ კი მთელი ამიერკავკასიის საქმეებზე უმაღლესი პასუხისმგებელი პირი იყო.⁹ აღმ. საქართველოს შეერთებით რუსეთმა ხელში ჩაიგდო მნიშვნელოვანი სამხედრო-სტრატეგიული პლაცდარმი, საიდანაც დაიწყო თავისი ბატონობის გავრცელება დას. საქართველოსა და მთელ ამიერკავკასიაში. რუსეთისათვის უკვე ადვილი იყო რეგიონის პოლიტიკური ერთეულების ძალით დაპყრობა, ან «ნებაყოფლობით» დამორჩილება, ხოლო ახლო აღმოსავლეთში გაბატონების პერსპექტივა კიდევ უფრო რეალური ჩანდა.

აღმ. საქართველოს შეერთების შემდეგ დღის წესრიგში დადგა დას. საქართველოს პოლიტიკური ერთეულების შეერთების საკითხი. დას. საქართველოს მიმართ რუსეთის თვითმპყრობელობის პოლიტიკა ამკარად გამოჩნდა უკვე 1802 წელს, როცა საქართველოს მთავარსარდალსა და ასტრახანის გენერალ-გუბერნატორს, ფაქტობრივად, კავკასიის მთავარმართველს, გენერალ პ. ციციანოვს (1802-1806) დაევალა ყველა ღონე ეხმარა დას. საქართველოს სამეფო-სამთავროების რუსეთთან

მიერთებისა და შავი ზღვის კავკასიის სანაპიროზე განმტკიცებისათვის.¹⁰ აქ გაბატონებას ცარიზმი ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეებისაკენ გზის გაკვალვას უკავშირებდა. რუსეთის საგარეო უწყების ყოფილი უფროსი გრაფი თ. როსტოპჩინი პ. ციციანოვს წერდა: «შენ თუ წარმატებას მიაღწევ რუსეთის ქვეშევრდომად იმერეთის შემოყვანაში, ამით არსებით და მნიშვნელოვან სარგებლობას მოუტან როგორც რუსეთს, ისე საქართველოს... ეს გზა შეიძლება უფრო საიმედოც კი იქნეს, ვიდრე... თავრიდაზე (ყირიმი, _ ბ. ხ.) გაკვალული გზა ცარგრაღისაკენ»¹¹ (კონსტანტინოპოლი, _ ბ. ხ.).

გარკვეული მიზეზების გამო, რუსეთის ხელისუფლება დას. საქართველოში ფრთხილად მოქმედებდა და აღმ. საქართველოსაგან განსხვავებით ქვეყნის უშუალოდ შეერთებისაგან თავს იკავებდა. მაგრამ პ. ციციანოვის მეცადინეობით მოხერხდა დას. საქართველოს სამეფო-სამთავროების რუსეთთან ფაქტობრივი მიერთება. პირველი, 1803 წ. დეკემბერში, სამეგრელოს სამთავრო შევიდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შეზღუდული ავტონომიის უფლებით. სამეგრელოს სამთავროს შეერთებით რუსეთი გზას იკაფავდა შავი ზღვის სანაპიროსაკენ და შეეძლო ზეწოლა მოეხდინა იმერეთის სამეფოზეც. 1804 წლის 25 აპრილს, რუსეთის ადმინისტრაციის ზეწოლით, იმერეთის მეფე სოლომონ II (1789-1810) იძულებული გახდა რუსეთის მთავრობის მიერ ნაკარნახევი სამფარველო პირობები მიეღო. 25 აპრილის ელაზნაურის სამფარველო ხელშეკრულება გურიის სამთავროზეც ვრცელდებოდა, რადგან გურია იმერეთის სამეფოს შემადგენელ სამთავროდ ცხადდებოდა.¹²

რუსეთის ხელისუფლებას განსაკუთრებით აინტერესებდა შავი ზღვის კავკასიის სანაპირო. ცარიზმს აწუხებდა ის გარემოება, რომ ამ რეგიონში მხოლოდ მცირე მონაკვეთს ფლობდა _ მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირიდან, ანაკლიის ციხიდან _ მდ. რიონის შესართავამდე, ერთადერთი სიმაგრით, სახელდახელოდ აშენებული ყულევით (რედუტ-კალე). შავი ზღვის ვრცელი სანაპირო ზოლი ანაპის ციხიდან მდ. ენგურის შესართავამდე და რიონის მარცხენა ნაპირიდან, _ თურქეთის მფლობელობაში იყო. მათ შორის სოხუმ-კალეს, ისგაურის, ანაკლიის, ფოთის, ბათუმის, გონიოს ციხეები. ამიტომ რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ბარონი ბუდბერგი კავკასიის მთავარმართებელსა და კავკასიის ჯარების სარდალს, გენერალ ი. გუდოვიჩს (1806-1809) 1806 წლის 25 სექტემბრის წერილში წერდა: «ეს ციხეები უძველესი დროიდან საქართველოს სამეფოს ეკუთვნოდა, ამიტომ არ შეიძლება არ გვსურდეს ყველა ამ ადგილის რუსეთთან შეერთება, რათა ამით კიდევ უფრო უზრუნველვყოთ საქართველოს შეერთება და მთის ხალხების, ყუბანს იქით მცხოვრები ტომების, _ დამორჩილება, რომლებიც თავშესაფარს ჰპოულობენ ანაპისა და სხვა თურქულ ციხეებში».¹³

ამ მიზნის მიღწევა შეიძლებოდა დას. საქართველოში განმტკიცებით, მაგრამ თვითმპყრობელობის პოლიტიკური ინტერესების განხორციელებას აქ იმერეთის მეფე სოლომონ II უშლიდა. 1810 წ. თებერვალში რუსეთის ხელისუფლებამ იმერეთის სამეფო გააუქმა და რუსული მმართველობა შემოიღო. იმერეთის სამეფოს გაუქმებასთან ერთად დღის წესრიგში დადგა უშუალოდ გურიის სამთავროსთან მფარველობითი ხელშეკრულების გაფორმება, რაც 1810 წ. ივნისში განხორციელდა კიდევ. გურიის სამთავრო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა შეზღუდული ავტონომიის უფლებით.¹⁴

რუსეთი დიდად იყო დაინტერესებული აფხაზეთის შეერთებით, მაგრამ ამას ხელს ის უშლიდა, რომ აფხაზეთი თურქეთის ვასალი იყო. ამ საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელი გახდა რუსეთ-თურქეთის 1806-1812 წწ. ომის პერიოდში. 1809 წ. ივნისში ალექსანდრე I-მა აფხაზეთის სამთავრო ტახტის მემკვიდრის გიორგი შარვაშიძის «სათხოვარი პუნქტები» დაამტკიცა, რაც რუსეთის მფარველობაში მის მიღებას ნიშნავდა.¹⁵ მაგრამ ეს იყო ფორმალური აქტი. საჭირო იყო აფხაზეთის დაპყრობა და იქ გაბატონება. 1810 წ. 10 ივლისს რუსეთის საზღვაო დესანტმა ძლიერი ბრძოლის შემდეგ დაამარცხა სოხუმში მყოფი თურქთა გარნიზონი და ციხე აიღო. იმავე წლის ოქტომბერში გიორგი შარვაშიძეს საზეიმოდ გადაეცა სამთავრო ნიშნები და რუსეთის ერთგულებაზე დაიფიცა, რითაც გაფორმდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში აფხაზეთის სამთავროს ავტონომიური უფლებით შესვლა.¹⁶ 1810 წ. 6 აგვისტოს კავკასიის მთავარმართებელი, გენერალი ა. ტორმასოვი (1809-1811) აღფრთოვანებით ულოცავდა რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრს, გრაფ ნ. რუმიანცევს «სოხუმის ციხის შეძენას, რომელიც ბატონობს მთელ აფხაზ ხალხზე». გენერალი იმედს გამოთქვამდა, რომ სოხუმის ფლობა რუსეთს «შავი ზღვის იმ ნაპირის სრულ მბრძანებლად» აქცევდა.¹⁷

რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლის დროისათვის, აფხაზეთის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი მდ. ბზიფზე გადიოდა, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი გაგრის ვიწროებიდან მდ. ბზიფამდე ჯიქებს ჰქონდათ მიტაცებული.¹⁸ სამხრეთ-აღმოსავლეთით მისი საზღვარი მდ. ღალიძგაზე გადიოდა, სადაც მას სამეგრელოს სამთავრო ესაზღვრებოდა; დასავლეთით – შავი ზღვა ეკვროდა, ხოლო ჩრდილოეთით საზღვარი ნომინალურად კავკასიონის მთავარ ქედზე გადიოდა.¹⁹

აფხაზეთის სამთავრო ერთიან პოლიტიკურ ერთეულს არ წარმოადგენდა. ის ცალკეულ მხარეებად იყოფოდა: ბზიფი – მდ. ბზიფსა და მდ. გუმისთას შორის; გუმა – მდ. გუმისთასა და მდ. კოდორს შორის; აბჟუა – მდ. კოდორსა და მდ. ღალიძგას შორის. მასთან ნომინალურად იყო დაკავშირებული მთიანი მხარეები: წებელდა, დალი და ფსხუ მდ. კოდორისა და მდ. ბზიფის ზემო წელში.²⁰ ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია წებელდა, მდ. კოდორის ხეობაში, მის შუა და ზემო წელის აუზში მდებარეობდა. მდ. კოდორის ხეობის ერთი მონაკვეთი დალი, კოდორის სათავეებში, რომელიც ყოველი მხრიდან, გარდა სამხრეთისა მაღალი ქედებითაა შემოზღუდული, გვიან საუკუნეებში გამოეყო წებელდას. მდ. ბზიფის ზემო წელში, კავკასიონის მთავარ ქედსა და ბზიფის ქედს შორის ღრმა ქვაბულში მდებარეობდა ფსხუ. ბზიფს, გუმასა და აბჟუას შარვაშიძეები განაგებდნენ, წებელდას, დალსა და ფსხუს – მარშანიები, რომლებიც, მართალია, ნომინალურად ცნობდნენ აფხაზეთის მთავრის უზენაესობას, მაგრამ ფაქტობრივად დამოუკიდებლები იყვნენ. ნიშანდობლივია, რომ 1810 წელს მარშანიებმა არ ცნეს აფხაზეთის მთავრის გიორგი შარვაშიძის (1810-1821) ხელისუფლება და არც რუსეთის მფარველობაში შევიდნენ.²¹

იმავე 1810 წელს, აფხაზეთის მთავრის გავლენითა და სამეგრელოს დედოფლის ნინო დადიანის დიდი მცდელობით, ჯიქების ცანთა თემის თავადი ლევან ცანუბაია (ცანბა) თავისი ქვეშევრდომებით (500 ოჯახით), რუსეთის მფარველობაში შევიდა და აფხაზეთის მთავარზე თავისი დამოკიდებულების ნიშნად მას მძევლები მისცა.²²

აფხაზეთის რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ, სოხუმის ციხეში რუსეთის სამხედრო ნაწილი ჩადგა. მიუხედავად იმისა, რომ მთავარმა

რუსეთის პროტექტორატი აღიარა, მოსახლეობის დიდი ნაწილი არათუ რუსეთის, არამედ აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლებასაც არ ცნობდა. მთავრის ხელისუფლება სუსტი იყო და ის მთლიანად რუსეთის სამხედრო ძალას ეყრდნობოდა. რუსეთის სარდლობას, აფხაზეთის მთავრის არაერთგზისი თხოვნის მიუხედავად ვერ გადაეწყვიტა ქვეყნის სიღრმეში შესვლა და ურჩი მთიანი მხარეების – ფსხუ, წებელდა, დალი, – დამორჩილება. ამ პერიოდში ცარიზმი ცდილობდა განმტკიცებულიყო შავი ზღვის სანაპიროზე და, ფაქტობრივად, ქვეყნის მართვაში არ ერეოდა. ამასთან, აფხაზეთში არსებობდა მძლავრი პროთურქული ბანაკი, რომელსაც მთავრის ძმა ასლანბეი შარვაშიძე ედგა სათავეში. ამ უკანასკნელს ხალხში მნიშვნელოვანი დასაყრდენი ჰყავდა ანტირუსულად განწყობილი ძალების სახით.

XIX ს. დასაწყისში რუსეთის პოზიციები კავკასიაში ჯერ კიდევ სუსტი იყო. რუსეთის დამკვიდრებას კავკასიაში გააფთრებით ეწინააღმდეგებოდნენ თურქეთი და ირანი, რომელთაც ეს მხარე გავლენის სფეროებად ჰქონდათ გაყოფილი. ამასთან, თურქეთსა და ირანს რუსეთის წინააღმდეგ აქეზებდნენ ინგლისი და საფრანგეთი, რომელთაც სურდათ, არ დაემვათ რუსეთის გაბატონება კავკასიაში, ისინი არაპირდაპირი გზით ცდილობდნენ მოეპოვებინათ გავლენა ამ რეგიონში.²³ რუსეთის სამფლობელოები ჩრდილო კავკასიის დაუპყრობელი მთიანი ზოლისაგან «საკორდონო ხაზით» იყო გამიჯნული. ცარიზმის კოლონიური უღლის წინააღმდეგ 1802-1813 წწ. საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიაში (ყაზარდო, ოსეთი, ჩეჩნეთი) რამდენიმე აჯანყება მოხდა. მართალია, ყველა მათგანი მარცხით დამთავრდა, მაგრამ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლა კავკასიაში ამის შემდეგაც არ შეწყვეტილა. ყოველივე ამის გამო რუსეთი იძულებული იყო საქართველოში ფრთხილად ემოქმედა. ამიტომაც იყო, რომ ცარიზმი დას. საქართველოს სამთავროების – სამეგრელო, გურია, აფხაზეთი, – შინაგან დამოუკიდებლობას დროებით ურიგდებოდა, მაგრამ ნათელი იყო, რომ კავკასიაში პოზიციების გამყარების შემდეგ, იგი ამ სამთავროების ავტონომიას ვერ მოითმენდა.

[Владетель Абхазии Георгий (Сафарбей) Шервашидзе (1815 г.)

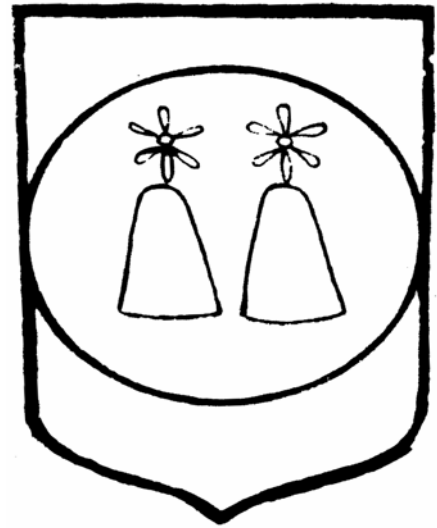
გიორგი შარვაშიძე

მიხეილ შარვაშიძე

აფხაზთა სამთავროს გერბი
(ვახუშტი ბატონიშვილის
მიხედვით)

შარვაშიძეთა სამთავრო სახლის
გერბი

რუსეთ-ირანის 1804-1813 წწ. ომში გამარჯვებამ მნიშვნელოვნად განამტკიცა რუსეთის პოზიციები ამიერკავკასიაში. რუსეთს შეუერთდა განჯის, ყარაბაღის, შაქის, დერბენტის, ყუზის, ბაქოს, თალიშის სახანოები; ირანმა ცნო დაღესტანი და საქართველო რუსეთის შემადგენლობაში. ამასთან, რუსეთმა მიიღო კასპიის ზღვაზე სავაჭრო ნაოსნობისა და სამხედრო ფლოტის ყოლის უფლება.²⁴ რუსეთ-თურქეთის 1806-1812 წწ. ომში გამარჯვების შედეგად, 1812 წ. ბუქარესტის ზავით, რუსეთის ხელში გადავიდა შავი ზღვის სანაპირო მდ. ბზიფიდან მდ. ჩოლოქამდე. თურქეთმა რუსეთის შემადგენლობაში ცნო სამეგრელო, იმერეთი, გურია და აფხაზეთი, როგორც ნებაყოფლობით შეერთებული ქვეყნები, თუმცა რუსეთს პორტასათვის უნდა დაებრუნებინა იარაღის ძალით დაპყრობილი ციხეები: ანაპა, ახალქალაქი და ფოთი.²⁵ თურქეთი არ ცნობდა სოხუმს, როგორც იარაღით დაპყრობილს, რუსეთის შემადგენლობაში, თუმცა რუსეთის დიპლომატია ხაზს უსვამდა, რომ სოხუმი აფხაზეთის შემადგენლობაში მყოფი ციხე-ქალაქი იყო, ხოლო აფხაზეთი ნებაყოფლობით შეუერთდა რუსეთს.²⁶

ბუქარესტის ზავმა მნიშვნელოვნად განამტკიცა რუსეთის სტრატეგიული პოზიციები და პოლიტიკური გავლენა კავკასიაში. ბრწყინვალე პორტას არ სურდა შერიგებოდა თავისი კავკასიური სამფლობელოების დაკარგვას და ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულების გადასინჯვას ცდილობდა იმ ნაწილში, რომელიც კავკასიაში რუსეთისა და თურქეთის სამფლობელოების ტერიტორიული გამიჯვნის საკითხს ეხებოდა. იმავდროულად, ინგლისიც ცდილობდა ხელი შეეშალა რუსეთის დამკვიდრებისათვის შავი ზღვის კავკასიის სანაპიროზე და ყოველნაირად უჭერდა მხარს თურქეთის მისწრაფებებს.²⁷

XIX ს. დასაწყისში ცარიზმისათვის გადაუდებელ სტრატეგიულ და პოლიტიკურ ამოცანას წარმოადგენდა ჩრდ. კავკასიის დაპყრობა, რაც გამოწვეული იყო კავკასიაში რუსეთის პოლიტიკური მდგომარეობის თავისებურებით: იმპერიასთან მიერთებული ტერიტორიები კავკასიონის ქედის სამხრეთით მდებარეობდა; მათი დაპყრობა ჩრდ. კავკასიის მთიანი ზოლის დაპყრობამდე მოხდა. ამდენად, იმპერიის

კავკასიური სამფლობელოები მეტროპოლიიდან გამიჯნული აღმოჩნდა დაუმორჩილებელი ჩრდ. კავკასიით. ამიტომ დღის წესრიგში დადგა ყუბანი-თერგის «საკორდონო ხაზის» სამხრეთით მდებარე მიწა-წყლის დაპყრობა. სანამ ეს საკითხი არ გადაწყდებოდა, მანამდე რუსეთის ბატონობა ამიერკავკასიაში მტკიცე ვერ იქნებოდა. ამიტომ ნაპოლეონთან საომარი კამპანიის დამთავრების შემდეგ ცარიზმი ჩრდ. კავკასიის დაპყრობისათვის მზადებას შეუდგა.²⁸

1815 წელს კავკასიის ხაზზე, საქართველოში და საერთოდ, ამიერკავკასიაში განლაგებული რუსეთის ჯარის ნაწილებისაგან ცალკე ქართული კორპუსი შეიქმნა.²⁹ 1816 წ. კავკასიის მთავარმართებლად და ქართული კორპუსის სარდლად გენერალი ა. პ. ერმოლოვი (1816-1827) დაინიშნა. მოგვიანებით, ა. ს. პუშკინი პოემაში «კავკასიის ტყვე», დაწერს: «Смирись Кавказ: идет Ермолов!».

ა. ერმოლოვი თავისი წინამორბედებისაგან განსხვავებით, რომლებიც ჩრდ. კავკასიის მთიელთა წინააღმდეგ ცალკეულ დამსჯელ ექსპედიციებს ატარებდნენ, ჩეჩნეთისა და მთიანი დაღესტნის სიღრმეში გეგმაზომიერ შეტევაზე გადავიდა. 1817 წელს რუსეთის სარდლობამ კავკასიის ხაზის მარცხენა ფრთა მდ. თერგიდან მდ. სუნჯაზე გადაიტანა. ეს ფაქტი მთიელთა ტერიტორიების სიღრმეში რუსების გეგმაზომიერი წინსვლის დაწყების მომასწავებელი გახდა. რუსები ანადგურებდნენ მთიელთა აულებს, კაფავდნენ ტყეებს, გაჰყავდათ გზები, აგებდნენ ციხე-სიმაგრეებს და ნაბიჯ-ნაბიჯ მიიწევდნენ მთების სიღრმეში.³⁰ ა. ერმოლოვის პოლიტიკა იყო ტლანქი და თავისი არსით კავკასიის ხალხების განადგურებისაკენ მიმართული.³¹

ცარიზმი ცდილობდა ჩრდ. კავკასიაში რუსული სამხედრო-ადმინისტრაციული მმართველობის დანერგვას, რამაც გააშიშვლა მისი კოლონიური პოლიტიკა. რუსეთის სამხედრო-ფეოდალურ ექსპანსიას ჩრდ. კავკასიის მთიელთა საპასუხო რეაქცია მოჰყვა. დაიწყო კავკასიის მრავალწლიანი ომი, რომელშიც რუსეთი მიზნად ისახავდა კავკასიის, მთიანი დაღესტნისა და დასავლეთ კავკასიის დაპყრობას, ხოლო კავკასიელ მთიელთა მხრიდან ომს ანტიკოლონიური, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ხასიათი ჰქონდა.³²

ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში – მთიან დაღესტანსა და ჩეჩნეთში, ანტიკოლონიური, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა ისლამის დროშით წარიმართა. მუსლიმანთა სასულიერო წრემ მთიელთა გაერთიანებისათვის მიურიდიზმის* რელიგიური სწავლება გამოიყენა, რომელიც ქადაგებდა ღაზავათს – საღვთო ომს ურწმუნოთა, ე. ი. არამუსლიმანთა, ამ შემთხვევაში რუსეთის წინააღმდეგ. პირველი შეიარაღებული გამოსვლა მიურიდიზმის დროშით 1824 წელს მოხდა. ეს იყო ჩეჩნეთის აჯანყება.³³ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელთა ბრძოლისაგან განსხვავებით, დასავლეთ კავკასიის მთიელთა ბრძოლა დიდხანს რელიგიურ ხასიათს მოკლებული იყო და აქ ღაზავათის ქადაგება მხოლოდ 40-იანი წლების დასაწყისიდან წარიმართა.³⁴

რუსეთის სარდლობა დიდ ყურადღებას აქცევდა შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს დაკავებას, რადგან დასავლეთ კავკასიის მთიელები აქედან ამყარებდნენ კავშირს გარესამყაროსთან. ინგლისი და თურქეთი აქედან ამარაგებდნენ იარაღითა და ტყვია-წამლით კავკასიელ მთიელებს. შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს დაკავებისათვის რუსეთი ცდილობდა თავისი გავლენა განემტკიცებინა აფხაზეთის სანაპიროზე. აფხაზთა 1821 და 1824 წლების ანტირუსული გამოსვლების დროს, თურქეთი შეეცადა ასლანბეი შარვაშიძის

მეშვეობით კონტროლი დაემყარებინა აფხაზეთზე, მაგრამ ცარიზმმა აფხაზთა აჯანყებები სასტიკად ჩაახშო. ამის შემდეგ რუსეთი აფხაზეთში მტკიცედ დამკვიდრებას შეეცადა. აფხაზეთის დაუფლება საშუალებას მისცემდა ცარიზმს მჭიდროდ მიახლოებოდა დას. კავკასიის მთის ტომებს, რომლებიც თურქეთის გავლენის ქვეშ იყვნენ და შავი ზღვის სანაპირო ზოლს ფლობდნენ. აფხაზეთში რუსების მფლობელობაში ფაქტობრივად მხოლოდ სოხუმ-კალე (სოხუმის ციხე) იყო, სადაც მათი გარნიზონი იდგა. მის გალავანს მიღმა კი რუს ჯარისკაცებს ყოველ ფეხის ნაბიჯზე საფრთხე ემუქრებოდათ.³⁵ კავკასიის რუსული ადმინისტრაცია სოხუმში ჩაყენებული ჯარის მეშვეობით კონტროლს უწევდა მთავრის ხელისუფლებას და მკაცრი ღონისძიებებით ცდილობდა აფხაზეთის დამორჩილებას. აფხაზეთის მთავრისა და რუსეთის პოლიტიკური ბატონობის სისუსტე აფხაზეთში იმაშიც ჩანდა, რომ ქვეყანა ხშირად განიცდიდა ჯიქების, უბიხებისა და სხვა კავკასიელი მთიელი ტომების თავდასხმებს. ისინი ყოველწლიურად, მთებით, ან შავი ზღვის სანაპირო ზოლით გადმოდიოდნენ მდ. ბზიფზე, იჭრებოდნენ აფხაზეთში, ძარცვავდნენ სოფლებს, მიერეკებოდნენ საქონელს, მიჰყავდათ ტყვეები. მიუხედავად იმისა, რომ მთიელთა მარბიელი ლაშქრობები ყოველთვის წარმატებით არ მთავრდებოდა, მაინც დიდ ზიანს აყენებდა ქვეყანას. 1825 წ. ზაფხულში უბიხების ათასკაციანი რაზმი საჰაერო ადაგვას ძე ბერზეკის მეთაურობით მთის ბილიკებით აფხაზეთში გადმოვიდა, მაგრამ მწყემსებმა შენიშნეს და ხალხს შეატყობინეს. აფხაზებმა უბიხებს უკანდასახევი გზები მოუჭრეს და მთლიანად ამოწყვიტეს. მათი წინამძღოლიც შეტაკებისას დაიღუპა. ამის შემდეგ უბიხები მხოლოდ ზამთარში, იანვარ-თებერვალში ესხმოდნენ თავს აფხაზეთს.³⁶

დასავლეთ კავკასიელ მთიელთა თავდასხმებმა აიძულა აფხაზეთის მთავარი მიხეილ შარვაშიძე (1823-1864) რუსებისათვის ეთხოვა აფხაზეთის ბუნებრივი ჭიშკრის – გაგრის გასასვლელის დაკავება. გაგრის სტრატეგიული მნიშვნელობის შესახებ, საფრანგეთის კონსული თბილისში ჟ.-ფ. გამბა, რომელმაც 1822 წ. იმოგზაურა ამ მხარეში, წერდა: «გაგრა გამწვანებულია ზღვის სანაპიროსა და ციცაბო მთის ფერდობს შორის... აქ რომ ქვის ციხე-სიმაგრე აშენდეს, საკმარისი იქნება ხუთასკაციანი გარნიზონი იმისათვის, რომ კავკასიის ხალხებისაგან... აფხაზეთის ეს ნაწილი დაიცვან. გაგრის ადგილმდებარეობა ძლიერ მოსახერხებელია, რუსეთის მთავრობამ ყურადღება უნდა მიაქციოს ამ ადგილს და მისი ხელში ჩაგდება უპირველესი მნიშვნელობის ამოცანად უნდა დაისახოს, თუკი კავკასიის ხალხების საბოლოო დაშოშმინება სურს».³⁷ თუმცა მაშინ რუსებს გაგრის დაკავების ძალა არ შესწევდათ. ჯერ საჭირო იყო ბზიფის აფხაზეთში მტკიცედ დამკვიდრება.³⁸ 1827 წელს მიხეილ შარვაშიძემაც დაჟინებით ითხოვა გაგრის დაკავება, რათა ბოლო მოღებოდა ჯიქებისა და უბიხების თავდასხმებს აფხაზეთზე, ამასთან მისი პირადი დაცვისათვის რაზმის გამოგზავნასაც ითხოვდა.³⁹

XIX ს. 20-იან წლებში რუსეთმა მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია კავკასიაში. 1826-1828 წწ. რუსეთ-ირანის ომში გამარჯვებამ რუსეთს აღმოსავლეთ ამიერკავკასია საბოლოოდ მოუპოვა.⁴⁰ რუსეთის წარმატებამ, მისმა გაძლიერებამ აღმოსავლეთში შეაშფოთა ინგლისი, რომელიც ცდილობდა ირანი ძლიერ ბუფერულ სახელმწიფოდ გადაექცია და მისი საშუალებით ჩაეკეტა რუსეთისათვის ინდოეთისაკენ გზა. ამასთან «ნისლიანი ალბიონი» ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა მოესპო რუსეთის ბატონობა კავკასიაში.⁴¹ ირანთან ომის დამთავრებისთანავე რუსეთ-თურქეთის ახალი ომი

(1828-1829 წწ.) დაიწყო. ომის მსვლელობაში, 1828 წ. ოქტომბერს გურიაში რუსთა ჯარი შეიჭრა იმერეთის მმართველის, გენერალ კ. გესეს სარდლობით. მას, გურიის სამთავრო სახლის თურქეთთან კავშირის საბაზით, ნაბრძანები ჰქონდა გადაეყენებინა სოფიო გურიელი და ახალი მმართველობა შეექმნა. რუსთა ჯარის გურიაში შესვლისთანავე სოფიო გურიელი თურქეთში გადავიდა. ამით ისარგებლა ცარიზმმა და 1828 წ. მიწურულს გურიის სამთავრო ფაქტობრივად გააუქმა. აქ «დროებითი მმართველობა» იქნა შემოღებული, რომლის სათავეშიც რუსი მოხელე იდგა.⁴² 1829 წ. დეკემბერში კი გურიის სამთავრო ოფიციალურადაც გაუქმდა. ამრიგად, რუსეთმა ხელი აიღო სამთავროთა ფორმალური ავტონომიის შენარჩუნებაზე.

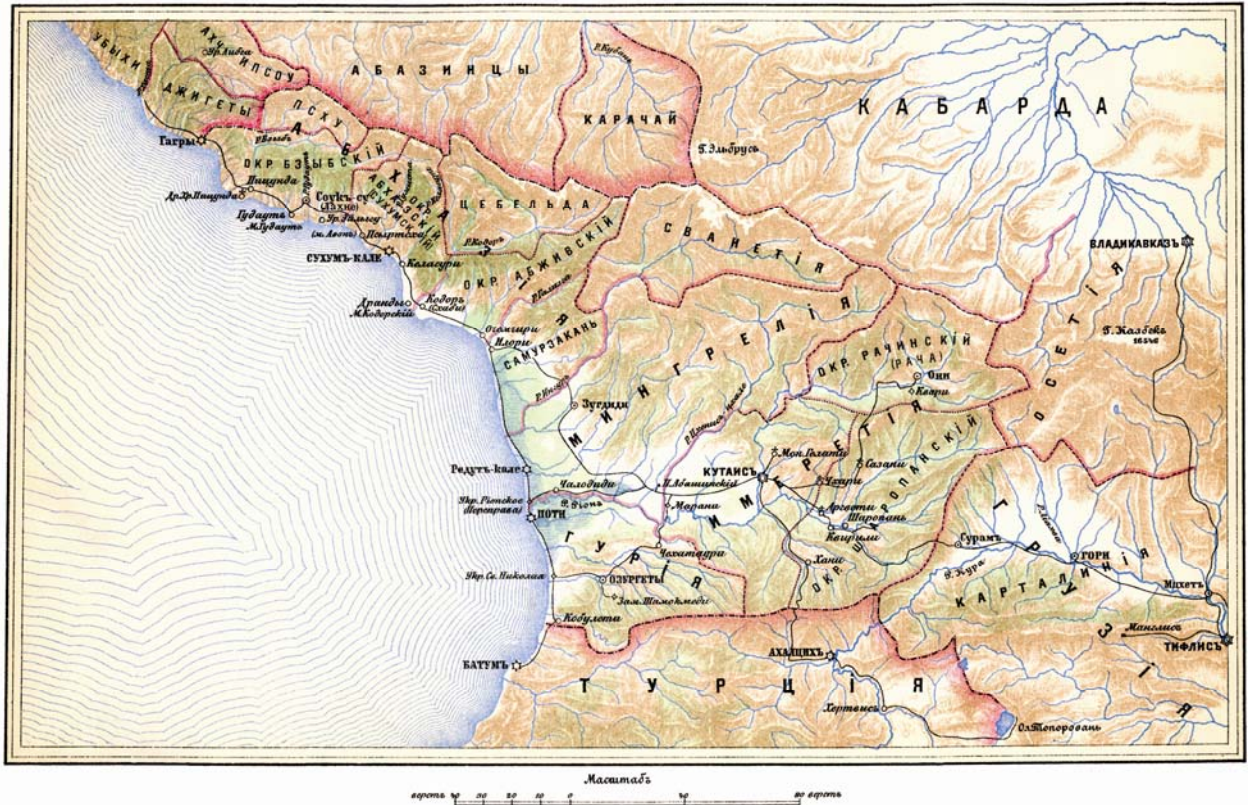
იმავედროულად ცარიზმი შეეცადა ჩრდ. კავკასიაშიც განემტკიცებინა თავისი გავლენა და ყარაჩაი, რომელიც ფორმალურად რუსეთის მფლობელობაში ითვლებოდა, რეალურად შეეერთებინა. ყარაჩაი მდებარეობდა კავკასიონის მთების ძირში, ყუბანის სათავეებში. მის დაუფლებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთისათვის, რადგან მასზე გადიოდა ჩრდ. კავკასიიდან სამხრეთ კავკასიისაკენ მიმავალი გზები.⁴³ აღსანიშნავია, რომ ყარაჩაიზე გავლენის გავრცელებას, ანაპის ფაშას მეშვეობით, თურქეთიც ცდილობდა. 1826 წელს პორტამ მოახერხა კიდევ მისი დაქვემდებარება. ამან აიძულა ცარიზმი, ეზრუნა ყარაჩაის ფორმალური დამოკიდებულება რეალურად ექცია.⁴⁴ 1828 წ. ოქტომბერში კავკასიის ხაზის ჯარების სარდალი, გენერალი გ. ემანუელი ყარაჩაისაკენ დაიძრა. 20 ოქტომბერს რუსეთის ჯარსა და ყარაჩაელებს შორის მდ. ხუდესის სათავეებთან ბრძოლა გაიმართა. მთიელები დამარცხდნენ და 21 ოქტომბერს რუსებს მორჩილება გამოუცხადეს. ამრიგად, ყარაჩაი საბოლოოდ შეუერთდა რუსეთს.⁴⁵ აქედან მოყოლებული ყარაჩაელებს თითქმის არ მიუღიათ მონაწილეობა კავკასიის ომში და ამიერიდან «მშვიდობიან მთიელებად» ითვლებოდნენ.

1828-1829 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში რუსეთის გამარჯვებამ საბოლოოდ გადაწყვიტა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს საკითხი. ადრიანოპოლის ზავით (1829 წ. 14 სექტემბერი) კავკასიაში რუსეთის ხელში გადავიდა ახალციხის საფაშოს ერთი ნაწილი – სამცხე-ჯავახეთი ძველი ქართული ქალაქებით: ახალციხე, ახალქალაქი, ასპინძა, აწყური და სხვ. აგრეთვე შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო მდ. ყუბანის შესართავიდან მდ. ჩოლოქამდე ქალაქებით: ანაპა და ფოთი.⁴⁶ ბრწყინვალე პორტა უარს ამბობდა ყოველგვარ პრეტენზიაზე რუსეთ-თურქეთის ახალი საზღვრის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიებზე და მათ «რუსეთის იმპერიის სამუდამო მფლობელობაში» ცნობდა. ამ ტერიტორიებში შედიოდა დასავლეთი კავკასია, რომელიც, მართალია, თურქეთის მფლობელობაში არ იყო, მაგრამ მასზე ბრწყინვალე პორტას პოლიტიკური გავლენა ვრცელდებოდა.⁴⁷ თურქეთის ეს ნომინალური გავლენა იმით იყო გამოწვეული, რომ სულთანმა ითვლებოდა ყველა მუსლიმანის, მათ შორის, კავკასიელი მთიელების, უზენაეს მფარველად და მბრძანებლად. პოლიტიკურად ისინი სრულიად დამოუკიდებლები იყვნენ და მხოლოდ რელიგიური თვალსაზრისით ცნობდნენ სულთანის უზენაესობას. ამდენად, თუმცა თურქეთმა დასავლეთი კავკასია რუსეთის მფლობელობაში ცნო, ეს მხარე ჯერ კიდევ დასაპყრობი ჰქონდა რუსეთს.

სანამ რუსეთი ჩრდ. კავკასიას, მათ შორის, ყუბანის მხარეს არ დაიპყრობდა, მისი ბატონობა სამხრეთ კავკასიაში მტკიცე ვერ იქნებოდა. ამიტომ ცარიზმი ამ საკითხის გადაწყვეტისათვის ზრუნვას შეუდგა. როცა ნიკოლოზ I (1825-1855) კავკასიის

მთავარმართველსა და ჯარების სარდალს ი. პასკევიჩს (1827-1831) რუსეთ-თურქეთის ომში გამარჯვებას ულოცავდა, წერდა: «...кончив таким образом, одно славное дело, предстоит вам другое, в моих глазах столь же славное, а в рассуждении прямых польз гораздо важнейшее – усмирение навсегда горских народов или истребление непокорных». ⁴⁸

КАРТА ИМЕРЕТИИ, МИНГРЕЛИИ, ГУРИИ И АБХАЗИИ 1810-1827 гг.

იმპერატორის დირექტივა – «მთიელთა სრული დამორჩილება ან მათი განადგურება», – ნათლად ახასიათებს ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის არსს და მიზანს კავკასიაში.

ირანთან და თურქეთთან ომებში გამარჯვების შემდეგ, XIX ს. 30-იანი წლების დასაწყისში რუსეთის ჯარებმა გაააქტიურეს მოქმედება ჩრდ. კავკასიაში, მათ შორის შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ნიკოლოზ I-ის დირექტივის რეალიზების მიზნით ი. პასკევიჩმა შეიმუშავა კავკასიის მთის ხალხების, მათ შორის აფხაზების, სწრაფი დამორჩილების გეგმა, რომელიც იმპერატორმა 1829 წ. ოქტომბერში დაამტკიცა. ⁴⁹ გეგმა ითვალისწინებდა დასავლეთ კავკასიაში – ყუბანის მხარეში და კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე მცხოვრები ადიღური ტომების დამორჩილებას, რისთვისაც საჭიროდ იყო მიჩნეული შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე არსებული სიმაგრეების – რედუტ-კალე, სოხუმი, ანაპა, – გარდა ახალი სიმაგრეების აგება, მათი ერთმანეთთან მტკიცედ დაკავშირება სანაპირო გზით, აგრეთვე ჩრდილოეთიდან რამდენიმე ექსპედიციის მოწყობა ყუბანის მხარეში. ⁵⁰

ამ გეგმის რეალიზაციისათვის შეიქმნა «აფხაზეთის ექსპედიცია», რომლის მიზანი იყო სოხუმიდან ანაპამდე სანაპირო ზოლის დაკავება, გამაგრებული სანაპირო ხაზის

შექმნა და სიმაგრეებს შორის სახმელეთო მიმოსვლის უზრუნველყოფა, საბოლოო ჯამში კი დასავლეთ კავკასიის მთიანეთში რუსული სამხედრო-ადმინისტრაციული მმართველობის დამყარება.⁵¹ 1830 წ. 8 ივლისს რუსთა დესანტი სოხუმიდან ზღვით გაგრამი გადასხდა და დაიკავა იგი. ამ ცნობის მიღების შემდეგ «აფხაზეთის ექსპედიცია», რომლის უშუალო მეთაურად დანიშნული იყო გენერალი გესე, სოხუმიდან გავიდა და 16 ივლისს ბომბორა დაიკავა. აქვე, ექსპედიციას ლიხნიდან აფხაზეთის მთავარი მიხეილ შარვაშიძე შეუერთდა. შემდეგ ექსპედიციამ წინსვლა განაგრძო და 19 ივლისს ბიჭვინთა დაიკავა. მიუხედავად თავდაპირველი წარმატებისა, გაგრის ჩრდილო-დასავლეთით რუსეთის ჯარის წინსვლა შეფერხდა ჯიქებისა და უბიხების მედგარი წინააღმდეგობის გამო.⁵² «აფხაზეთის ექსპედიციის» მოქმედების პარალელურად ი. პასკევიჩმა მდ. ყუბანი გადალახა და შაფსულების რამდენიმე აული გაანადგურა, ამასთან მდ. ყუბანზე რამდენიმე სიმაგრე ააგო.⁵³ ამდენად, სრულად ვერ იქნა მიღწეული ის, რაც ექსპედიციის მიზანს შეადგენდა. აფხაზეთის სანაპირო ზოლში – ბომბორა, ბიჭვინთა, გაგრა, – რუსები სიმაგრეების აგებას შეუდგნენ. ბომბორაში დაბინავდა «აფხაზეთის ექსპედიციის» შტაბიც. ამ სიმაგრეებს ჯიქებისა და უბიხებისათვის უნდა გადაეკეტათ ის სანაპირო გზა, რომლითაც ისინი აფხაზეთში იჭრებოდნენ, მათ უნდა განემტკიცებინათ აგრეთვე რუსების ბატონობა აფხაზეთში.⁵⁴

რუსების მიერ აფხაზეთის სანაპირო ზოლის დაუფლებამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ჯიქებზე, უბიხებზე და თვით აფხაზებზე.⁵⁵ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო გაგრის გასასვლელის დაკავება, რასაც მიხეილ შარვაშიძე დიდი ხანია სთხოვდა რუსეთის ხელისუფლებას.

* * *

შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, მდ. ბზიფსა და მდ. ხოსთას (ხამიში) შორის ცხოვრობდა ჯიქების აფხაზურ-ადილური მოდგმის მთიელი ტომი. ჩრდილოეთით მათი საზღვარი კავკასიონის მთავარ ქედზე გადიოდა. ჯიქების განსახლების ტერიტორია დაყოფილი იყო მთის და სანაპირო თემებად. ჯიქების მთის თემები იყო: ფსხუ – მდ. ბზიფის ზემო წელში; აიბგა – მდ. ფსოუს ზემო წელში; წვიჯა – მდ. მძიმთას შუა წელზე; აჰჰიფსხუ – მდ. მძიმთას ზემო წელში. ჯიქების სანაპირო თემები, რომლებიც თავადთა საგვარეულო სახელების მიხედვით იწოდებოდნენ, ცხოვრობდნენ: ცან – მდ. ბზიფსა და მდ. ხაშუფსეს (ცანდრიფში) შორის; გეჩ – მდ. ხაშუფსესა და მდ. მძიმთას შორის; არდ (არედ) – მდ. მძიმთასა და მდ. ხოსთას შორის. მდ. ხოსთასა და მდ. შახეს შორის ცხოვრობდნენ უბიხები; მდ. შახესა და მდ. ფშადას შორის – შაფსულები (მცირე შაფსულები); მდ. ფშადადან ყუბანის ქვემო წელამდე – ნათხვაჯები.⁵⁶

მდ. ყუბანის აუზში ცხოვრობდნენ მრავალრიცხოვანი ადილური ტომები და აბაზური თემები. XIX ს. შუახანებისათვის მნიშვნელოვანი ადილური ტომები იყო: ყაბარდოელები, ბესლენეები, თემირგოი, ბჟედულები, ხატუკაი, მახვაშები, მამხელები, ეგერუყვები, აბაძეხები, შაფსულები, ნათხვაჯები.⁵⁷ ჩრდილო-დასავლეთიდან პირველები ცხოვრობდნენ ნათხვაჯები – ყუბანის შესართავიდან აღმოსავლეთით მდ. ადაგუმამდე და შავი ზღვის სანაპიროზე მდ. ფშადამდე; მათ მეზობლად – მრავალრიცხოვანი შაფსულები, რომლებიც ორ შტოდ იყოფოდნენ: მცირე შაფსულები

განსახლებული იყვნენ შავი ზღვის სანაპიროზე, მდ. ფშადადან მდ. შახემდე, დიდი შაფსულები – კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე, მდინარეებს: ადაგუმას, ყუბანსა და სუფსს შორის; აბაძეხები* – მდ. სუფსს, მდ. ბელაიასა და კავკასიონის მთავარ ქედს შორის, რომელიც მათ უბიხებისაგან მიჯნავდა; ბჟედულები ცხოვრობდნენ აბაძეხების ჩრდილოეთით თითქმის ყუბანამდე. ისინი იყოფოდნენ ხამიშებად და ჩერჩენეებად. ხამიშები ცხოვრობდნენ მდ. სუფსიდან მდ. ფსეყუფსემდე; ჩერჩენეები – აღმოსავლეთით მდ. ფშიშამდე; ხატუკაი – მდ. ფშიშის ქვემო წელსა და მდ. ბელაიას შორის; თემირგოი – მდ. ბელაიას ქვემო წელიდან მდ. ლაბამდე; ეგერუყვები და მახვაშები – მდ. ლაბასა და მდ. ბელაიას შორის, მათ ზემო წელში; მამხელები – მდ. ქურჯიფსსა და მდ. ბელაიას შორის; ბესლენეები – მდ. ხოდსა და მდ. ურუჰს შორის.⁵⁸ თურქული მოდგმის ყუბანისპირელი ნოღაელები ცხოვრობდნენ მდ. ყუბანის მარცხენა ნაპირზე, მდ. ლაბის შესართავსა და ყუბანს შორის. აბაზებს ეკავათ დას. კავკასიის მაღალმთიანი ზოლი მდ. ყუმს, ყუბანის მარცხენა ნაპირსა და მდ. ლაბის სათავეებს შორის. აბაზური თემები ცხოვრობდნენ: თამ – მდ. დიდი ლაბის ზემო წელში; ყიზილბეკი – დიდ და პატარა ლაბას შორის, მათ ზემო წელში; შახგირეი – პატარა ლაბის ზემო წელში; ბაშილბაი – მდ. ურუჰისა და დიდი ზელენჩუკის ზემო წელში; ბად – მდ. ხომზე; ბარაყაი – მდ. გუფსის ზემო წელში; ბასხოგი – მდ. ყუბანის ზემო წელის აუზში, ყუმას, ყუბანსა და ურუჰს შორის.⁵⁹

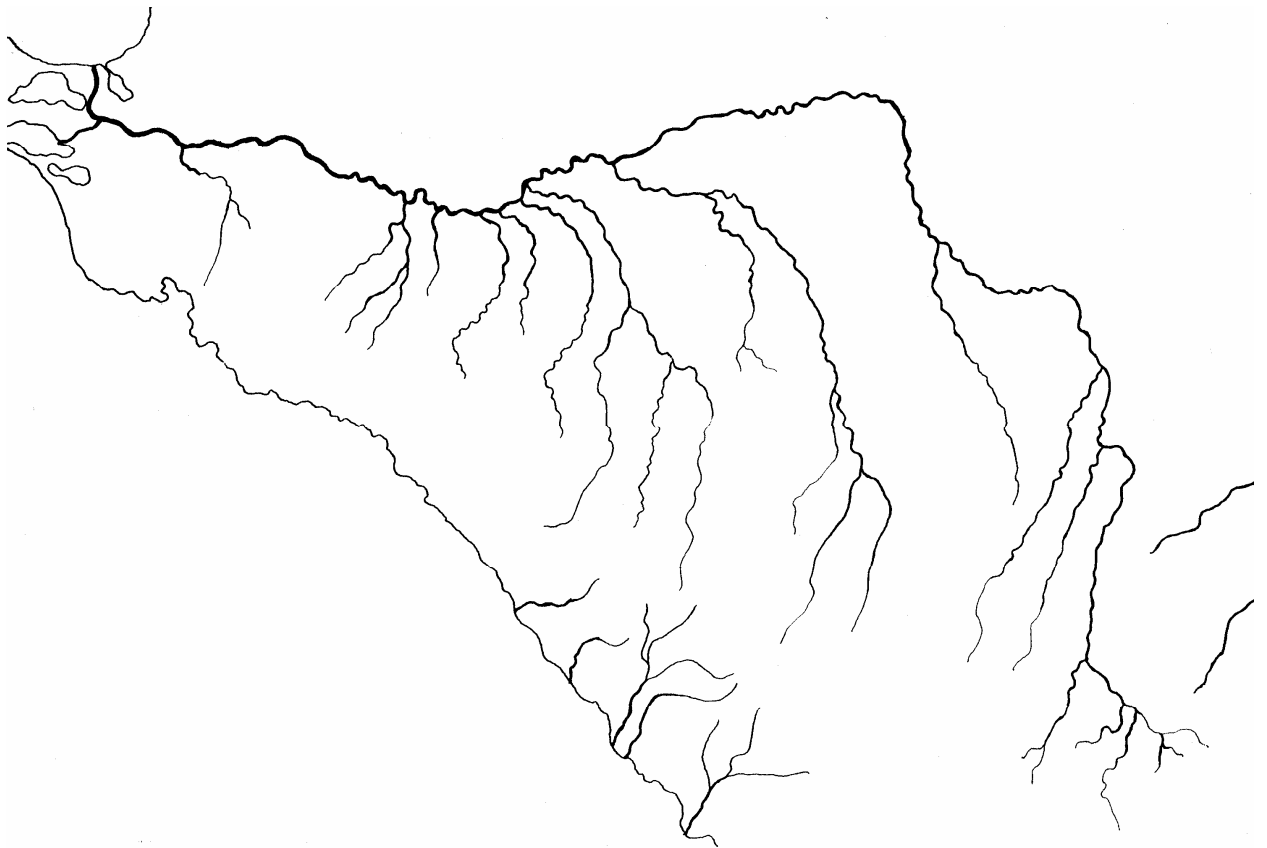
ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ცხოვრობდნენ ყაზარდოელები. XIX ს. დასაწყისამდე დას. კავკასიის ადიღურ ტომებსა და ყაზარდოელებს შორის საზღვარი მდ. ყუბანზე გადიოდა. ყაზარდოში 1804-1822 წწ. ანტიკოლონიური მოძრაობის შემდეგ ყაზარდოელების ერთი ნაწილი მდ. ყუბანზე გადავიდა და ბესლენეებთან და აბაძეხებთან დასახლდა. შემდეგ მათ გაქცეული ყაზარდოელები შეარქვეს. ყაზარდო მდ. თერგით ორ ნაწილად იყო გაყოფილი: დიდი ყაზარდო მოიცავდა ტერიტორიას მდ. ყუბანსა და მდ. თერგს შორის; მცირე ყაზარდო – მდ. თერგის მარჯვენა ნაპირსა და მდ. სუნჯას შორის. ყაზარდოს აღმოსავლეთით იყო ჩჩნეთი და დაღესტანი, სამხრეთით კი ბალყარები, ოსები და ინგუშები ცხოვრობდნენ.⁶⁰ მხოლოდ ადიღეელთა რიცხვი ყაზარდოელებთან ერთად, XIX ს. I ნახევარში (30-40-იანი წლები) 500 ათასს აღწევდა. მათგან ყველაზე მრავალრიცხოვანნი იყვნენ: შაფსულები (დაახლ. 200 ათასი), აბაძეხები (დაახლ. 160 ათასი), ნათხვაჯები (დაახლ. 60 ათასი).⁶¹ ამდენად, რუსეთს დიდი დრო, ძალა, ადამიანური და მატერიალური რესურსები სჭირდებოდა ჩრდილო კავკასიის მთიელთა დასამორჩილებლად.

რუსეთ-ირანისა (1826-1828 წწ.) და რუსეთ-თურქეთის (1828-1829 წწ.) ომების შემდეგ, როცა რუსეთის პოზიციები კავკასიაში კიდევ უფრო განმტკიცდა, ცარიზმმა ყურადღება კავკასიის მთიანეთს მიაპყრო. კავკასიის მტკიცედ დაუფლებისათვის აუცილებელი იყო მთის თავისუფალი თემების დამორჩილება. ცარიზმის ყურადღების მიღმა არ რჩებოდა საქართველოს ის ნაწილიც, სადაც ჯერ კიდევ არ იყო დამყარებული მისი კონტროლი, სახელდობრ სვანეთი. რუსეთის ინტერესები საქართველოში და, საერთოდ, კავკასიაში მოითხოვდა მისი ბატონობის დამყარებას სვანეთში. აქამდე სვანეთის დამოუკიდებელი არსებობა ცარიზმს არ აწუხებდა, რადგან ეს მხარე კავკასიის მთების სიღრმეში მდებარეობდა და, რაც მთავარია, რუსეთის სასიცოცხლო ინტერესების სივრციდან – შავი ზღვიდან და მისკენ მიმავალი მაგისტრალებიდან შორს იყო.⁶² კავკასიის ადმინისტრაციას კარგად ესმოდა, რომ სვანეთის დაუფლებით უფრო მეტად დაამყარებდა კონტროლს იმერეთზე, სამეგრელოსა და აფხაზეთზე, აგრეთვე მას გარკვეული მნიშვნელობა

ექნებოდა ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა: ყარაჩაელების, ბალყარელების, ყაბარდოელების, ოსების მოთოკვისათვის.⁶³ ცარიზმმა სვანეთში გაბატონებისათვის მოხერხებულად გამოიყენა სამთავრო სახლის ორ შტოს შორის არსებული დაპირისპირება, 1833 წ. მფარველობაში აიყვანა ორივე შტოს უფროსები და ამით სვანეთიც შეიერთა.⁶⁴

* * *

XIX ს. 30-იანი წლების დასაწყისში რუსეთის სარდლობა თავს იკავებდა დასავლეთ კავკასიაში ფართო შეტევითი ოპერაციებისაგან და ანაპისა და გაგრის სიმაგრეების დაცვას სჯერდებოდა. რუსეთისათვის ეს მხარე ჯერ კიდევ აქილევსის ქუსლად რჩებოდა. მდგომარეობას ართულებდა თურქეთის ემისრებისა და კონტრაბანდისტების მცდელობა, ხელი შეეშალათ რუსეთის განმტკიცებისათვის

აბაზურ-ადიღური გვაროვნულ-ტომობრივი ჯგუფები XIX საუკუნის I ნახევარში

ანაპასა და ფოთს შორის შავი ზღვის სანაპიროზე.⁶⁵ ამ პერიოდში ცარიზმის ყურადღება ძირითადად ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისაკენ იყო მიპყრობილი, თუმცა ჩეჩნეთ-დაღესტანში საომარი მოქმედებების პარალელურად, რუსეთის ჯარის სამხედრო ექსპედიციები მოქმედებდნენ დასავლეთ კავკასიაში. კავკასიის მთავარმართებლისა და კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლის ბარონ გრ. როზენის (1831-1837) მმართველობის ხანაში საფუძველი ჩაეყარა ყუბანისპირეთის ვაკისა და კავკასიონის მთისწინეთის დაკავებას, მდ. ყუბანსა და მდ. ლაზას შორის ტერიტორიაზე კაზაკთა დასახლებების შექმნას.⁶⁶ კავკასიის სარდლობა შავი ზღვის სანაპიროზე აგებდა სიმაგრეებს, გაჰყავდა გზები, რაც ამ მხარეში ცარიზმის ბატონობის განმტკიცებას უწყობდა ხელს. 1831 წ. ბარონმა როზენმა შავი ზღვის სანაპიროზე გელენჯიკი დაიკავა და იქ სიმაგრე ააგო. 1834 წ. გენერალ დ. ახლესტიშევს, რომელმაც გენერალი კ. გესე შეცვალა, დაევალი განეგრძო გზის გაყვანა რედუტ-კალედან სოხუმამდე და სოხუმიდან გაგრამდე. უამინდობამ და წყალდიდობებმა შეაფერხა გზის გაყვანის პროცესი, თუმცა ახლესტიშევმა დავალება შეასრულა. იმავედროულად, 1835 წ. მან აფხაზეთის სანაპირო ზოლში ორი სიმაგრე ააგო – ერთი ილორში, ხოლო მეორე დრანდაში.⁶⁷ გენერალ ახლესტიშევის მიერ 1835 წ. სოხუმიდან ბომბორისა და ბიჭვინთის გავლით გაგრამდე გზის გაყვანის შემდეგ, ბზიფი-გაგრის დაბლობიდან საბოლოოდ განიდევნენ ჯიქები და თუ რუსების მიერ გაგრის დაკავებამ აფხაზებს მაშინვე ვერ დაუბრუნა მდ. ბზიფსა და გაგრას შორის ტერიტორია, ახლა ეს მხარე აფხაზეთის მთავრის იურისდიქციაში დაბრუნდა.⁶⁸

აფხაზები და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრები უბიხები და ჯიქები მცირე რაზმებით თავს ესხმოდნენ რუსულ სიმაგრეებს, რუსეთის ჯარის ნაწილებს და მუდმივი შიშის ქვეშ ჰყავდათ რუსული გარნიზონები. ამ პარტიზანულ რაზმებს მხარს უჭერდნენ და ეხმარებოდნენ აფხაზეთის მთის თემები, რომელთაც რუსეთის ადმინისტრაცია ვერ აკონტროლებდა. ყველაზე ძლიერსა და მედგარ წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აფხაზეთში წებელდა უწევდა.⁶⁹ 1837 წ. მაისში ბარონმა როზენმა ექსპედიცია მოაწყო წებელდაში და მარშანიები დაიმორჩილა, რომლებმაც მას ერთგულების ფიცი მისცეს. ამრიგად, აქ რუსული მმართველობა დამყარდა. შეიქმნა წებელდის საბოქაულო ადმინისტრაციული ცენტრით სოფ. მრამბაში.⁷⁰ იმავედროულად როზენთან გამოცხადდნენ დაღელი მარშანიები, რომლებმაც ასევე მორჩილება აღუთქვეს მას.⁷¹

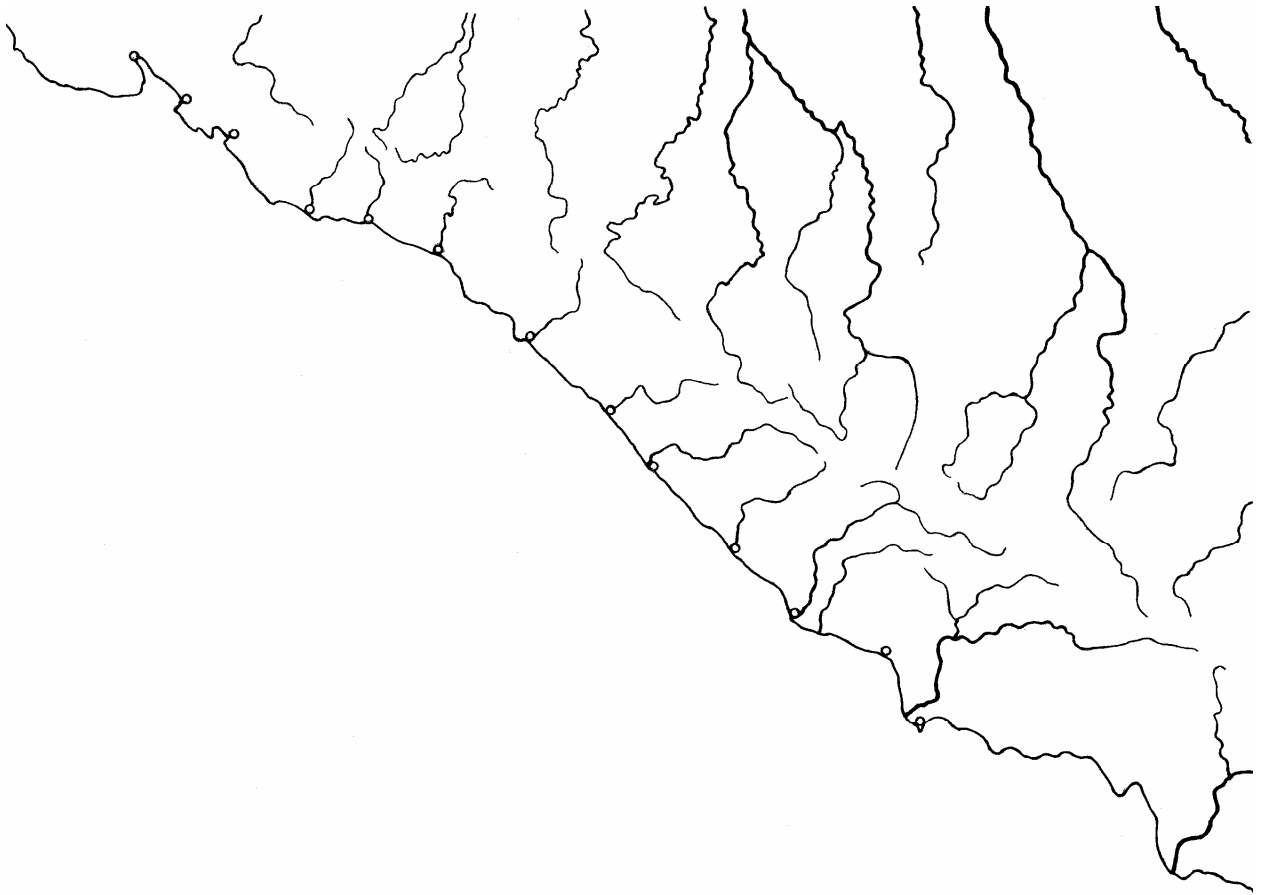
1837 წ. მიწურულს კავკასიის მთავარმართებლად და ჯარების სარდლად ბარონ როზენის ნაცვლად გენერალი ე. გოლოვინი (1837-1842) დაინიშნა. ამ დროიდან რუსეთის სარდლობამ, კავკასიელ მთიელთა წინააღმდეგ ეფექტური ბრძოლის მიზნით, მეტი ყურადღება მიაქცია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს მნიშვნელოვან პუნქტებში სიმაგრეების აგებას და დაპყრობილ ტერიტორიებზე გზების გაყვანას. როგორც წესი, სიმაგრეები და ფორტები იგებოდა მდინარეების შესართავთან, ადგილობრივ მკვიდრთათვის წართმეულ ტერიტორიაზე. სიმაგრეების აშენებით რუსები კავკასიელ მთიელებს უსპობდნენ გარესამყაროსთან, პირველ რიგში თურქეთთან და ინგლისთან ურთიერთობის საშუალებას, ამასთან რუსები მაგრდებოდნენ შავი ზღვის სანაპიროზე, რუსეთის ფლოტს ხელსაყრელი პირობები ექმნებოდა შავ ზღვაზე ბატონობისათვის.⁷² 1837 წ. შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე აიგო სიმაგრეები: სვიატოგო დუხა (ადღერი) – მდ. მდომთას შესართავთან, ადღერის კონცხზე; ნოვო-ტროიცკოე – მდ. ფშადის

შესართავთან; მიხაილოვსკოე – მდ. ვულანის შესართავთან; 1838 წელს: ალექსანდრიის ფორტი, რომელსაც 1839 წ. ნავაგინსკი ეწოდა – მდ. სოჩის შესართავთან; ველიამინოვსკოე – მდ. ტუაფსეს შესართავთან; თენგინსკოე – მდ. შაფსუხოს შესართავთან; ნოვოროსიისკი – ცემესის ყურეში; 1839 წელს: ფორტი გოლოვინსკი – მდ. სუბაშის (შახე) შესართავთან, ფორტი ლაზარევსკოე – მდ. ფსეზუაფსეს შესართავთან.⁷³ იმავდროულად, ადმირალ მ. ლაზარევის ინიციატივით აზოვის ბარკასებისაგან შეიქმნა განსაკუთრებული ფლოტილია, რომელიც უზრუნველყოფდა საზღვაო კავშირს სანაპირო სიმაგრეებს შორის. ამასთან, ისინი აკავებდნენ თურქეთის კონტრაბანდულ ხომალდებს, ხელს უშლიდნენ ტყვის სყიდვას, ანადგურებდნენ ადგილობრივ მკვიდრთა გალერებს, რითაც დიდ დახმარებას უწევდნენ რუსეთის კრეისერებს, რომლებსაც არ შეეძლოთ ნაპირთან მჭიდროდ მიახლოება და მდინარეთა შესართავში შესვლა.⁷⁴

1839 წელს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ყველა რუსული სიმაგრე ერთმანეთთან სახმელეთო გზით დააკავშირეს. ყველა ეს სიმაგრე მდ. ყუბანის შესართავიდან მდ. ჩოლოქამდე, აგრეთვე აფხაზეთი და წებელდა იქ განლაგებულ ჯარებთან ერთად შევიდა შავი ზღვის სანაპირო ხაზის სისტემაში, რომლის უფროსად გენერალი ნ. რაევსკი დაინიშნა. სანაპირო ხაზი ორ განყოფილებად გაიყო: I. მდ. ყუბანის შესართავიდან მდ. სოჩის შესართავამდე (ნავაგინსკი); II. მდ. სოჩის შესართავიდან მდ. ჩოლოქამდე (წმ. ნიკოლოზის საგუმაგო, შეკვეთილი). სანაპირო ხაზის II განყოფილების უფროსი იმავდროულად აფხაზეთში განლაგებული ჯარების უფროსის მოვალეობას ასრულებდა.⁷⁵ 1840 წ. ოქტომბერში შავი ზღვის სანაპირო ხაზის რეორგანიზაცია განხორციელდა. ჩამოყალიბდა სამი განყოფილება: I. ყუბანის შესართავიდან გელენჯიკამდე; II. გელენჯიკიდან ნავაგინსკამდე; III განყოფილებას შეადგენდა: ნავაგინსკის, გოლოვინსკის, ადლერის, გაგრის, ბიჭვინთის, ბომბორის, სოხუმ-კალეს სიმაგრეები; მრამბის, დრანდის, კვიტოულის, ილორის საგუმაგოები; ანაკლიის, რეტუდ-კალეს, ფოთის, ოზურგეთის სიმაგრეები და წმ. ნიკოლოზის საგუმაგო.⁷⁶ III განყოფილების უფროსი ვალდებული იყო «პოლიტიკური მეთვალყურეობა გაეწია აფხაზეთზე.» აუცილებლობის შემთხვევაში მას იარაღის გამოყენების უფლებაც ჰქონდა.⁷⁷

რუსეთის სარდლობა სავსებით სამართლიანად თვლიდა, რომ სანამ ჯიქებსა და უბიხებს არ დაიმორჩილებდა, მანამდე აფხაზეთის დაიმორჩილება სრული ვერ იქნებოდა.⁷⁸ მდ. ჟოევარას შესართავთან გაგრის სიმაგრის აგების შემდეგ, ჯიქები და უბიხები გაგრის სიმაგრის შემოვლით, მთის ბილიკით იჭრებოდნენ აფხაზეთში. 1839 წ. გაგრის გარნიზონის უფროსი, პოლკოვნიკი ესპეხო კავკასიის კორპუსის შტაბის უფროსს ატყობინებდა, რომ «ჩერქეზები მოსვენებას არ აძლევდნენ არამარტო გარნიზონს, არამედ ხშირად იჭრებოდნენ აფხაზეთში, იკლებდნენ სოფლებს, მიერეკებოდნენ პირუტყვს, იტაცებდნენ ადამიანებს».⁷⁹

1840 წ. დასაწყისში ჯიქებმა, უბიხებმა და შაფსულებმა შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე გაააქტიურეს მოქმედება რუსეთის ჯარების წინააღმდეგ. დასავლეთ კავკასიაში ანტირუსულ განწყობილებას აღვივებდნენ ინგლისის აგენტები, რომლებიც «ნისლიანი ალბიონის» მფარველობას პირდებოდნენ კავკასიელ მთიელებს. ინგლისი ცდილობდა რუსეთის პოზიციების შესუსტებას კავკასიაში და, საბოლოოდ, ამ მხარის რუსეთისაგან მოწყვეტას.⁸⁰ კავკასიელი მთიელებისათვის ცნობილი იყო, რომ შავი ზღვის სანაპირო ხაზის სიმაგრეები სათანადოდ არ იყო

**შავი ზღვის სანაპირო ხაზის სიმაგრეთა სისტემა
(წიგნიდან Ю. К. Ефремов. Тропами горного Черноморья)**

დაცული, მცირერიცხოვანი იყო სიმაგრეთა გარნიზონი, ჯარისკაცებს მრავალი პრობლემა ჰქონდათ, მათ შორის, შეიარაღების მხრივ და სხვ. ამით შეგულიანებულმა მთიელებმა რუსების სიმაგრეებს შეუტყეს და თებერვალ-მარტში ლაზარევსკოე, ველიამინოვსკოე და მიხაილოვსკოე დაიკავეს.⁸¹ იმავდროულად აჯანყდა წებელდა და დალი. მათ დასახმარებლად მოუწოდეს ფსხუელებსა და სვანებს. ზაფხულში რუსეთის სარდლობამ აფხაზეთის მთის თემების დასამორჩილებლად დამსჯელი ექსპედიცია გაგზავნა, რომელშიც აფხაზთა სახალხო ლაშქარიც მონაწილეობდა მთავრის მეთაურობით. ექსპედიციამ წებელდა დაიკავა, წებელდისა და დალის მარშანიებს მძევლები ჩამოართვა და ერთგულების ფიცი დაადებინა.⁸² იმავე 1840 წ. ივლისში რუსებმა ფსხუ დალაშქრეს. აფხაზეთის ამ მთიან მხარეში რუსული მმართველობა დამყარდა, შეიქმნა ფსხუს საბოქაულო.⁸³

შავი ზღვის სანაპირო ხაზის უფროსი ნ. რაევსკი თვლიდა, რომ წებელდაში რუსეთის ხელისუფლების განსამტკიცებლად აუცილებელი იყო მრამბაში სიმაგრის აგება და მისი სოხუმთან კარგი გზით დაკავშირება. სექტემბრის ბოლოს მრამბის სიმაგრის მშენებლობა დასრულდა და იქ რუსული გარნიზონი ჩადგა.⁸⁴ მაგრამ წებელდისა და დალის დამორჩილება მოჩვენებითი აღმოჩნდა. სიტუაცია კვლავ იძაბებოდა. ოქტომბერში ნ. რაევსკი აღნიშნავდა: «წებელდელებს უბიხები აქეზებენ... აფხაზეთში ხალხის ნაწილი მზადაა აჯანყდეს მთავრის წინააღმდეგ და უბიხებს

პავლე ციციანოვი

ივანე გუდოვიჩი

ივანე პასკევიჩი

ალექსი ერმოლოვი

შეუერთდეს».⁸⁵ მალე, რუსეთის სარდლობისათვის ცნობილი გახდა, რომ დალელებმა დახმარებისათვის მეზობელ მთიელებს მიმართეს, ხოლო უბიებმა დალის დასახმარებლად ათასკაციანი რაზმი შექმნეს. რუსეთის სარდლობამ გადაწყვიტა არ დაეშვა მთიელთა გაერთიანება და მანამდე დაემორჩილებინა დალი.⁸⁶ 1840 წ. დეკემბერში დალის წინააღმდეგ გაიგზავნა სამხედრო ექსპედიცია შავი ზღვის სანაპირო ხაზის III განყოფილების უფროსის, პოლკოვნიკ ნ. მურავიოვის მეთაურობით. ექსპედიციაში აფხაზეთისა და სამურზაყანოს სახალხო ლაშქარიც

მონაწილეობდა. 1841 წ. იანვარში ექსპედიციამ შტურმით დაიკავა დალის «ჭიშკარი» – ბაგადის ვიწროები და ხეობაში შეიჭრა. დალელებმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს მომხდურთ, მაგრამ დამარცხდნენ. ნ. მურავიოვის ბრძანებით რუსებმა სასტიკად ააწიოვეს დალი, ცეცხლს მისცეს მთიელთა დასახლებები და სურსათის მარაგი, ხოლო მოსახლეობა თავიანთი სამკვიდროდან გაასახლეს.⁸⁷ ნ. მურავიოვმა სარდლობას სთხოვა დალში 500 რუსის ოჯახი ჩაესახლებინათ, რათა ამ გზით დაეცვათ აფხაზეთი და წებელდა ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა შემოსევებისაგან, რადგან ყუბანის აუზიდან აფხაზეთისაკენ გზა კავკასიონის მთავარი ქედის გავლით სწორედ დალზე გადიოდა. ამასთან, მან ზომები მიიღო, რომ დალში მცირე ხნითაც კი არ დაეშვა ადგილობრივ მთიელთა ოჯახების დაბრუნება. მაგრამ ნ. მურავიოვმა ასეთი ნებართვა ვერ მიიღო.⁸⁸ შემდეგ იქ მაინც ჩრდილოკავკასიელი მთიელები ჩასახლდნენ.⁸⁹

1841 წ. თებერვალში უბიხები ჰაჯი კერენტუხ ბერზევის წინამძღოლობით აფხაზეთში შეიჭრნენ. 10 თებერვალს ისინი თავს დაესხნენ მთავრის კუთვნილ სოფ. ოთჰარას მდ. მჭიშთას სანაპიროზე და სასტიკად ააოხრეს. იმავდროულად, უბიხების წინამძღოლი ჰაჯი დაგუმოყვა ბერზევი ლაზარევსკის ფორტს დაესხა, მაგრამ ვერ აიღო იგი.⁹⁰ გაზაფხულზე რუსეთის სარდლობისათვის ცნობილი გახდა, რომ მთიელთა 500-600 კაციანი რაზმი, რომელიც აჭიფსხუელების, აიბგელებისა და დალიდან განდევნილი მარშანიებისაგან შედგებოდა, მთებიდან დაიძრა და კოდორის ხეობაში აპირებდა შეჭრას. აპრილის დასაწყისში ეს რაზმი ფსხუში გამოჩნდა და დალისაკენ აიღო გეზი. ნ. მურავიოვმა კოდორის ხეობა გაამაგრა და რუსთა რაზმითა და აფხაზთა სახალხო ლაშქრით მთიელთა წინააღმდეგ გაემართა, მაგრამ მათი მიახლოებისთანავე მთიელები გაიფანტნენ.⁹¹

მთელი მარტი-აპრილის განმავლობაში შავი ზღვის სანაპირო ხაზის III განყოფილების სიმაგრეები მუდმივად განიცდიდნენ მთიელთა თავდასხმებს.⁹² ამასთან, რუსული სიმაგრეების გარნიზონს მრავალი პრობლემა ჰქონდა: ჯარისკაცები ციებით ავადმყოფობდნენ; მათ თავისუფლად არ შეეძლოთ გამოსვლა სიმაგრეებიდან მთიელთა თავდასხმის შიშით, შეიარაღება მოძველებული ჰქონდათ და ა. შ. სანაპირო ხაზის სარდლობა თვლიდა, რომ შავი ზღვის სანაპიროზე სიმშვიდე მანამ არ დაისადგურებდა, სანამ უბიხებს არ დაიმორჩილებდნენ.

1841 წ. მარტში სანაპირო ჯიქების თემები რუსებს დამორჩილდნენ, რაშიც დიდი იყო აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის წვლილი.⁹³ უბიხებმა ჯიქების სახით მნიშვნელოვანი მოკავშირე დაკარგეს რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ამიტომ მათი დასჯა გადაწყვიტეს, მაგრამ რუსეთის ჯარის ნაწილები ჩადგნენ უბიხებისა და ჯიქების მიწა-წყლის საზღვარზე. ნ. მურავიოვი პირადად შეხვდა უბიხების წინამძღოლებს და მოსთხოვა, რომ არ დასხმოდნენ თავს ჯიქებსა და აფხაზებს, ამასთან სამი თვე მისცა მოსაფიქრებლად, რომ ჯიქების მსგავსად ისინიც დამორჩილებოდნენ რუსეთის ხელისუფლებას.⁹⁴ ამჯერად უკვე რუსეთის სარდლობის მთავარი ამოცანა გახდა ჯიქეთში განმტკიცება. ამ მიზნით რუსები შეუდგნენ აფხაზეთიდან ჯიქეთისაკენ გზის გაყვანას, მდინარეებზე ხიდების აგებას.⁹⁵ იმავდროულად, ნ. მურავიოვის ბრძანებით, მდ. ჟოევარას ხეობაში ააგეს კოშკი, რომლითაც გაგრის სიმაგრის შემოვლითი გზა ჩაიკეტა კავკასიელი მთიელებისათვის.⁹⁶ ამ ღონისძიებების შედეგად აფხაზეთიც უფრო დაცული ხდებოდა.

1841 წ. ზაფხულში უბიხების თემმა საშემ და ჯიქების მთის თემმა წვიჯამ რუსეთის სარდლობასთან სამშვიდობო მოლაპარაკებები დაიწყო. ასეთ პირობებში დასავლეთ კავკასიაში გავრცელდა ცნობა გურიის აჯანყების შესახებ. ამავე ხანებში რუსეთის სარდლობა აპირებდა ექსპედიციის მოწყობას უბიხეთში, მაგრამ არ გამოცხადდა გურიისა და სამეგრელოს სახალხო ლაშქარი, ძალიან მცირერიცხოვანი იყო სამურზაყანოდან და სვანეთიდან მოსული სახალხო ლაშქარი. რუსეთის სარდლობა ბოლომდე არ ენდობოდა აფხაზეთის მთავარსაც. ჯიქებამდე და უბიხებამდე გურიის აჯანყების (1841 წ. მაისი-სექტემბერი) ამბები დამახინჯებული და გაზვიადებული აღწევდა, ამიტომ წვიჯასა და საშას თემებმა რუსებთან მოლაპარაკება შეწყვიტეს. ჯიქების სანაპირო თემები თავიანთი აულების გამაგრებას შეუდგნენ, რადგან ფიქრობდნენ, რომ რუსები შავიზღვისპირეთიდან გურიისაკენ წავიდოდნენ და უბიხების წინაშე დაუცველნი დარჩებოდნენ.⁹⁷ შავი ზღვის სანაპირო ხაზის უფროსი, გენერალი ანრეპი მაშინ აღნიშნავდა: «невольный свидетель, я видел, как быстро развивалась весть о восстании в Гурии по всему восточному берегу (Чёрного моря), какие симпатии и надежды она возбудила не только в непокорных народах, но даже в тех, которые издавна пользовались всеми выгодами гражданства под сенью нашего правительства».⁹⁸ მაგრამ სექტემბერში რუსებმა გურიის აჯანყება სასტიკად ჩახშვეს და მეტი შესაძლებლობა მიეცათ კავკასიელ მთიელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად.

სექტემბრის ბოლოს მდ. მძიმთას სანაპიროზე დაბანაკებულ გენერალ ანრეპს ნ. მურავიოვიც შეუერთდა სანაპირო ხაზის III განყოფილების რაზმით და აფხაზეთის, სვანეთის, სამეგრელოს, იმერეთის, გურიის სახალხო ლაშქრით. ოქტომბრის დასაწყისში, ჯიქეთის გავლით ექსპედიცია უბიხეთში შეიჭრა, რამდენიმე აული გაანადგურა და ნავაგინსკამდე მიაღწია, მაგრამ ქვეყნის სიღრმეში, მთებში არ შესულა. უბიხებმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს მტერს. უბიხების წინამძღოლის, 70 წლის ჰაჯი დაგუმოყვა ბერზეკის 9 ვაჟიშვილიდან 4 ბრძოლაში დაიღუპა, სხვები კი დაიჭრნენ. ნოემბრის დასაწყისში ექსპედიცია ადლერში დაბრუნდა.⁹⁹ ამდენად, უბიხეთში სამხედრო ექსპედიციას რაიმე რეალური შედეგი არ მოჰყოლია.

1841-1842 წწ. კვლავ ჰქონდა გამოსვლებს ადგილი დალში, წებელდაში, ფსხუში, სოფლებში: გუმა, ჯგერდა, ჭლოუ, რომლებიც რუსეთის სარდლობამ სასტიკად ჩახშო.¹⁰⁰ 1843 წ. დეკემბრის ბოლოს დამსჯელმა ექსპედიციამ აფხაზეთის მთავრის უშუალო მეთაურობით კვლავ დალაშქრა და დაიმორჩილა ფსხუ.¹⁰¹

რუსეთის ხელისუფლებას გადაწყვეტილი ჰქონდა ახლად შეძენილ ტერიტორიებზე, სადაც შესაძლებელი იქნებოდა, უმტკივნეულოდ შემოეღო რუსული მმართველობა. 1840 წ. თებერვალში რუსეთის ხელისუფლებამ სამურზაყანო, ტერიტორია მდ. ენგურსა და მდ. ღალიძგას შორის, ჩამოართვა სამეგრელოს მთავარს დადიანს და აქ რუსული მმართველობა შემოიღო. შეიქმნა რუსული ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული სამურზაყანოს საბოქაულო.¹⁰² სამურზაყანოს მიმართ ცარიზმს ასეთი გადაწყვეტილების მიღება აფხაზეთისა და სამეგრელოს მთავრებს შორის სამურზაყანოს მფლობელობის გამო ატეხილმა დავამ გაუადვილა, თუმცა მთელი XIX ს. პირველი მესამედის მანძილზე რუსეთის ადმინისტრაცია სამურზაყანოს სამეგრელოს ნაწილად აღიარებდა.¹⁰³ ლევან V დადიანმა (1805-1846) გაასაჩივრა მთავარმართებლის მიერ სამურზაყანოს ჩამორთმევა და მოითხოვა, თუ დაბრუნება არა, საზღაურის მიცემა მაინც.¹⁰⁴ 1847 წ. მეფის ხელისუფლებამ

სამეგრელოს მთავარს სამურზაყანოს სანაცვლოდ კომპენსაციის სახით 25 ათასი მანეთი მისცა.¹⁰⁵ ამ ფაქტმა აფხაზეთის მთავარი მიხეილ შარვაშიძე კიდევ უფრო გაანაწყენა. ამ და სხვა ფაქტების გამო პროტესტი მან 1847 წ. 10 ნოემბერს სამთავრო უფლებებზე უარის თქმით გამოხატა.¹⁰⁶

აფხაზეთის მთავარი გრძნობდა, რომ მისი მომავალი ბეწვზე ეკიდა, ამიტომ გადაწყვიტა მოვლენებისათვის დაესწრო. მაგრამ მისმა ნაბიჯმა კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლება ძალიან შეაშფოთა, რადგან მას იმხანად სრულებით არ შეეძლო საკუთარი ძალებით მოეწყო აფხაზეთისათვის. ფაქტობრივად, მიხეილ შარვაშიძე რუსებმა აქციეს აფხაზეთის ნამდვილ მთავრად, აფხაზეთში რუსეთის სამხედრო ყოფნის გაძლიერების კვალად ძლიერდებოდა მისი ხელისუფლება. მიხეილ შარვაშიძის გავლენა და ავტორიტეტი 30-40-იან წლებში გაიზარდა, როცა აფხაზეთში თავისი გავლენის გაძლიერების მიზნით ცარიზმი სამთავრო ხელისუფლების ავტორიტეტის ამაღლებაზე ზრუნავდა. მიხეილ შარვაშიძემ რუსეთის ჯარების დახმარებით დაიმორჩილა ფეოდალური ოპოზიცია; აფხაზეთში რუსული სიმაგრეების აგებამ, აფხაზეთის მთის თემების წინააღმდეგ მოწყობილმა ექსპედიციებმა და მათმა დამორჩილებამ, ხელისუფლების მიერ ბოძებულმა წოდებებმა და ჯილდოებმა გაზარდეს მისი ძალა და ავტორიტეტი. ამასთან, რუსეთის ხელისუფლება სათანადოდ აფასებდა მიხეილ შარვაშიძის დამსახურებას აფხაზეთის მთის მხარეების დამორჩილებაში, დას. კავკასიის მთიელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, 1841 წ. სანაპირო ჯიქების დამორჩილებაში რუსეთის ხელისუფლებისადმი და სხვ. აფხაზეთის მთავარს დიდი გავლენა ჰქონდა დასავლეთ კავკასიის მთიელთა – ჯიქებს, უბიხებს, შაფსულებს, აბადეხებს შორის, ამიტომ რუსეთის ხელისუფლებას მიხეილ შარვაშიძე ჯერ კიდევ სჭირდებოდა. კავკასიის მეფისნაცვალმა მ. ვორონცოვმა (1844-1854) წერილით მიმართა აფხაზეთის მთავარს, რომელშიც მთელი მონდომებით არწმუნებდა ხელი აეღო თავის განზრახვაზე.¹⁰⁷ მართლაც, ეს ამბავი მაშინ ჩაიფარცხა.

* * *

40-იანი წლების დასაწყისში დას. კავკასიის მთიელების მიერ რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის გააქტიურებასთან ერთად, ჩეჩნეთ-დაღესტანში შამილიც გააქტიურდა. რუსებმა მთლიანად დაკარგეს ჩეჩნეთი, ავარია და დაღესტნის დიდი ნაწილი. ასეთ ვითარებაში, 1844 წლის ბოლოს ნიკოლოზ I-მა კავკასიაში მეფისნაცვლობა შემოიღო. მეფისნაცვლად და კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალად გრაფი მ. ს. ვორონცოვი დაინიშნა. კავკასიის კორპუსი შედარებით გაძლიერდა, მთავარსარდალს უფრო ფართო უფლებები მიეცა. მაგრამ მ. ვორონცოვის პირველი ნაბიჯები ბოლომდე წარმატებული არ ყოფილა. 1845 წ. მაისის ბოლოს მოწყობილი დარღოს ექსპედიცია რუსებისათვის კინაღამ კატასტროფით დამთავრდა, მოკლულთა და დაჭრილთა სახით მათ 3500-ზე მეტი ჯარისკაცი და ოფიცერი დაკარგეს, ხოლო მ. ვორონცოვი ძლივს გადაურჩა დატყვევებას. ამის შემდეგ რუსეთის სარდლობამ ბრძოლის ტაქტიკა შეცვალა. დაიწყო ტყეების გაჩეხვა, გზების გაყვანა, სიმაგრეებისა და გამაგრებული ხაზების აგება, რაც მთიელებს აიძულებდა დაეტოვებინათ ვაკე ადგილები და მთების სიღრმეში შესულიყვნენ.¹⁰⁸ ეს სისტემა ჰგავდა ერმოლოვისას, მაგრამ მისგან განსხვავდებოდა მთიელებისადმი უფრო ლიბერალური დამოკიდებულებით. მ. ვორონცოვის საქმიანობა მიმართული იყო

მხარის კოლონიზაციისა და იმპერიასთან სრული შერწყმისაკენ, მაგრამ ამას აკეთებდა მოქნილად, მეთოდურად.

შამილი შეეცადა მიღწეული წარმატებები განემტკიცებინა და 1846 წ. აპრილში ყაბარდოში შეიჭრა. მისი მიზანი იყო გაერთიანებინა ჩრდილო-აღმოსავლეთ და დასავლეთ კავკასიის მთიელები რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში და შავ ზღვაზე გასულიყო. ამ მიზნის მისაღწევად კი საჭირო იყო ყაბარდოს ხელში ჩაგდება. მაგრამ შამილს მხოლოდ რამდენიმე ყაბარდოელი ფეოდალი შეუერთდა. მათი უმრავლესობა ამ დროს ცარიზმთან მტკიცედ იყო დაკავშირებული და მას არ განუდგა. შამილს არც ოსებმა და ინგუშებმა დაუჭირეს მხარი, ამიტომ რუსეთის ჯარების მოახლოების გამო, მან თავის განზრახვაზე ხელი აიღო და უკან გაბრუნდა.¹⁰⁹ ამის შემდეგ, 1848 წ. მიწურულს შამილმა დას. კავკასიაში გაგზავნა მისი ერთ-ერთი ნაიბი მუჰამედ ემინი, რომლის მიზანი იყო შეერიგებინა ერთმანეთთან მეზობლი დას. კავკასიის ტომები, დაექვემდებარებინა ისინი თავისი ხელისუფლებისათვის, დაერაზმა რუსეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად და შამილს შეერთებოდა.¹¹⁰

მალე, მუჰამედ ემინის ხელისუფლება ცნეს აბაძეებმა, მახვაშებმა, ეგერუყეებმა, თემირგოიმ; 1850 წელს – უბიხებმა, შაფსულებმა, ნათხვაჯებმა.¹¹¹ რუსეთის ხელისუფლება შიშობდა, რომ მისი გავლენა აფხაზეთშიც არ გავრცელებულიყო, სადაც მოსახლეობის ნაწილი ისლამს აღიარებდა.¹¹² ეს, რა თქმა უნდა, რუსეთის ხელისუფლებას დამატებით სირთულეებს შეუქმნიდა, თუმცა მათი შიში არ გამართლდა. 1851 წ. 15 მაისს მუჰამედ ემინმა დიდი დამარცხება განიცადა მდ. ურუპზე გენერალ-მაიორ გ. ერისთავისა და პოლკოვნიკ ვოლკოვის ჯარებთან ბრძოლაში. იმავდროულად, რუსებმა ილაშქრეს ხამიშების წინააღმდეგ, რომლებიც ცხოვრობდნენ მდ. ფსეყფსესა და მდ. აგრიფსს შორის, დაამარცხეს და დაიმორჩილეს ისინი; ვიცე-ადმირალმა ლ. სერებრიაკოვმა აიძულა მდ. ბელაიასა და მდ. ფშიშს შორის მობინადრე ჩერჩენეები, დამორჩილებოდნენ რუსებს; მანვე, 1852 წ. შაფსულებისა და ნათხვაჯების 44 აული გაანადგურა.¹¹³ 1852 წ. მუჰამედ ემინი 2 ათასი მთიელით შეეცადა გაგრის ვიწროებით აფხაზეთში შეჭრილიყო, მაგრამ რუსეთის ჯარის ნაწილებმა მდ. მძიმთას ნაპირზე, ადლერთან ახლოს შეაჩერეს და უკუაგდეს იგი.¹¹⁴ იმავე წლის ზაფხულში იგი კიდევ ერთხელ შეეცადა ყაბარდოს მეშვეობით შამილს შეერთებოდა, მაგრამ ეს ცდაც მარცხით დამთავრდა.¹¹⁵ ამრიგად, კავკასიის კორპუსის ნაწილები წარმატებით ებრძოდნენ დასავლეთ კავკასიის მთიელებს და ნაბიჯ-ნაბიჯ მიიწევდნენ მთების სიღრმეში.

რუსეთის პოზიციები კვლავ სუსტი იყო აფხაზეთში. მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთს აქ სიმაგრეები ჰქონდა და ჯარის ნაწილებიც ჰყავდა, თავს მყარად ვერ გრძნობდა. აფხაზეთა გამოსვლებს რუსული იმპერიული პოლიტიკის წინააღმდეგ ბოლო არ უჩანდა. დასავლეთ კავკასიის მთიელთა ბრძოლის გააქტიურებისას, რუსეთის სარდლობა ცდილობდა არ დაემუქა ჯიქებისა და უბიხების შეჭრა აფხაზეთში, რაც კიდევ უფრო არევდა ისედაც არამყარ სიტუაციას ამ მხარეში. შავი ზღვის სანაპირო ხაზის უფროსი, ვიცე-ადმირალი ლ. სერებრიაკოვი მ. ვორონცოვს 1852 წ. აუწყებდა: «ჩვენი მდგომარეობა აფხაზეთში, სამხედრო თვალსაზრისით მეტად არადაძაგმაყოფილებელია».¹¹⁶ ამიტომ რუსეთის სარდლობა სასწრაფოდ აძლიერებდა თავის ნაწილებს აფხაზეთში.

* * *

XIX ს. 40-იანი წლების მიწურულს კვლავ გამწვავდა «აღმოსავლეთის საკითხი»,* რომელმაც მთავარი ადგილი დაიკავა ამ პერიოდის რუსეთის საგარეო-პოლიტიკურ პრობლემებს შორის.

«აღმოსავლეთის საკითხი» წარმოადგენდა მწვავე წინააღმდეგობათა რთულ კვანძს, რომლის არსი ახლო აღმოსავლეთში გაბატონებისათვის ბრძოლაში მდგომარეობდა. უპირველეს ყოვლისა, ეს გულისხმობდა ღრმა შინაგანი კრიზისით მოცული თურქეთისა და მისი სამფლობელოების დაუფლებას, ახლო აღმოსავლეთის ბაზრების, ამ რეგიონზე გამავალი სავაჭრო გზების, აგრეთვე ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეებზე გაბატონებას, რაც განუყოფლად იყო დაკავშირებული კავკასიაში შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციასთან. «აღმოსავლეთის საკითხის» გამწვავების კვალად იზრდებოდა კავკასიის სტრატეგიული მნიშვნელობა. ცარიზმს არ შეეძლო ეფიქრა შავი და კასპიის ზღვების რაიონში ექსპანსიის გაფართოებაზე, კავკასიაში განმტკიცების გარეშე.

ახლო აღმოსავლეთში გაბატონების პრეტენზია ჰქონდა ერთი მხრივ რუსეთს, რომელიც ცდილობდა გავლენის განმტკიცებას თურქეთში; მეორე მხრივ, ინგლისს და საფრანგეთს, რომლებიც დომინირებდნენ ახლო აღმოსავლეთის ბაზრებზე, სურდათ ამ რეგიონში გადამწყვეტი ეკონომიკური და პოლიტიკური უპირატესობის მოპოვება, თურქეთისა და მთელი ახლო აღმოსავლეთის დამორჩილება; ავსტრიას თავისი ინტერესები ჰქონდა ბალკანეთში, სადაც ასევე რუსეთი ცდილობდა პოზიციების განმტკიცებას. ეს სახელმწიფოები შიშობდნენ, რომ მოწინააღმდეგეები დაასწრებდნენ, ამიტომ 50-იანი წლების დასაწყისში ისინი ცდილობდნენ დაეჩქარებინათ კვანძის გახსნა.¹¹⁷

1848-1849 წწ. რევოლუციების შემდეგ, როდესაც რუსეთის გავლენა ევროპაში კიდევ უფრო გაიზარდა, ნიკოლოზ I შეეცადა თავის სასარგებლოდ გადაეწყვიტა «აღმოსავლეთის საკითხი.» იგი თურქეთს «ავადმყოფ ადამიანს» უწოდებდა, რომლის მემკვიდრეობა დროულად უნდა განაწილებულიყო. ძლიერი მოკავშირის მოპოვების მიზნით, ნიკოლოზ I შეეცადა დაახლოებოდა ინგლისს და მოლაპარაკებოდა გავლენის სფეროების გაყოფაზე, მაგრამ «ნისლიანი ალბიონი» რუსეთთან გარიგებაზე არ წავიდა; 1848 წლის რევოლუციით შერყეულ საფრანგეთს და ავსტრიას, რომელიც მან იხსნა 1849 წელს, ნიკოლოზ I ანგარიშს არ უწევდა. რუსეთის აგრესიულმა პოლიტიკამ ინგლისი და საფრანგეთი დაახლოვა. მათი მთავარი მიზანი გახდა ხელი შეეშალათ რუსეთისათვის, წაექეზებინათ ბრწყინვალე პორტა და საქმე რუსეთ-თურქეთის ომამდე მიეყვანათ.¹¹⁸

ინგლისსა და საფრანგეთს სურდათ რუსეთის განდევნა ყირიმიდან და კავკასიიდან. ცნობილი ინგლისელი სახელმწიფო მოღვაწისა და დიპლომატის ჰ. პალმერსტონის* გეგმით გათვალისწინებული იყო რუსეთის დანაწილება. მას უნდა ჩამორთმეოდა მთელი რიგი სამფლობელოები, მათ შორის ყირიმი და კავკასია. ყირიმი და საქართველო უნდა გადასცემოდა თურქეთს, ხოლო ჩრდ. კავკასიაში, რომელსაც პალმერსტონი ჩერქეზეთს** უწოდებდა, უნდა შექმნილიყო სახელმწიფო ჩერქეზეთი, რომლის სათავეშიც შამილი მოიაზრებოდა. ჩერქეზეთი უნდა გამხდარიყო დამოუკიდებელი, ან თურქეთის პროტექტორატის ქვეშ უნდა გადასულიყო. ამ კავკასიურ სახელმწიფოს უნდა გადაეკეტა გზა რუსეთის წინსვლისათვის სამხრეთისაკენ. ამდენად, ინგლისს მხარი უნდა დაეჭირა შამილის

ბრძოლისათვის.¹¹⁹ ინგლისის გეგმები ეთანხმებოდა თურქეთის რევანშისტულ მისწრაფებებს, რომელიც ყირიმისა და კავკასიის დაბრუნებას ცდილობდა. ¹²⁰

თურქეთის გაყოფაზე ინგლისისაგან უარის მიღების შემდეგ, რუსეთმა გადაწყვიტა წინ წაწეულიყო და დიპლომატიური ზემოქმედება მოეხდინა თურქეთზე. 1853 წ. მარტში რუსეთმა პორტას კატეგორიული ფორმით მოსთხოვა მისთვის თურქეთში მართლმადიდებელი ეკლესიისა და სულთნის მართლმადიდებელი ქვეშევრდომების მფარველის უფლების მინიჭება. ამასთან, ეს უფლება დამტკიცებული უნდა ყოფილიყო სულთნის სენედით და არა ფირმანით, რომ მას საერთაშორისო-სამართლებრივი ვალდებულების ხასიათი ჰქონოდა. ინგლისი, ერთი მხრივ, რუსეთს აქეზებდა, ხოლო მეორე მხრივ თურქეთს, და საქმე ომამდე მიჰყავდა. რუსეთმა დიპლომატიური ურთიერთობა გაწყვიტა პორტასთან და თურქეთში მართლმადიდებელი ეკლესიის მფარველობისა და თურქეთის მიერ რუსეთთან დადებული ხელშეკრულებების შესრულების უზრუნველყოფის საბაზით, რომელიც სულთნის მიერ ირღვეოდა, 1853 წ. ივნის-ივლისში დუნაის სამთავროები დაიკავა.¹²¹ ინგლის-საფრანგეთის დაპირებებით დაიმედებულმა სულთანმა აბდულ მეჯიდმა 1853 წ. 27 სექტემბერს (9 ოქტომბერი) რუსეთს დუნაის სამთავროებიდან ჯარის გაყვანა მოსთხოვა და ულტიმატუმის ვადის გასვლას არც დაელოდა, 4(16) ოქტომბერს რუსეთს ომი გამოუცხადა.¹²² დაიწყო აღმოსავლეთის ომი (1853-1856), რომელიც ასევე ყირიმის ომის სახელითაა ცნობილი. ომის დასაწყისში რუსეთი საერთაშორისო იზოლაციაში აღმოჩნდა. 1854 წ. მარტში ინგლისმა და საფრანგეთმა ომი გამოუცხადეს რუსეთს. მოგვიანებით, მათ შეუერთდა სარდინიის სამეფოც.

ომის მთავარი მოვლენები ყირიმის ნახევარკუნძულზე განვითარდა, მაგრამ ყირიმსა და ბალკანეთში რუსეთის მიერ განცდილი მარცხის ერთგვარი კომპენსაცია გახდა რუსეთის ჯარების წარმატება კავკასიის ფრონტზე.

შავ ზღვაზე თურქეთის მოკავშირეების – ინგლის-საფრანგეთის ფლოტის გაბატონების გამო რუსეთის სარდლობას არ შეეძლო შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროსთან, მათ შორის აფხაზეთთან კავშირურთიერთობის განხორციელება. ამიტომ რუსეთის სარდლობა იძულებული გახდა 1854 წ. გაზაფხულზე, მარტ-აპრილში, სრულებით დაეცალა აფხაზეთი და შავი ზღვის სანაპირო ხაზის ლიკვიდაციაც მოეხდინა. შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს სიმაგრეებიდან გარნიზონები ევაკუირებულ იქნა, ხოლო თვით სიმაგრეები ააფეთქეს.¹²³ აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის ხელმძღვანელობით განხორციელდა შავი ზღვის სანაპირო ხაზის სოხუმის, ბომბორის, ბიჭვინთის, წებელდის სიმაგრეებიდან რუსეთის სამხედრო ნაწილების ევაკუაცია, რასაც რუსეთის სარდლობა მთავარს დიდად უმადლიდა.¹²⁴ ამასთან, 1855 წლის გაზაფხულზე მიხეილ შარვაშიძემ ჩაშალა ლიხნში თავმოყრილი დასავლეთ კავკასიელი მთიელებისა და აფხაზების განზრახვა, მარბიელი ლაშქრობა მოეწყოთ სამურზაყანოში ტყვეებისა და ნადავლის ხელში ჩაგდების მიზნით.¹²⁵

თურქეთი და მისი მოკავშირეები, ინგლის-საფრანგეთი, დიდ იმედებს ამყარებდნენ დასავლეთ კავკასიის მთიელებისა და შამილის მხარდაჭერაზე. ინგლისელმა სტრატეგებმა შეიმუშავეს გეგმა, რომლის თანახმადაც მათ აქტიურად უნდა ემოქმედათ კავკასიაში და ამით რუსეთის ძალების ნაწილი დასავლეთი საზღვრებიდან ჩამოეშორებინათ. ამისათვის გადაწყდა დესანტით დაეკავებინათ სოხუმი და ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა საერთო აჯანყება მოეწყოთ რუსეთის

წინააღმდეგ.¹²⁶ მოკავშირეები იმედოვნებდნენ, რომ ჩრდ. კავკასიას რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის აქტიურ თეატრად გადააქცევდნენ. მაგრამ, როცა 1855 წ. მაისში ინგლის-საფრანგეთის დესანტი გადმოსხდა ანაპაში, ხოლო სექტემბერში ტამანის ნახევარკუნძულზე, ადიღეელებმა მათ რეალური დახმარება არ გაუწიეს.¹²⁷ დასავლეთ კავკასიის მთიელთა წინამძღოლებმა მუჰამედ ემინმა და სეფერ-ბეი ზანუყომ ვერ შეძლეს დაპირებული ძალების გამოყვანა, ხოლო ადგილობრივი ტომების დახმარების გარეშე დესანტს სერიოზული წარმატების იმედი არ უნდა ჰქონოდა. მუჰამედ ემინი კიდევ ერთხელ შეეცადა შამილთან შეერთებას და ამ მიზნით ყარაჩაისა და ყაზარდოს დაკავება სცადა, მაგრამ ეს ცდა წარუმატებელი აღმოჩნდა. შამილიც ყოველნაირად ცდილობდა შეერთებოდა მუჰამედ ემინს, მაგრამ რუსეთის ჯარის ნაწილებმა ეს მცდელობაც აღკვეთეს.¹²⁸

ანაპაში თურქეთის ჩინოვნიკებთან პირველი გაცნობის შემდეგ, რომლებიც ცდილობდნენ კავკასიელი მთიელები პორტას ქვეშევრდომებად გადაექციათ, ადიღეელები ეჭვით უყურებდნენ თურქეთის მოკავშირეებსაც.¹²⁹ ისინი იმიტომ კი არ იცავდნენ თავიანთ დამოუკიდებლობას ცარიზმთან ბრძოლაში, რომ პორტას ქვეშევრდომებად ქცეულიყვნენ.¹³⁰

თურქეთის ყოფილი დიდი ვეზირის შვილის, თურქეთის არმიის ოფიცრის ოსმან-ბეის ცნობით ინგლისელები არაფერს იშურებდნენ იმისათვის, რომ «ჩერქეზები რუსების წინააღმდეგ განეწყობთ და რუსეთთან ბრძოლაში ჩაებათ.»¹³¹ ფართოდ გამოიყენებოდა «ჩერქეზეთის» დამოუკიდებლობის ლოზუნგიც, თუმცა, როგორც ოსმან-ბეი აღნიშნავს, «დამოუკიდებლობა უეჭველად უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთ ილუზიად, რადგან თურქეთი თავის პროექტებს საკუთარი სარგებლობისათვის აგებდა და არა ჩერქეზთა შესანიშნავი თვისებების გამო.»¹³²

1855 წ. ივნისში რუსეთის ჯარმა ალყა შემოარტყა ყარსს და ამით თურქეთის უმთავრეს ცენტრებს საფრთხე შეუქმნა. ყარსის გადასარჩენად თურქებმა სექტემბრის დასაწყისში სოხუმში ომერ ფაშას სარდლობით 45 ათასიანი დესანტი გადმოსხეს, რომელმაც აფხაზეთი დაიკავა.¹³³ ომერ ფაშას გადაწყვეტილი ჰქონდა საქართველოს გავლით ყარსამდე ჩაეღწია და დახმარებოდა ალყაშემორტყმულ ციხეს. ოქტომბერში თურქეთის არმიამ თითქმის მთელი სამეგრელო დაიკავა. ასეთ პირობებში ომერ ფაშამ და მასთან მივლინებულმა ინგლის-საფრანგეთის წარმომადგენლებმა ფ. ლონგუორტმა და გრაფმა დე მეფრემ წერილებით მიმართეს სამეგრელოს დედოფალს ეკატერინე დადიანს, რომლებშიც მას არწმუნებდნენ, რომ თურქეთის არმიის მიზანია რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლა, რუსეთის აგრესიის აღკვეთა კავკასიაში და სამეგრელოს დამოუკიდებლობის აღდგენა, რომ «სამეგრელო და მისი მეზობელი ქვეყნები» დამოუკიდებელი იყვნენ რუსეთისაგან და სხვა ნებისმიერი სახელმწიფოსაგან.¹³⁴ მაგრამ დედოფალი არ ენდო მათ დაპირებებს და თვითონ ჩაუდგა სათავეში თურქების წინააღმდეგ სამეგრელოში გაჩაღებულ პარტიზანულ ბრძოლას.

1855 წლის 16 ნოემბერს ყარსის ციხე-სიმაგრე რუსებს დანებდა. ამდენად, ომერ ფაშას ლაშქრობამ ყარსის დასახმარებლად აზრი დაკარგა. სამეგრელოში გაჩაღებული პარტიზანული ბრძოლითა და რუსთა მაშველი ჯარების მიერ შევიწროებულმა ომერ ფაშამ შავი ზღვის სანაპიროსაკენ დაიხია, ხოლო 1856 წ. თებერვალში მისი საკმაოდ შეთხელებული არმია სოხუმიდან და რედუტ-კალედან ზღვით ბათუმისა და ტრაპიზონისაკენ გაემართა. 10 ივლისს კი სოხუმი რუსეთის ჯარებმა დაიკავეს.¹³⁵

თურქებთან ერთად აფხაზეთიდან წავიდა მოსახლეობის მცირე ნაწილი, უმთავრესად თავადაზნაურთა წრიდან.¹³⁶

საომარ მოქმედებათა სამმა წელმა მოწინააღმდეგეთა ძალები გამოფიტა. ომის გაგრძელებას განსაკუთრებით საფრანგეთი ეწინააღმდეგებოდა, რადგან მთავარი მიზანი – რუსეთის დასუსტება შავი ზღვის აუზში, უკვე მიღწეული იყო და კავკასიაში ინგლისის ინტერესებისათვის ომის გაგრძელება მას არ სურდა. ამასთან, საფრანგეთისა და ინგლისის საზოგადოება ანტისაომარმა განწყობამ მოიცვა. ბრიტანეთის პარლამენტმა კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა მთავრობა, რომელსაც ბრალი დასდო ადამიანთა დიდ მსხვერპლში და წარმატებული, ეფექტური საომარი მოქმედებების წარმართვის შეუძლებლობაში. ამიტომ საფრანგეთის ინიციატივა, დაეწყოთ სამშვიდობო მოლაპარაკება რუსეთთან, ბრიტანეთის კაბინეტისაგან განსაკუთრებულ წინააღმდეგობას არ შეხვედრია.¹³⁷

1856 წლის თებერვალ-მარტში, პარიზში, ყირიმის ომის შედეგებზე ევროპული კონფერენცია გაიმართა. ინგლისი ცდილობდა რუსეთის მიმართ თავისი გეგმის რეალიზებას – კავკასიის მოწყვეტას რუსეთისაგან და მის უკუგდებას ყუბანი-თერგის ხაზზე. მაგრამ საფრანგეთს არ სურდა რუსეთის შემდგომი დასუსტება და ინგლისის გაძლიერება, ამიტომ გულგრილი ვერ იქნებოდა ინგლისის აგრესიული ზრახვების მიმართ ყირიმში, კავკასიასა და შავი ზღვის აუზში. ამ გარემოებამ გამოიწვია ინგლის-საფრანგეთის ანტირუსული კავშირის დაშლა და საფრანგეთის რუსეთთან დაახლოება, შესაბამისად, ინგლისის გეგმების განუხორციელებლობა.¹³⁸ საფრანგეთის წარმომადგენელმა, საგარეო საქმეთა მინისტრმა გრაფმა ა. ვალევსკიმ, რომელიც პარიზის კონგრესზე თავმჯდომარეობდა, წამოაყენა წინადადება სპეციალურად განეხილათ «შავი ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიების მდგომარეობა», რომელშიც იგულისხმებოდა საქართველო და საერთოდ, ამიერკავკასია, მაგრამ ევროპაში ძალთა ახალი გადაჯგუფების გამო, კონგრესზე ამ საკითხს დუმილით აუარეს გვერდი.¹³⁹

1856 წლის 30 მარტს ხელი მოეწერა საზავო შეთანხმებას. რუსეთმა შეინარჩუნა თავისი კავკასიური სამფლობელოები ომამდელ საზღვრებში, ხოლო დაპყრობილი ყარსისა და ბაიაზეთის საფაშოები თურქეთს დაუბრუნა. მას აეკრძალა შავ ზღვაზე სამხედრო ფლოტის ყოლა და შავი ზღვის ნავსადგურების გამაგრება.¹⁴⁰ ამდენად, პარიზის ტრაქტატმა ზღვარი დაუდო ახლო აღმოსავლეთში გაბატონებისაკენ რუსეთის სწრაფვას.

* * *

ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ ცარიზმს თითქმის თავიდან მოუხდა აფხაზეთის დაპყრობა. სანაპირო ზოლში ისევ ჩადგნენ რუსეთის სამხედრო ნაწილები. განმათავისუფლებელი მოძრაობა აფხაზეთში დაქვეითების გზას დაადგა. მაგრამ რუსეთის ხელისუფლება თავს დამშვიდებულად ვერ გრძნობდა. ამიტომაც იყო, რომ როცა 1856 წლის ივნისში კავკასიის მეფისნაცვალმა ნ. მურავიოვმა (1854-1856) ყირიმის ომის დროს თითქოსდა მიხეილ შარვაშიძის ღალატის გამო აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და მთავრის რუსეთის რომელიმე შორეულ გუბერნიაში გადასახლების საკითხი აღძრა,¹⁴¹ იმპერატორმა ეს წინადადება არ მიიღო. რუსეთის ხელისუფლება მიხეილ შარვაშიძეს აფხაზეთსა და დას. კავკასიაში რუსეთის

გავლენის აღდგენისა და განმტკიცების ერთგვარ გარანტად მიიჩნევა. საომარი მოქმედებები კვლავ გრძელდებოდა ჩეჩნეთ-დაღესტანში, დას. კავკასია დასაპყრობი იყო, არც აფხაზეთში იყო სიმშვიდე. ამიტომ ცარიზმს ჯერ კიდევ სჭირდებოდა მიხეილ შარვაშიძე. იმპერატორმა აფხაზეთის მთავრის ღალატი არ ცნო დამტკიცებულად და ეს საქმე კვლავ მიყუჩდა.

1856 წ. ივნისში კავკასიის მეფისნაცვლად და ჯარების სარდლად გენერალი ა. ბარიატინსკი (1856-1862) დაინიშნა. კავკასიაში ჩამოსვლისთანავე მან კავკასიის კორპუსის მართვის რეორგანიზაცია მოახდინა. ჩამოყალიბდა კავკასიის კორპუსის ორი ფრთა: მარცხენა ფრთა ჩეჩნეთ-დაღესტანს უტევდა, ხოლო მარჯვენა ფრთა – დასავლეთ კავკასიას.¹⁴² მეფისნაცვალმა ახლებურად შეხედა აგრეთვე შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული მოწყობის საკითხს. ყირიმის ომის დროს საომარმა მოქმედებებმა დას. საქართველოს ტერიტორიაზე, ქუთაისის გუბერნიის სამოქალაქო და სამხედრო ხელისუფლების გაერთიანება გამოიწვია. ახლა, მართვის ცენტრალიზაციის მიზნით, ქუთაისის გუბერნიისა და შავი ზღვის სანაპირო ხაზის III განყოფილების გაერთიანებით, 1856 წ. აგვისტოში შეიქმნა ქუთაისის საგენერალგუბერნატორო; შემოდებულ იქნა აფხაზეთის ჯარების უფროსის თანამდებობა. აფხაზეთის სამთავრო ნომინალურად ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს, ხოლო რეალურად კი მეფისნაცვალს დაექვემდებარა.¹⁴³ იმავდროულად ცარიზმი შეეცადა თავისი პოზიციების განმტკიცებას საქართველოში და ამ მიზნით ქართული ფეოდალური სამთავროების ავტონომია გააუქმა – 1857 წ. სამეგრელოს, ხოლო 1858 წ. სვანეთის, და იქ რუსული მმართველობა შემოიღო.

გრიგოლ როზენი

ევგენი გოლოვინი

მიხეილ ვორონცოვი

Н. Н. Муравьевъ.

ნიკოლოზ მურავიოვი
(ყარსელი)

ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ ხელისუფლებამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია კავკასიის ომს, რომელიც რუსეთს ძვირი უჯდებოდა. ცარიზმს საშუალება მიეცა კავკასიაში თავი მოეყარა მნიშვნელოვანი ძალებისათვის. კავკასიის კორპუსი არმიად გარდაიქმნა.¹⁴⁴

ა. ბარიატინსკის ყურადღება ძირითადად ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისაკენ იყო მიპყრობილი, მაგრამ იგი ფიქრობდა, რომ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროსა და აფხაზეთში განმტკიცების გარეშე დას. კავკასიის დაპყრობა შეუძლებელი იყო.¹⁴⁵ აფხაზეთისადმი ყურადღების გაძლიერება ყირიმის ომის შემდეგ ხდება. 50-იანი წლების მეორე ნახევარში რუსეთის არმიის გენერალი პ. უსლარი, რომელიც კარგად იცნობდა აფხაზეთს, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ «в общей системе кавказской военной политики Абхазия играет весьма важную роль. Страна эта вместе с Цебельдою на большом протяжении границ своих соприкасается с землями непокорных черкесов, врезываясь в наименее доступные части Кавказа. Абхазия должна служить оплотом для западной части Закавказья и проводником нашего влияния в Черкесию».¹⁴⁶ მაგრამ ვითარება აფხაზეთში რუსეთისათვის სახარბიელო ჯერ-ჯერობით არ იყო. კავკასიის არმიის მარჯვენა ფრთის სარდალი, გენერალი გრ. ფილიპსონი კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსს, გენერალ დ. მილიუტინს 1858 წ. 13 მაისს წერდა: «ვითარება აფხაზეთში უკეთესობისაკენ არ შეცვლილა. ჩვენს ჯარისკაცებს ისე არ შეუძლიათ მოშორდნენ თავიანთ სიმაგრეებს ერთ ვერსზე, რომ ტყვედ ჩავარდნის ან სიკვდილის საფრთხის ქვეშ არ იყვნენ. ერთი სიტყვით, ჩვენ გვიკავია აფხაზეთი, მარამ ვერ ვფლობთ მას».¹⁴⁷ გენერალ ფილიპსონს ეთანხმებოდა რუსეთის ჯარების სარდალი აფხაზეთში, გენერალი მ. ლორის-მელიქოვი, რომელიც 1858 წლის 12 აგვისტოს მოხსენებითი ბარათით ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს გ. ერისთავს აუწყებდა: «ჩვენ დავიკავეთ სოხუმი 1810 წელს. ამის შემდეგ უკვე ნახევარი საუკუნე გავიდა და უნდა ვაღიაროთ, რომ ჩვენი გავლენა აფხაზეთში ოდნავადაც არ

გაზრდილა. ასე, რომ, როგორც გენერალმა ფილიპსონმა აღნიშნა, ჩვენ კი არ ვფლობთ აფხაზეთს, არამედ გვიკავია იგი... და ესეც ნაკლებად მტკიცედ, ვიდრე უწინ». ¹⁴⁸

ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ ცარიზმმა დიდი ძალებით შეუტია კავკასიელ მთიელებს, რომლებიც დიდი ხნის განმავლობაში ეწეოდნენ უთანასწორო ბრძოლას. 1858 წ. იანვარში რუსეთის ჯარის ნაწილებმა გაანადგურეს აბამეხების აულები მდ. ქურჯიფსზე და მდ. ფშეხაზე, შახგირეების აულები მდ. ხოდის ზემო წელში, ნათხვაჯების 23 აული. იმავდროულად მათ 6 სტანიცა დააფუძნეს მდინარეებზე – ურუპი, თეგენი, დიდი ზელენჩუკი. ¹⁴⁹ 1859 წ. იანვარ-თებერვალში რუსეთის ჯარის ნაწილებმა შეუტეს მდ. ლაბასა და მდ. ბელაიას შორის მცხოვრებ ტომებს და ცეცხლითა და მახვილით გაანადგურეს მთიელთა აულები, მოუსპეს მათ სარჩო-საბადებელი. ამიტომაც მოეწყო ექსპედიცია ზამთარში. მდ. ლაბასა და მდ. ბელაიას შორის მცხოვრები აბაზური თემები – ყიზილბეკები, ბაშილბაები, თამები რუსებს დამორჩილდნენ. ¹⁵⁰ იმავდროულად, ფსხუს დამორჩილების მიზნით, 1859 წ. იანვარში გუმისთის ხეობით ფსხუსაკენ გაემართა ექსპედიცია მ. ლორის-მელიქოვის მეთაურობით, რომელშიც აფხაზეთის მთავარიც მონაწილეობდა 2 ათას სახალხო მოლაშქრესთან ერთად. ფსხუელებმა მორჩილება გამოუცხადეს რუსებს და მძევლები მისცეს, თუმცა ამ ფიცს ისინი, როგორც წინათ, შემდეგაც არ იცავდნენ. ¹⁵¹

1859 წ. ივნის-აგვისტოში წინააღმდეგობა შეწყვიტეს და რუსებს დამორჩილდნენ ბჟედულები, ბესლენეები, მახვაშები, ყუბანისპირელი ნოღაელები, თემირგოი, ეგერუყვები, შახგირეები. ¹⁵² წარმატებით ვითარდებოდა შეტევა შამილის წინააღმდეგ. 1859 წლის 25 აგვისტოს რუსეთის სარდლობას დაწვინდა კავკასიელ მთიელთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის მეთაური შამილი. რუსეთმა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასია – ჩეჩნეთ-დეღესტანი დაიპყრო. ¹⁵³

ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ომის დამთავრებისთანავე მთიელები დარწმუნდნენ, რომ რუსეთთან ბრძოლის განახლება უაზრობა იყო და გადაწყვიტეს გაცლოდნენ მათთვის მიუღებელ ახლადდამყარებულ კოლონიურ რეჟიმს. თურქეთის ემისრების, მთიელთა სოციალური ზედაფენისა და სასულიერო წრეების ზეგავლენით კავკასიელმა მთიელებმა თურქეთში გადასახლება გადაწყვიტეს. მთიელთა ზედაფენას ეშინოდა, რომ ჩამოართმევდნენ დამოკიდებულ მოსახლეობას და პრივილეგიებს დაკარგავდა, ამიტომ თურქეთში გადასახლება ხსნად მიაჩნდა და ყოველნაირად ცდილობდა დამოკიდებულ მოსახლეობასთან ერთად თურქეთში წასვლას. ამით მათ სურდათ თავიანთი უფლებებისა და დამოკიდებული მოსახლეობის შენარჩუნება. ¹⁵⁴ სასულიერო წრეები მთიელებს აშინებდნენ, რომ რუსები მათ რელიგიურ გრძნობებს შელახავდნენ, ძალით გააქრისტიანებდნენ, ახალგაზრდებს ჯარში გაიწვევდნენ. ¹⁵⁵ «იქ ცხოვრობენ ჩვენი ერთმორწმუნენი, მიმართავდნენ ისინი ხალხს, – იქ ჩავყაროთ ჩვენი ძვლები და არა აქ, გააურთა შორის, რომლებიც თავიანთი ბილწი ფეხებით ტკეპნიან ალაჰის მიერ მოცემულ, თავისუფლებისათვის მებრძოლი ჩვენი შვილებისა და მამების სისხლით მორწყულ მიწას». ¹⁵⁶

რუსეთი და თურქეთიც დაინტერესებული იყვნენ კავკასიელ მთიელთა გადასახლებით. რუსეთი იმედოვნებდა, რომ დაუმორჩილებელი მთიელების გადასახლების შემდეგ ამ მხარეში მყარი მშვიდობა დაისადგურებდა. ამასთან, განთავისუფლდებოდა მიწის უზარმაზარი ფონდი, რომელსაც ცარიზმი კოლონიზაციისათვის გამოიყენებდა, ამ მიწებზე ჩამოსახლებულები კი ცარიზმის

მყარ დასაყრდენს შექმნიდნენ. მხოლოდ, მეფის ხელისუფლება პორტასაგან მოითხოვდა კავკასიელ მთიელთა რუსეთის საზღვრებიდან შორს დასახლებას, რათა მათ რუსეთის საზღვრებზე თავდასხმები არ დაეწყოთ. თურქეთი იმიტომ იყო გადასახლებით დაინტერესებული, რომ რუსეთისადმი მტრულად განწყობილი მამაცი კავკასიელი მთიელები საჭიროების შემთხვევაში კვლავ რუსეთის წინააღმდეგ გამოეყენებინა. რადგან ორივე მხარე დაინტერესებული იყო მთიელთა გადასახლებით, შეთანხმებაც არ გასჭირვებიათ. რუსეთი მატერიალურ და მორალურ დახმარებას აღუთქვამდა თურქეთს მაჰმადიან მთიელთა გადასახლებაში, ეს უკანასკნელი კი მათ მიღება-დაბინავებას კისრულობდა.¹⁵⁷

ამრიგად, კავკასიელ მთიელთა მუჰაჯირობა გამოწვეული იყო ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და რელიგიური მიზეზებით. მუჰაჯირობის პროცესში, ერთი შეხედვით, თითქოს რელიგიური მომენტი დომინირებდა, მაგრამ ძირითადი მაინც იყო პოლიტიკური ფაქტორი – რუსეთის დამპყრობლური პოლიტიკა. რუსეთის კოლონიზატორულმა პოლიტიკამ გადაწყვეტი ბიძგი მისცა მთიელთა გადასახლებას.¹⁵⁸

თურქეთში გადასახლდნენ დაღესტნელები, ჩეჩნები, ოსები, მაგრამ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიიდან გადასახლებულთა რიცხვი დიდი არ იყო, რაც იმით აიხსნება, რომ დაღესტან-ჩეჩნეთისათვის თურქეთი შორს იყო, ოსეთში კი მცირე იყო მაჰმადიანთა რიცხვი და მათ კავკასიის ომში არც მიუღიათ მონაწილეობა.¹⁵⁹ ამრიგად, როგორც ცარიზმის ერთგული მოხელე ე. ვეიდენბაუმი აღნიშნავდა, «კავკასიელი მთიელები, რომლებიც არაჩვეულებრივი გააფთრებით ებრძოდნენ რუსებს, დამარცხებულები, მაგრამ არა დამორჩილებულები, თურქეთისაკენ გაემართნენ».¹⁶⁰

რუსეთის მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ, ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლას განაგრძობდნენ დას. კავკასიის მთიელები. ამიტომ რუსეთის სარდლობამ აქეთკენ გადმოისროლა 200 ათასიანი კავკასიის არმიის ძირითადი ნაწილები. ალექსანდრე II (1855-1881) სარდლობისაგან მოითხოვდა, რომ კავკასიის ომი, რომელიც ნახევარი საუკუნის მანძილზე გაიწელა და უზარმაზარ სახსრებს ნთქავდა, მალე დაემთავრებინათ. ომში სწრაფი გამარჯვება რუსეთს სჭირდებოდა ევროპის თვალში ყირიმის ომით შერყეული ავტორიტეტის აღსადგენად.¹⁶¹

რუსეთის მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობამ და შამილის დანებებამ დიდი გავლენა მოახდინა დას. კავკასიის მთიელ ტომებზე.¹⁶² 1859 წ. ნოემბერში რუსებს დამორჩილდნენ აბაძეხები. დანებდა დას. კავკასიის მთიელთა ბრძოლის ერთ-ერთი მეთაური, აბაძეხების წინამძღოლი მუჰამედ ემინი.¹⁶³ 1860 წ. იანვარში რუსებს დამორჩილდნენ და თურქეთისაკენ დაიძრნენ ნათხვაჯები, მახვაშები, ბესლენეები.¹⁶⁴ ზაფხულში ამოიწურა აბაზა თემებისათვის მიცემული მოსაფიქრებელი ვადა და ბაშილბაები, ბაღები, ბარაყაელები, ყიზილბეკები, თამები, შახგირეების ნაწილი მათთვის დანიშნულ დროს თურქეთში გადასახლდნენ. ამდენად, ვრცელი მხარე მდ. ბელაიასა და მდ. ლაბას შორის მთლიანად გაიწმინდა მთიელებისაგან.¹⁶⁵ მაგრამ სამშვიდობო მოლაპარაკებები ჯიქებთან, უბიხებთან, შაფსულებთან უშედეგოდ დამთავრდა.¹⁶⁶ მთის თემებმა – აიბგამ, აჰჭიფსხუმ, ფსხუმ,

წებელდამ სამხედრო კავშირი შეკრეს, რომელსაც ყიზილბეკ მარშანია მეთაურობდა.¹⁶⁷

დასავლეთ კავკასიის დაპყრობისათვის ბრძოლაში რუსეთის სარდლობა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა აფხაზეთს. რუსეთის სარდლობისათვის ნათელი იყო, რომ სანამ მათ აფხაზეთში მხოლოდ სანაპირო ზოლი ეჭირათ, რუსეთის გავლენა ამ მხარეში მტკიცე ვერ იქნებოდა. 1860 წ. დამდეგს რუსეთის სარდლობამ ყურადღება გაამახვილა აფხაზეთის ჩრდ. კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზის გაყვანაზე, რასაც არამარტო სამხედრო და ადმინისტრაციული მნიშვნელობა ჰქონდა, ეს იყო მნიშვნელოვანი საშუალება ქვეყნის საბოლოო დაპყრობისათვის. გადაწყდა, ჯერჯერობით, აფხაზეთის სანაპიროდან ფსხუმდე სასაპალნე გზის გაყვანა. იმავდროულად განხორციელდა კავკასიონის მთავარი ქედის უღელტეხილებისაკენ მიმავალი გზების რეკონსტრუქცია.¹⁶⁸ ფსხუმში რუსების გავლენა უმნიშვნელო იყო. ფსხუელები კვლავ ესხმოდნენ თავს აფხაზეთის სოფლებს, რუსულ სიმაგრეებს, მიჰყავდათ ტყვეები. ამიტომ გზის გაყვანა რომ არ შეფერხებულიყო და საბოლოოდ დაემორჩილებინათ ფსხუ, გადაწყდა ექსპედიციის მოწყობა.¹⁶⁹

1860 წ. აგვისტოში აფხაზეთში განლაგებული რუსეთის ჯარების სარდალმა, გენერალმა ი. ყორღანოვმა დამსჯელი ექსპედიცია მოაწყო ფსხუმში. მასში 3 ათასი აფხაზი მილიციელიც მონაწილეობდა. იმავდროულად, რუსეთის საბრძოლო ხომალდებმა რეიდი მოაწყვეს ჯიქებისა და უბიხების სანაპიროზე და ისეთი შთაბეჭდილება შექმნეს, თითქოს დესანტის გადასხმას აპირებდნენ. ამ ოპერაციის მიზანი იყო დაემინებინათ ჯიქები და უბიხები და ამით ალექვეთათ ფსხუელებისადმი მათი დახმარების შესაძლებლობა. თუმცა ფსხუელებს დახმარების ხელი მაინც გაუწოდეს როგორც სანაპირო ჯიქებმა, ისე მთის თემებმა – აჰკიფსხუმ და აიბგამ. მიუხედავად მედგარი წინააღმდეგობისა, ფსხუელები დამარცხდნენ. მათ მორჩილება გამოუცხადეს რუსეთის სარდლობას და მძევლებიც მისცეს.¹⁷⁰ რუსთა დამსჯელმა რაზმებმა არც ჯიქებს აპატიეს ფსხუს დახმარება, რის გამოც არდბას ფეოდალური საგვარეულოს ქვეშევრდომები იძულებული გახდნენ მიეტოვებინათ თავიანთი საცხოვრებლები და მთებისათვის შეეფარებინათ თავი.¹⁷¹

ფსხუმში მოწყობილი ექსპედიციის წარმატებას აფხაზეთის ამ მთის თემში რუსეთის გავლენის გაძლიერება არ მოჰყოლია.¹⁷² ფსხუ კვლავ რჩებოდა რუსეთის მფლობელობის წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად.

1860 წ. სექტემბერში კავკასიის მეფისნაცვალმა ა. ბარიატინსკიმ კავკასიის ომის სწრაფად დამთავრებისათვის ღონისძიებების დასახვის მიზნით ვლადიკავკაზში სამხედრო თათბირი მოიწვია. თათბირზე გადაწყდა, რომ დას. კავკასიის დასამორჩილებლად შეტევა დაეწყოთ მდ. ლაბისა და მდ. ბელაიას ზემო წელიდან და მთებიდან შავი ზღვისაკენ გამოედევნათ აბაძეხები, შაფსულები, უბიხები. მათ მიერ სტავროპოლის გუბერნიის სტეპებში გადასახლებაზე უარის თქმის შემთხვევაში, ისინი თურქეთში გადაესახლებინათ, ხოლო მათ მიწა-წყალზე რუსები ჩაესახლებინათ, უმთავრესად კაზაკები. ამის გარეშე, როგორც რუსეთის სარდლობა თვლიდა, კავკასიის დაპყრობა არ იქნებოდა სრული და საბოლოო.¹⁷³ ამრიგად, კავკასიის სარდლობის გეგმით, დასავლეთ კავკასიის მთიელები უნდა აეყარათ თავიანთი საცხოვრებელი ადგილებიდან და იქ რუსები ჩაესახლებინათ. რუსულ კოლონიზაციას არამხოლოდ უნდა დაეგვირგვინებინა ქვეყნის დაპყრობა, არამედ ის თვითონ უნდა ყოფილიყო დაპყრობის ერთ-ერთი მთავარი საშუალება.¹⁷⁴

იმავე თათბირზე განხორციელდა კავკასიის არმიის რეორგანიზაცია. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობით და დასავლეთ კავკასიაში საომარი მოქმედებების მდ. ყუბანის სამხრეთით, მთიან ზოლში და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე გადატანით, კავკასიის «საკორდონო ხაზმა» მნიშვნელობა დაკარგა. ამიტომ იგი გაუქმდა. კავკასიის ხაზის მარცხენა ფრთა, რომელიც თერგის აუზს მოიცავდა, თერგის ოლქად გარდაიქმნა, ხოლო მარჯვენა ფრთა, რომელიც ყუბანის აუზს მოიცავდა – ყუბანის ოლქად. ორივე ამ ოლქმა სტავროპოლის გუბერნიასთან ერთად მიიღო სახელწოდება «ჩრდილოეთ კავკასია».¹⁷⁵ იმავედროულად, კავკასიის სახაზო კაზაკთა ჯარიც გარდაიქმნა: თერგის ოლქში დასახლებულმა სახაზო კაზაკებმა შეადგინეს თერგის ოლქის კაზაკთა ჯარი; კავკასიის სახაზო კაზაკთა ჯარის 6 ბრიგადა უნდა დასახლებულიყო ყუბანის ზემო წელიდან შავი ზღვის სანაპირომდე და შერწყმოდა შავი ზღვის კაზაკთა ჯარს, რის შედეგადაც შეიქმნებოდა ყუბანის კაზაკთა ჯარი.¹⁷⁶

ა. ბარიატინსკიმ კავკასიის არმიის სარდლობაშიც მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოახდინა. დ. მილიუტინის რუსეთის სამხედრო მინისტრის ამხანაგად (მოადგილე) დანიშვნასთან დაკავშირებით მან დატოვა კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსის პოსტი. ამ თანამდებობაზე იგი შეცვალა კავკასიის არმიის მარჯვენა ფრთის სარდალმა, გენერალმა გრ. ფილიპსონმა. ყუბანის ოლქის უფროსად და ყუბანის ოლქის ჯარების სარდალად ა. ბარიატინსკიმ დანიშნა მარცხენა ფრთის სარდალი, გენერალი ნ. ევდოკიმოვი, რომელმაც დიდი წვლილი შეიტანა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობაში. იმავედროულად, იგი დარჩა თერგის ოლქის უფროსად და თერგის ოლქის ჯარების სარდალად. ამრიგად, ნ. ევდოკიმოვს დაუმორჩილა მთელი ჩრდილო კავკასია. ის დაინიშნა ასევე ყუბანის კაზაკთა ჯარის უმაღლეს ატამანად.¹⁷⁷

ამრიგად, 1860 წლის შემოდგომიდან კავკასიის დამორჩილების მთავარ საშუალებად მიჩნეულ იქნა სამხედრო კოლონიზაცია. აქამდე კავკასიელი მთიელების წინააღმდეგ ეწყობოდა ექსპედიციები, ამარცხებდნენ მათ, იმორჩილებდნენ, მაგრამ შემდეგ ისინი კვლავ იბრძოდნენ რუსების წინააღმდეგ. ეს იწვევდა ჯარისკაცთა დიდ მსხვერპლს, ქვეყანა კი დაუმორჩილებელი რჩებოდა.¹⁷⁸ ამიერიდან გადაწყდა შეეწყვიტათ უშედეგო სამხედრო ექსპედიციები და შედგომოდნენ მთის სისტემურ დასახლებას კაზაკთა სტანიცებით, ხოლო კავკასიელი მთიელები გადაესახლებინათ დაბლობზე, ან გაესახლებინათ თურქეთში. რუსეთის ხელისუფლება ამ გზით ცდილობდა კავკასიელი მთიელებისათვის მოესპო ბუნებრივი თავშესაფარი მთების სახით და დაბლობზე ჩამოსახლებით თავისი ადმინისტრაციის კონტროლისათვის დაექვემდებარებინა, ან თურქეთში გადასახლებით შეემცირებინა მათი ხვედრითი წილი ქვეყანაში და დაესუსტებინა ისინი.¹⁷⁹ მოგვიანებით, 1861 წ. ოქტომბერში ა. ბარიატინსკი გულახდილად აღნიშნავდა, რომ დას. კავკასიის მთიელთა გადასახლების მიზანი იყო «Избавить кавказское плоскогорье от населения... и открыт этим самым прекрасные и плодородные места для... казачьего поселения».¹⁸⁰

1861 წ. იანვარ-თებერვალში რუსებმა საომარი მოქმედებები დაიწყეს კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე, მდ. აფიფსის შენაკადის შებშის ზემო წელში მცხოვრები შაფსულების წინააღმდეგ. მდ. ლაბასა და მდ. ბელაიას შორის მცხოვრები ტომები: აბამეხები, მახვაშები, ეგერუყვები, თემირგოი ლოიალობას ინარჩუნებდნენ

რუსებისადმი. ამით სარგებლობდნენ ეს უკანასკნელნი, კაფავდნენ ტყეებს, გაჰყავდათ გზები, აგებდნენ სიმაგრეებს. რუსების ასეთმა მოქმედებამ აბაძეების აჯანყება გამოიწვია. მათ განაახლეს თავდასხმები რუსების დასახლებებზე და ჯარის ნაწილებზე. ნ. ევდოკიმოვმა ისარგებლა აბაძეების მიერ საომარი მოქმედებების განახლებით, გააუქმა 1859 წ. მათთან დადებული სამშვიდობო ხელშეკრულება და ულტიმატუმი წაუყენა – გადასახლებულიყვნენ ყუბანზე. მაგრამ აბაძეები დამორჩილებას არ აპირებდნენ. მაშინ, აპრილში, რუსებმა შეუტყეს აბაძეებს და 20 დღის განმავლობაში ცეცხლითა და მახვილით გაიარეს მდ. ლაბას შენაკად ხოდსა და მდ. ბელაიას შორის ტერიტორია. აბაძეები, მახვაშები, ეგერუყეები მთებში ეძებდნენ თავშესაფარს. ივნისში, მდ. ბელაიას მთელ სიგრძეზე მისი ორივე ნაპირი რუსების ხელში იყო, თუმცა აბაძეები წინააღმდეგობას არ წყვეტდნენ.¹⁸¹

დას. კავკასიელი მთიელები კარგად ხედავდნენ რა საშიშროებაც ემუქრებოდათ, ამიტომ გადაწყვიტეს უფრო მეტად შეკავშირებულიყვნენ. 1861 წ. ივნისში მდ. სოჩის ხეობაში უბიხების ინიციატივით შეიკრიბნენ დას. კავკასიის მთიელ ტომთა წარმომადგენლები. მათ გადაწყვიტეს შეექმნათ მტკიცე კავშირი, ხოლო მისი მართვისათვის აირჩიეს 15 პირისაგან შემდგარი საბჭო, რომელსაც მეჯლისი ეწოდა. მასზე დაქვემდებარებული ტერიტორია 12 ოლქად დაიყო. თითოეულ ოლქში იყო მუფტი, ყადი და მამასახლისი. გარეგნულად ეს ორგანიზაცია იმამატის სისტემას ჰგავდა, მაგრამ მას არ ჰქონდა მკვეთრად გამოხატული თეოკრატიული ხასიათი.¹⁸² მთიელები არ დაკმაყოფილდნენ შინაგანი ორგანიზაციის მოწყობით. ისინი ეძიებდნენ თურქეთისა და ინგლისის დახმარებას. აგვისტოში მეჯლისის წევრებმა, უბიხების წინამძღოლმა კერენტუხ ბერხეკმა და იზმაილ ბარაყაი-იფა ძიამმა წერილით მიმართეს ინგლისის კონსულს სოხუმში დიკსონს. მას სთხოვეს თავისი მთავრობისათვის ეცნობებინა რუსეთის ჯარის მიერ ჩერქეზთა წინააღმდეგ მიმართული აგრესიის შესახებ და გამოსარჩლება ითხოვეს.¹⁸³

1861 წ. სექტემბერში, კავკასიაში, საომარი მოქმედებების ზონაში ჩავიდა ალექსანდრე II, რომელსაც შეხვდნენ დას. კავკასიის მთიელთა წარმომადგენლები. ადიღეელების სახელით მათ იმპერატორს სთხოვეს მიეღო ისინი თავის ქვეშევრდომად და თავიანთ მიწა-წყალზე დაეტოვებინა. მაგრამ იმპერატორმა მათ კატეგორიულად განუცხადა, რომ ერთ თვეს აძლევდა მოსაფიქრებლად: ან გადასახლებულიყვნენ ყუბანისპირა დაბლობზე, სადაც სამუდამო მფლობელობაში მიიღებდნენ მიწებს, შეინარჩუნებდნენ თავიანთ სახალხო წყობილებასა და სასამართლოს, ან გადასახლებულიყვნენ თურქეთში.¹⁸⁴

მთიელებმა არ მიიღეს იმპერატორის წინადადება და ომი კვლავ განახლდა. რუსეთის სარდლობა ყუბანის ქვემო წელზე, ნათხვაჯებისა და შაფსულების მიწა-წყალზე ინტენსიურად ასახლებდა კაზაკებს, ხოლო ნათხვაჯებს საცხოვრებლად განესაზღვრათ მიწები ყუბანის გაყოლებაზე.¹⁸⁵ 1861 წ. გაზაფხულიდან 1862 წ. გაზაფხულამდე ყუბანის ოლქში კაზაკთა 35 სტანიცა გაჩნდა.¹⁸⁶

დას. კავკასიაში საომარი მოქმედებების მსვლელობაში რუსეთის ხელისუფლება დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა აფხაზეთის ფაქტორს და მიხეილ შარვაშიძის როლს. 1862 წ. აპრილში ა. ბარიატინსკი სამხედრო მინისტრს დ. მილიუტინს წერდა: მიხეილ შარვაშიძის «გავლენა აფხაზეთში და მეზობელ ტომებზე, როგორც ჩემთვის ცნობილია, ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანია... ამიტომ ამ კაცის კეთილად განწყობა ჩვენს მიმართ ძალზედ საჭიროდ მიმაჩნია».¹⁸⁷ მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზეთი

რუსეთის შემადგენლობაში დიდი ხნის შესული იყო, რუსეთის ხელისუფლება აქ საკმაოდ შეზღუდული იყო და მხოლოდ რუსთა ჯარის მიერ დაკავებულ პუნქტებში ვლინდებოდა. სამთავროს საშინაო მმართველობა მთავრის ხელში იყო. კავკასიის რუსული ადმინისტრაციისათვის ნათელი იყო, რომ აფხაზეთში რუსეთის ხელისუფლების განმტკიცება დასავლეთ კავკასიაში რუსეთის მფლობელობის დამყარების კვალად მოხდებოდა.¹⁸⁸ ეს კარგად იცოდა მიხეილ შარვაშიძემაც. რუსეთის სარდლობა ფიქრობდა, რომ აფხაზეთის მთავარი, რომელიც დიდი პატივისცემით სარგებლობდა დას. კავკასიის მთიელ ტომებს – ჯიქებს, უბიხებს, შაფსულებს, აბაძეებს და სხვ. შორის, ფარულად უჭერდა მხარს მათ ბრძოლას დამოუკიდებლობისათვის. მან კარგად იცოდა, რომ დას. კავკასიის ტომების რუსეთისადმი დამორჩილების შემდეგ მის ხელისუფლებასაც ბოლო მოეღებოდა.¹⁸⁹ ამიტომაც იყო, რომ მიხეილ შარვაშიძე კეთილგანწყობით არ უცქერდა აფხაზეთის დაუმორჩილებელი მთის თემების გავლით ჩრდ. კავკასიისაკენ გზების გაყვანას.¹⁹⁰

1862 წ. დამდეგს რუსეთის ჯარები უკვე კავკასიონის ქედის ძირში გამოჩნდნენ, უბიხების მიწა-წყალთან სულ ახლოს. ეს ფაქტი მეჯლისის საგანგებო შეკრების მიზეზი გახდა 1862 წ. ივნისში. მეჯლისმა დაადგინა: სტამბოლში, პარიზსა და ლონდონში ელჩობის გაგზავნა დახმარების თხოვნით; ტუაფესა და ადლერს შორის მცხოვრებ მოსახლეობას ხარჯების ასანაზღაურებლად დაკისრებოდა ფულადი გადასახადი (კომლზე 50 კაპ.); საღვთო ომის – ღაზავათის გამოცხადება; აბაძეების დასახმარებლად მებრძოლების გაგზავნა და ასეთივე დახმარების მოთხოვნა ჯიქებისაგან, რომლებიც რეშიდ გეჩის გავლენით გულგრილად შესცქეროდნენ დას. კავკასიის მთიელთა ტრაგედიას.¹⁹¹

1862 წ. ივნისში აბაძეებმა და შაფსულებმა ერთხელ კიდევ სცადეს რუსეთის ჯარების შეჩერება. მათ დასახმარებლად 5 ათასი უბიხიც მოვიდა. ივნის-ივლისში სასტიკი ბრძოლები გაიმართა, მაგრამ მთიელები კვლავ დამარცხდნენ, თუმცა ისინი ამის შემდეგაც არ წყვეტდნენ წინააღმდეგობას.¹⁹² იმავდროულად, მეჯლისის დეპუტაცია იზმაილ ბარაყაი-იფა მიაშის მეთაურობით სტამბოლს და ევროპის რიგ სახელმწიფოებს ეწვია დახმარების თხოვნით, მაგრამ უშედეგოდ. 1862 წ. მიწურულს, მთიელთა დეპუტაცია პოლონელ რევოლუციონერთან, დას. კავკასიის მთიელების გვერდით მებრძოლ თეოფილ ლაპინსკისთან ერთად ლონდონში წარუდგა ინგლისის პრემიერ-მინისტრს ლორდ პალმერსტონს და რუსეთის აგრესიის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა. პალმერსტონი კარგად ხედავდა, რომ კავკასიაში რუსეთის წინსვლის შეჩერება შეუძლებელი იყო, ამიტომ დეპუტაციას დახმარებაზე უარი უთხრა.¹⁹³

1863 წ. დასაწყისში რუსეთის ჯარებმა საბოლოოდ მოაქციეს ბლოკადაში აბაძეები. მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილი აბაძეები შეეცადნენ მოლაპარაკებოდნენ რუსებს, მაგრამ სარდლობამ მათ ულტიმატუმი წაუყენა – გადასახლებულიყვნენ ყუბანზე ან თურქეთში წასულიყვნენ.¹⁹⁴ მაგრამ მათ სამშობლოს დატოვება არ სურდათ. აპრილში რუსები შეიჭრნენ აბაძეების მიწა-წყალზე. როცა აბაძეებმა ნახეს, რომ რუსეთის ჯარს უკან მოყვებოდა რუს მოახალშენეთა ურიცხვი ტრანსპორტი და ისინი იკავებდნენ მათ სახლებს, სრულებით დაეცნენ სულიერად, რადგან მიხვდნენ, რომ მათ ერთადერთი გზა დარჩენოდათ – თურქეთში წასვლა. აბაძეებმა ნ. ევდოკიმოვს სთხოვეს ხელი არ შეეშალა მათთვის თურქეთში წასვლაში,

რაზეც ამ უკანასკნელმა, პირიქით, დახმარებაც აღუთქვა.¹⁹⁵ იმავდროულად, რუსები შეტევას აწარმოებდნენ შავი ზღვის სანაპირო ზოლშიც შაფსულების წინააღმდეგ.

1863 წ. აგვისტოს ბოლოს «პოლონელთა კომიტეტმა» ტრაპიზონიდან შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე იარაღის პარტია და 40-მდე მეზრძოლი გაგზავნა. სექტემბრის ბოლოს კიდევ გაიგზავნა იარაღის ერთი პარტია, მაგრამ 3 ოქტომბერს გემი უკან დაბრუნდა და შაფსულების დამარცხების ამბავი ჩამოიტანა. ოქტომბრის ბოლოს ტრაპიზონში უკვე ჩამოვიდნენ გამოქცეული შაფსულები და დაიწყო დასავლეთ კავკასიის მთიელთა მცირე ნაკადებით თურქეთში გადასახლება.¹⁹⁶ ოქტომბერ-ნოემბერში რუსებმა საბოლოოდ დაიმორჩილეს შაფსულები და დეკემბერში მდ. შაფსუხოს შესართავამდე მიაღწიეს.¹⁹⁷ ამრიგად, 1864 წლის დასაწყისისათვის რუსებს ჩრდილო-დასავლეთი კავკასია დაპყრობილი ჰქონდათ. რჩებოდა მხოლოდ კავკასიონის სამხრეთ კალთებისა და შავი ზღვის სანაპირო ზოლის დაპყრობა, სადაც უბიხები და ჯიქები ცხოვრობდნენ.

1864 წ. თებერვალში აბაძეების ნაწილი თურქეთში გადასახლდა, ხოლო ნაწილი _ მდ. ბელაიას ქვემო წელზე.¹⁹⁸ ცარიზმი, რომელიც კავკასიაში თავისი დამპყრობლური გეგმების განხორციელებისას ადგილობრივ მკვიდრთა გმირულ წინააღმდეგობას შეხვდა, დაცარიელებული ადგილების შეერთებას ამჯობინებდა. ამიტომ ხელისუფლება კი არ ეწინააღმდეგებოდა, არამედ ხელსაც უწყობდა ადგილობრივი მოსახლეობის თურქეთში გადასახლებას. გენერალ ნ. ევდოკიმოვის აზრით, მთიელთა გადასახლებით კავკასიის საბოლოო დაპყრობა დაჩქარდებოდა.¹⁹⁹

რუსეთის ხელისუფლება თვლიდა, რომ კავკასიის ომის სწრაფად დასამთავრებლად საჭირო იყო ენერგიული მოქმედება. ჯერ ერთი, მას აფრთხობდა 1863 წელს ახალი ევროპული კოალიციის შექმნა, ხოლო მეორე, თუ გაზაფხულამდე არ დამთავრდებოდა ომი, შემდეგ შეიძლებოდა იგი გაჭიანურებულიყო, რადგან «ტყე გაიფოთლებოდა, ბალახი ამოვიდოდა, ხორბალი ამოიწვერებოდა, ირგვლივ ყველაფერი გამოცოცხლდებოდა და მთიელთა საშუალებებიც გაათკეცდებოდა. ტყეები იქნებოდა მათი თავშესაფარი, საკვები ექნებოდა ადამიანსა და პირუტყვს, ხოლო ზამთარში სურსათის მარაგისა და სოფლების განადგურება მათზე დამლუპველად იმოქმედებდა».²⁰⁰

1864 წ. თებერვალში რუსეთის ჯარის ნაწილებმა დაიწყეს კავკასიონის ქედის გადალახვა. ისინი შეტევას აწარმოებდნენ შავი ზღვის სანაპირო ზოლშიც. იმავდროულად, უბიხეთისა და ჯიქეთის სანაპიროს რუსეთის სამხედრო-საზღვაო ძალების ხომალდებიც მიადგნენ. თებერვალში დახოს რაზმმა გენერალ ვ. გეიმანის სარდლობით კავკასიონის ქედი გადალახა, მდ. ტუაფსეს ხეობაში გადავიდა და შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გაწმენდას შეუდგა. გეიმანმა დაამარცხა შაფსულები და უბიხები და 25 მარტს დაიკავა ყოფილი რუსული სიმაგრე ნავაგინსკი მდ. სოჩის შესართავთან.²⁰¹ 26 მარტს ვ. გეიმანთან გამოცხადდა ჯიქების ერთ-ერთი წინამძღოლი რეშიდ გეჩი და მორჩილება გამოუცხადა მას.²⁰²

1864 წლის მარტში კავკასიის მეფისნაცვალმა, დიდი მთავარი მიხეილ რომანოვი (1862-1881) ალექსანდრე II-ს წერდა: «Будем действовать осматрительно, но и решительно чтобы окончательно очистить все Черноморское побережье. Надо ожидать, что большая часть горцев предпочитает выселиться в Турцию, чем перейти на назначенные для них места на Кубани. Дело окончательного покорения восточного берега Черного моря наиболее зависит от быстроты выселения туземцев».²⁰³ 2

რუსეთის ჯარის ნაწილების ბოლო ოპერაცია დასავლეთ კავკასიაში
(წიგნიდან Ю. К. Ефремов. Тропами горного Черноморья)

რაზმის მსვლელობის მარშრუტი

- პატარა-ლაბის რაზმი (გენერალ – მაიორი პ. გრაბე)
- ფსხუს რაზმი (გენერალ – მაიორი პ. შატილოვი)
- დახოს რაზმი (გენერალ – მაიორი ვ. გეიმანი)
- აჰჰიფსხუს რაზმი (გენერალ – ლეიტენანტი დ. სვიატოპოლკ – მირსკი)

აპრილს კავკასიის მეფისნაცვალ პირადად ჩავიდა საომარი მოქმედებების ზონაში და კავკასიელ მთიელთა – ჯიქების, უბიხებისა და სხვა ტომთა წარმომადგენლებს, რომელთაგანაც პირადად მიიღო მორჩილების პირობა, ულტიმატუმი წაუყენა – გადასახლებულიყვნენ ყუბანზე, ან თურქეთში წასულიყვნენ, მათი მიწები კი

განსაზღვრული იყო რუსების დასასახლებლად. მიხეილ რომანოვმა მთიელებს ერთი თვე მისცა მოსაფიქრებლად, მაგრამ 19 აპრილს მთებში ასულ რუსებს აღარ დახვდათ უბიხები. ისინი ერთიანად დამრულიყვნენ შავი ზღვის სანაპიროსაკენ.²⁰⁴ აპრილში უბიხები ერთიანად გადასახლდნენ თურქეთში.²⁰⁵ ამ დროს შავი ზღვის სანაპირო ზოლი ტამანის ნახევარკუნძულიდან ადღერამდე სავსე იყო კავკასიელი მთიელებით, რომლებიც გემებს ელოდნენ თურქეთში წასასვლელად.²⁰⁶ როგორც ა. ბარიატინსკის ბიოგრაფი, რუსი ოფიცერი ა. ზისერმანი აღნიშნავდა, «Вытесняемое шаг за шагом... полумиллионное население горцев перенесло все ужасы истребительной войны, страшные лишения, голод, поварельные болезни, а очутившись на берегу – должно было искать спасения в переселении в Турцию».²⁰⁷

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისა და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს დაპყრობის შემდეგ რჩებოდა წინააღმდეგობის უკანასკნელი კერების ლიკვიდაცია, ჯიქების მთის თემების – აიბგა, აჰიფსხუ, ფსხუ, მდინარეების: მძიმთას, ფსოუს და ბზიფის ზემო წელში, – დამორჩილება. ამ მიზნით ოთხი სამხედრო კოლონა გაიგზავნა გენერლების: პ. შატილოვის, დ. სვიატოპოლკ-მირსკის, ვ. გეიმანის და პ. გრაბეს მეთაურობით. სასტიკ ბრძოლაში აიბგელები, რომლებიც ცხოვრობდნენ მდ. ფსოუს ქვაბულში, დამარცხდნენ და შავი ზღვის სანაპიროსაკენ დაიძრნენ, რათა თურქეთში გადასახლებულიყვნენ. ამის შემდეგ აჰიფსხუსა და ფსხუს წინააღმდეგობა უიმედო გახდა. 1864 წლის 20 მაისს რუსეთის ჯარის ოთხივე კოლონა შეერთდა მდ. მძიმთას ზემო წელში, აჰიფსხუს ცენტრში, აულ გუბაადვში (რუს. კბაადა, ამჟ. კრასნაია პოლიანა) და მთიელთა წინააღმდეგობის უკანასკნელი კერა დაიკავა. 21 მაისს, გუბაადვის ველობზე კოლონებად გამწვრივებულ რუსეთის ჯარის ნაწილებს მეფისნაცვალმა და ჯარების სარდალმა მიხეილ რომანოვმა მიულოცა კავკასიის ომის დამთავრება. შემდეგ გაიმართა საზეიმო აღლუმი.²⁰⁸

შამილი

Магометь-Аминъ – предводитель черкесских племенъ съ 1848 по 1859 годъ.

მუჰამედ ამინი

КНЯЗЬ А. И. БАРЯТИНСКИЙ.

ალექსანდრე ბარიატინსკი

Генерал-фельдмаршал Великий князь Михаил Николаевич — Намыстинъ Кавказскій и Главнокомандующій съ 1862 по 1881 годъ.

მიხეილ რომანოვი

მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის მრავალწლიანი ომი დამთავრებულად გამოცხადდა, დას. კავკასიის მთის ხეობებში, სახელდობრ, მდ. ფსუფსის სათავეებში ჯერ კიდევ იყვნენ დარჩენილი მთიელთა მცირე ჯგუფები, რომლებიც წინააღმდეგობას არ წყვეტდნენ. მათ გასანადგურებლად შეიქმნა «მფრინავი რაზმები», ხოლო შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე და მდინარეთა ხეობებში კავკასიის არმიის სახაზო ბატალიონები განლაგდნენ.²⁰⁹ ივლისში რუსეთის ჯარის ნაწილები ფსხუმში შეიჭრნენ, ჩრდილოეთიდან, კავკასიონის ქედის მხრიდან სანჯაროს უღელტეხილით, და აფხაზეთიდან, დოუს უღელტეხილით. გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა ბზიფის შენაკადის მდ. გრიბზას ნაპირებზე. ფსხუელები თავგანწირვით იბრძოდნენ, მაგრამ დამარცხდნენ. ბრძოლის შემდეგ ცოცხლად დარჩენილმა ფსხუელებმა ცეცხლი წაუკიდეს თავიანთ სახლებს და ხეობა დატოვეს.²¹⁰ ამრიგად, 1864 წ. ივლისში რუსებმა ფსხუ დაიკავეს.²¹¹ ფსხუელთა ნაწილი, 105 ოჯახი (862 სული) ჩრდ. კავკასიაში, მდ. ყუმას ხეობაში გადასახლდა,²¹² ხოლო დიდი ნაწილი თურქეთში წავიდა. 1864 წლის ზაფხულში თურქეთში გადასახლდა 20 ათასი ჯიქი და 5 ათასი ფსხუელი.²¹³ ამის შედეგად თითქმის მთლიანად გაუკაცურდა მდ. მძიმთას ხეობა და მდ. ბზიფის ხეობის ზემო წელი.

ომის დამთავრების შემდეგ, «ახლადდაპყრობილი მხარე არაჩვეულებრივ სანახაობას წარმოადგენდა, _ წერდა გენერალი დუხოვსკი, _ მაისის ბოლოს, ივნისში და შემდეგ, გადაიხედავდი მაღალი მთიდან და ხედავდი შესანიშნავ ხეობებს, ქედებს, მთებს, მდინარეებსა და ნაკადულებს; ბალებს შორის აქა იქ ჩანდა ნასახლარების კვალი, მაგრამ ყოველივე ეს უსიცოცხლო იყო, არსად სულიერის ჭაჭანება არ იყო. ზოგან ახალმოწვერილი ხორბალი ჯერ კიდევ მოწმობდა არცთუ დიდი ხნის წინ აქ მოსახლეობის არსებობას, მაგრამ სახნავი მიწები მეტწილად მიგდებული და მიყრუებული იყო და მხოლოდ შარშანდელი სიმინდის გადაჭრილი ღეროები მოწმობდა, რომ აქ ოდესღაც ცხოვრობდნენ და შრომობდნენ ადამიანები. არ გინდოდა დაგეჯერებინა, რომ ამ უზარმაზარ სივრცეში, რასაც მაღალი მთის თხემიდან თვალი წვდებოდა, სულიერი არ ჭაჭანებდა. მიუხედავად ამისა, ეს ასე იყო.

მთელი ეს შესანიშნავი ხედები, ბუნების ეს შესანიშნავი ქმნილება უსიცოცხლო იყო და მნახველზე უფრო მძიმე და სევდიან შთაბეჭდილებას ახდენდა, ვიდრე სასიამოვნოს».214

ამრიგად, შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მცხოვრები ადიღეელებისა და აბაზების მნიშვნელოვანი ნაწილი 1858-1864წწ. თურქეთში გადასახლდა. ზოგიერთი ტომი, მაგ. უბიხები – მთლიანად. გენერალ ნ. ევდოკიმოვის მიერ საომარი მოქმედებების შესახებ 1864წ. 21 ივლისს გაკეთებული ანგარიშის თანახმად, დასავლეთ კავკასიიდან თურქეთში გადასახლდა 418 ათასი სული, ხოლო ყუბანსა და ლაბაზე – დაახლ. 90 ათასი სული.215 გადასახლების პროცესი გრძელდებოდა 1865 წელსაც. შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე თითქმის არ დარჩნენ ადიღეელები და აბაზები, მათი მცირე ნაწილი აუღებად ჩაასახლეს ყუბანზე. სულ, ოფიციალური მონაცემებით, დასავლეთ კავკასიიდან თურქეთში თითქოს 470 ათასი ადამიანი გადასახლდა216, თუმცა, საფიქრებელია, რომ ეს ციფრი გარკვეულწილად შემცირებულია.

კავკასიელ მთიელთა ძალდატანებით თურქეთში გადასახლების გამო ევროპაში დიდი ხმაური ატყდა. რუსეთის ხელისუფლება თავს იმართლებდა, რომ მთიელთა თურქეთში გადასახლება მათი ნება-სურვილით არ მომხდარა და ყოველივე მათი ჩარევის გარეშე მოხდა. როგორც ცნობილი პუბლიცისტი, გენერალი რ. ფადეევი აღნიშნავდა, კავკასიის ომში რუსეთის ხელისუფლების მიზანს წარმოადგენდა, «сдвинуть горцев с восточного берега Черного моря и заселить его русскими. Эта мера была совершенно необходима для безопасности наших владений». მაგრამ როგორც იგი აღნიშნავდა ცინიზმით, არავითარ აუცილებლობას არ წარმოადგენდა ადგილობრივი მოსახლეობის თურქეთში განდევნა. რუსეთს საკმარისად ჰქონდა მიწები მდ. ყუბანის მარცხენა ნაპირზე მათ დასახლებლად, მაგრამ ასევე არავითარი მიზეზი არ არსებობდა დაეკავებინათ ისინი მათი სურვილის წინააღმდეგ.217

რ. ფადეევი, რომელიც ოფიციალურ აზრს გამოხატავდა, გულახდილად აღნიშნავდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო ინტერესი მოითხოვდა «соблюсти при поселении покорившихся только одно условие: чтобы нигде они, не примыкали к морю, чтобы по крайней мере несколько десятков верст отделяли их от берега».218 რ. ფადეევი უფრო მეტ გულახდილობასაც იჩენს და აღნიშნავს, რომ «это земля нужна была государству», ხოლო რაც შეეხება ადგილობრივ მოსახლეობას, მისი თქმით, «в них самих не было никакой надобности».219

კავკასიის ომის დამთავრების შემდეგ ცარიზმმა ვრცელი ტერიტორია მიიღო საკოლონიზაციოდ. 1861-1864 წწ. დას. კავკასიაში კაზაკთა 111 სტანიცა (14239 ოჯახი, 85 ათასი სული) ჩაასახლეს.220 იმავდროულად, ამ მხარეში ასახლებდნენ რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან გადმოსახლებულ რუსებს, უკრაინელებს, თურქეთიდან გადმოსახლებულ ბერძნებსა და სომხებს.221

1866 წ. ცარიზმმა დასავლეთ კავკასიის ადმინისტრაციული მოწყობის რეფორმა განახორციელა. ვრცელი მხარე მდ. ყუბანიდან კავკასიონის ქედამდე ყუბანის ოლქის, ხოლო შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპირო – შავი ზღვის ოკრუგის შემადგენლობაში შევიდა.* ეს უკანასკნელი ყუბანის ოლქის უფროსს ექვემდებარებოდა. 1896 წ. იგი ყუბანის ოლქს გამოეყო და შავი ზღვის გუბერნიად გადაკეთდა.222

ამრიგად, ცარიზმმა მიაღწია მიზანს – დასავლეთ კავკასია იმპერიის ადმინისტრაციულ სისტემაში მოაქცია.

აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება და აფხაზეთა 1867 წლის მუჰაჯირობა

დასავლეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ, როდესაც კავკასიელ მთიელთა ნაწილი ბრძოლაში გაწყდა, ხოლო ნაწილი თურქეთში გადასახლდა, ცარიზმმა კავკასიაში თავი მყარად იგრძნო. უკვე არ არსებობდა აფხაზეთის სამთავროს შენარჩუნების აუცილებლობა და თვითმპყრობელობა დაპყრობილი მხარის სამხედრო-ადმინისტრაციული მოწყობისა და კოლონიზაციისათვის ზრუნვას შეუდგა. ჯერ კიდევ კავკასიის ომის დამთავრებამდე, როცა აფხაზეთის ბედი უკვე გადაწყვეტილი იყო, მეფისნაცვალმა მიხეილ რომანოვმა სამხედრო მინისტრის დ. მილიუტინისადმი 1864 წლის 27 მარტს გაგზავნილ წერილში სამთავროს გაუქმების საკითხი აღძრა. მისი აზრით, ეს ღონისძიება საჭირო იყო იმისათვის, რომ შესრულებულიყო უმაღლესი მთავრობის მიერ მოწონებული პროექტი შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, მდ. ყუბანის შესართავიდან მდ. ბზიფამდე კაზაკთა სტანიცების მოწყობის შესახებ.¹ მეფისნაცვალმა ამის თაობაზე პრაქტიკული წინადადებები წამოაყენა:

1. «Владельца и наследника его склонить отказаться от права владения.
2. Назначить владельцу и наследникам его содержание, их обеспечивающее.
3. Из Абхазии образовать военный округ, который вместе с Цебельдой подчинить особому военному начальнику на правах начальников отделов в областях, с подчинением Кутаисскому генерал - губернатору.
4. Если количество свободных земель позволит, то водворить вдоль берега (Черного моря - в. в.) до устья Ингури казачьи поселения, которые вместе с поселениями по р. Бзыби, могли бы составить Абхазское казачье войско под управлением начальника Абхазского военного округа.
5. Границею между Кубанским и Абхазским войском назначить хребет, замыкающий Гагринскую теснину и отделяющий теперь Абхазию от земли Джигетов».²

ამრიგად, ხელისუფლებამ აფხაზეთის მიმართ სპეციალური გეგმა შეიმუშავა, რომელიც ითვალისწინებდა შავი ზღვის აფხაზეთის სანაპიროზე კაზაკების დასახლებას. ისევე, როგორც თერგისა და ყუბანის ოლქებში, აქ დასახლებულ კაზაკებს უნდა შეექმნათ აფხაზეთის კაზაკთა ჯარი. ამ მიზნის მიღწევისათვის აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლებისა და მემამულური მიწისმფლობელობის არსებობა დიდ დაბრკოლებას წარმოადგენდა, რადგან ასეთ პირობებში აფხაზეთის კოლონიზაციის გეგმას ცარიზმი ვერ განახორციელებდა. მხარის კოლონიზაციისათვის თავისუფალი მიწები არ არსებობდა, ამიტომ ჯერ საჭირო იყო მკვიდრი მოსახლეობისაგან ამ მიწა-წყლის «გაწმენდა».

1864 წლის აპრილში ალექსანდრე II-მ მოიწონა კავკასიის მეფისნაცვლის მიერ წარმოდგენილი წინადადებები. მათში მიხეილ ნიკოლოზის ძეს გაეგზავნა შესაბამისი მითითებები, რომელთა რეალიზაცია მან ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს დ. სვიატოპოლკ-მირსკის და აფხაზეთის ჯარების სარდალს, გენერალ პ. შატილოვს დაავალა. 24 ივნისს მეფისნაცვალმა ოფიციალურად აუწყა მიხეილ

შარვაშიძეს იმპერატორის ბრძანება აფხაზეთის მთავრის მოვალეობისაგან მისი განთავისუფლებისა და აფხაზეთში რუსული მმართველობის შემოღების შესახებ.³

რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებს უკვე მზად ჰქონდათ წინადადებები აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ მისი მიწა-წყლის მკვიდრი მოსახლეობისაგან გათავისუფლების შესახებ. დ. სვიატოპოლკ-მირსკი კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსს, გენერალ ა. კარცოვს 1864 წლის 27 ივნისს წერდა: «თუ აფხაზეთის ნაწილი სამთავროს გაუქმების შემდეგ თურქეთში გადასახლებას მოისურვებს, ვფიქრობ, ჩვენ ამას ხელი არ უნდა შევუშალოთ».⁴

ხელისუფლებას სურდა, რაც შეიძლება ჩქარა შედგომოდა აფხაზეთის კოლონიზაციას. «თუ შევიძენდით მთავრის მამულებს, რომლებიც მეტად ვრცელია და მნიშვნელოვანი, ჩვენ ახლავე შეგვეძლო შევდგომოდით აფხაზეთის კოლონიზაციას კაზაკ-რუსების მეშვეობით»,⁵ – აღნიშნავდა ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი. მისი წინადადებით ყუბანის ოლქსა და ქუთაისის გუბერნიას შორის საზღვრად უნდა დადგენილიყო გაგრის ქედი და ესეც მხოლოდ ერთი მიზნით: «თუ ჩვენ ხელთ იქნება ცარიელი ადგილები ბზიფის ორსავე მხარეს, – წერდა დ. სვიატოპოლკ-მირსკი 1864 წლის 6 ივნისის წერილში გენერალ ა. კარცოვს, – შევძლებთ საფუძველი ჩავუყაროთ რუსულ მოსახლეობას აფხაზეთში».⁶

1864 წლის 12 ივლისს ცარიზმმა აფხაზეთის სამთავრო გააუქმა და რუსული მმართველობა შემოიღო. შეიქმნა სოხუმის სამხედრო განყოფილება, რომელიც ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს ექვემდებარებოდა. იგი შედგებოდა ბზიფის, სოხუმის, აბჟუის ოლქებისაგან (округ). მასში შევიდა წებელდის საბოქაულოც. სოხუმის სამხედრო განყოფილების (აფხაზეთი) უფროსად დაინიშნა აფხაზეთის ჯარების უფროსი, გენერალი პ. შატილოვი.⁷ ამრიგად, აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და რუსული მმართველობის შემოღებით ამ მხარეში კოლონიური პოლიტიკური რეჟიმი მკვიდრდება.⁸

1865 წლის სტატისტიკური მონაცემებით, აფხაზეთის მოსახლეობის რაოდენობა ოლქების მიხედვით ასეთი იყო:

округ Сухумский	2 826 дворов	16 475 душ
«-----» Бзыбский	3 726	20 090
«-----» Абживский	5 049	32 182
пристав. Цебельдинское		1 436 10 443
всего	13037	79 190*

1866 წელს ცარიზმმა სოხუმის სამხედრო განყოფილებაში საგლეხო რეფორმის გატარებისათვის მზადება დაიწყო, მაგრამ აფხაზეთის სოციალურ-საზოგადოებრივი წყობის თავისებურებების გაუთვალისწინებლობამ, ჩინოვნიკური აპარატის უხეშმა ჩარევამ აფხაზთა ცხოვრების წესში, ეკონომიკურმა სიდუხჭირემ, ადგილობრივი მოსახლეობისათვის მიუღებელმა ადმინისტრაციულმა რეფორმამ და თავისი ხასიათით ბატონყმური რეფორმისათვის ნიადაგის მომზადებამ აფხაზეთის მოსახლეობის მასობრივი უკმაყოფილება გამოიწვია, რომელიც სახალხო აჯანყებაში გადაიზარდა. აჯანყება დაიწყო 1866 წლის 26 ივლისს სოფ. ლიხნში და მალე თითქმის მთელი აფხაზეთი მოიცვა, რითაც საგრძნობლად შეაშფოთა კავკასიის რუსული ადმინისტრაცია. ცარიზმმა აფხაზეთში სასწრაფოდ გადაისროლა ჯარის ნაწილები და აგვისტოში აჯანყება ჩაახშეს.⁹

აჯანყების ჩახშობის შემდეგ ცარიზმი მხარის ადმინისტრაციული მოწყობის რეფორმის მომზადებას შეუდგა, რომელიც მიზნად ისახავდა ხელისუფლების მხრიდან ადმინისტრაციული კონტროლის გაძლიერებას. 1866 წლის 11 აგვისტოს დებულების თანახმად სოხუმის სამხედრო განყოფილება (აფხაზეთი) ბიჭვინთის, დრანდის, წებელდის, ოქუმის ოლქებად (округ) დაიყო. ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით შევიდა მასში ქ. სოხუმი. სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსს სამხედრო გუბერნატორის უფლება მიენიჭა, თუმცა ნომინალურად ის ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს ექვემდებარებოდა¹⁰.

იმის გამო, რომ ცარიზმს გადაწყვეტილი ჰქონდა მდ. ზზივიდან მდ. ენგურამდე შავი ზღვის სანაპიროს კოლონიზაცია კახაკ-რუსებით, სამურზაყანო (ოქუმის ოლქი) აფხაზეთს შეუერთეს.

1866 წლის აჯანყების შემდეგ გაჩნდა აფხაზთა თურქეთში გადასახლების გეგმის პირველი დასაბუთება, რომელიც მოცემულია ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის დ. სვიატოპოლკ-მირსკის 1866 წლის 27 ოქტომბრის მიმართვაში კავკასიის მთიელთა სამმართველოს უფროსის დ. სტაროსელსკისადმი. მასში ნათქვამია: «არსებობს მხოლოდ ერთი რადიკალური საშუალება სოხუმის განყოფილების მხრიდან ყოველგვარი საშიშროების აღმოსაფხვრელად, ესაა აფხაზეთის მოსახლეობის თურქეთში გადასახლება».¹¹ დ. სვიატოპოლკ-მირსკის აზრით, თუ ამ ნაბიჯზე წავიდოდნენ, ყველა სხვა საშუალება ზედმეტი იქნებოდა და საკითხი ერთხელ და სამუდამოდ გადაწყდებოდა. ამასთან, იგი ამ ღონისძიებას იმ სისტემის დაგვირგვინებად მიიჩნევდა, რაც მიღებულ იქნა დას. კავკასიის მთიელ ტომთა მიმართ.¹² კავკასიის ადმინისტრაციის წარმომადგენლები აფხაზთა გადასახლებას მეტად მნიშვნელოვან ღონისძიებად მიიჩნევდნენ, რამდენადაც აფხაზეთი და წებელდა გეოგრაფიული მდებარეობის გამო დიდ როლს ასრულებდნენ კავკასიის ომის დროს და, მათი აზრით, კვლავაც ექნებოდათ დიდი მნიშვნელობა კავკასიაში ყოველგვარი საომარი მოქმედების დროს. ამიტომ ამ მხარის მუსლიმანი მოსახლეობის შემცირება მათი თურქეთში გადასახლების გზით, ხელს შეუწყობდა პოლიტიკური სიმშვიდის უზრუნველყოფას და, შესაბამისად, მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას ამ მხარეში.¹³ მეფისნაცვალის მიხედვით რომანოვი პირდაპირ აღნიშნავდა, რომ «აფხაზთა გადასახლების მთავარ ამოცანად მიაჩნია რუსეთის იმპერიის საზღვრებიდან მოსახლეობის იმ ნაწილის მოშორება, რომელიც ხელისუფლებისადმი ყველაზე უფრო მტრულად არის განწყობილი».¹⁴

1866 წლის ნოემბერში ალექსანდრე II დათანხმდა პირველივე შესაძლებლობისთანავე გაესახლებინათ აფხაზეთისა და წებელდის მუსლიმანი მოსახლეობა თურქეთში. იმპერატორისაგან თანხმობის მიღების შემდეგ, მეფისნაცვალმა მიხეილ რომანოვმა კავკასიის ჯარების შტაბის უფროსს, გენერალ ა. კარცოვს უბრძანა, დაუყოვნებლივ შედგომოდა ამ გადაწყვეტილების შესრულებას.¹⁵ თავის მხრივ, მუსლიმანი აფხაზებიც დაჟინებით მოითხოვდნენ თურქეთში გადასახლებას, ამიტომ რუსეთის ხელისუფლებამ თავის ელჩს თურქეთში, გრაფ ნ. იგნატიევს დაავალა ამის თაობაზე მოლაპარაკება გაემართა პორტასთან. მალე, რუსეთის ელჩი შეუთანხმდა თურქეთის საგარეო-საქმეთა მინისტრს ალი ფაშას აფხაზთა გადასახლების შესახებ. შეთანხმება მოხდა იმაზეც, რომ თურქეთის ხელისუფლებას მუჰაჯირები რუსეთის საზღვრისპირა ადგილებში არ დაესახლებინა.¹⁶

კავკასიის ადმინისტრაცია თვლიდა, რომ იმჟამად ხელისუფლებისათვის უმთავრესი აფხაზთა გადასახლების საკითხი იყო. ამასთან, ხელისუფლება აღიარებდა, რომ თუ აფხაზეთის მთელი მუსლიმანი მოსახლეობა მოისურვებდა გადასახლებას, გარკვეულ სირთულესა და უხერხულობას შექმნიდა. ამიტომ, მათი აზრით, ეს პროცესი უნდა დაერეგულირებინათ. რეკომენდირებული იყო ასევე, რომ გადასახლებულთათვის უკან დაბრუნების ნება არ დაერთოთ.¹⁷

რუსეთის ხელისუფლებამ წინასწარ განსაზღვრა ემიგრანტთა რიცხვი. ნავარაუდევია იყო აფხაზთა 4500 ოჯახის გასახლება. თავის მხრივ, პორტა მზადყოფნას გამოთქვამდა აფხაზეთიდან 4000 ოჯახი მიეღო.¹⁸

1867 წლის 13 თებერვალს მეფისნაცვალმა მიხეილ რომანოვი ალექსანდრე II-ს წერდა, რომ კავკასიის ადმინისტრაციამ გადაწყვიტა ძალით არ განდევნოს აფხაზები თურქეთში, მაგრამ ყოველმხრივ შეუწყოს ხელი მათ გადასახლებას. ამასთან, ხელისუფლებას გადაწყვეტილი ჰქონდა პირველ რიგში გაესახლებინა წებელდა-დალის მუსლიმანი მოსახლეობა ამ მხარის სტრატეგიული მნიშვნელობის გამო. ხელისუფლება ითვალისწინებდა, რომ ამ თემების მოსახლეობა ცხოვრობდა მთის ძნელად მისადგომ ადგილებში და კავკასიონის ქედის უღელტეხილებით კავშირი ჰქონდა ყარაჩაელებთან და ყაზარდოელებთან. ამასთან, ხელისუფლება მათ რეფორმის წინააღმდეგ გამოსვლაშიც სდებდა ბრალს და მისი სურვილი იყო პირველ რიგში იმ ხალხის გადასახლება, რომელიც მეტნაკლებად დაკავშირებული იყო აჯანყებასთან.¹⁹

თურქეთისაგან თანხმობის მიღების შემდეგ მეფისნაცვალმა განკარგულება გასცა აპრილის ბოლოდან დაწყებულიყო აფხაზთა გადასახლების პროცესი. სოხუმსა და აფხაზეთის სხვა ადგილებში კვლავ გადაისროლეს ჯარები.²⁰ ჯერ კიდევ გადასახლების დაწყებამდე, 1867 წლის 6 აპრილს, სოფ. ფსირცხადან მუჰაჯირთა პირველი ნაკადი სამი ხომალდით წავიდა ბათუმში, რომელიც მაშინ თურქეთის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. ესენი იყვნენ ჯიქები და ფსხუელები (49 ოჯახი, 218 სული), რომლებიც სოფ. ფსირცხაში 1864 წლიდან ცხოვრობდნენ.²¹

1867 წლის აპრილის ბოლოს მუჰაჯირობის ორგანიზებული პროცესი დაიწყო. აფხაზთა გადასახლება ძირითადად ძალდატანებით ხასიათს ატარებდა, რაც აშკარად ჩანს იმდროინდელი დოკუმენტებიდან. 1867 წ. 31 მარტს მეფისნაცვალმა იმპერატორს წერდა, რომ ბიჭვინთის ოლქის მცხოვრებთ არ სურდათ თურქეთში წასვლა. აფხაზები ნებაყოფლობით ქრისტიანობასაც იღებდნენ, რომ დარჩენა მოეხერხებინათ.²² 1867 წ. ივნისში გაზ. «დროება» იუწყებოდა: «აფხაზები ძლიერ დაჯავრიანებულნი არიან... სამურზაყანოში კანკალებენ შიშით, ვაითუ ჩვენც გადაგვასახლონო... აქაურებს და აფხაზებს დიდი ნათესაობა აქვთ. წებელდელები, დალელები და გუფუელები წავიდნენ. აბჟუის მაზრიდანაც მრავალი წავიდა. ჭილო-უელები და ჯგერდელები გამორეკეს თავიანთი ბინიდან. მათ საშინელი გულით არ უნდათ წასვლა. აფხაზები დიდად აქებენ ბზუფუს მაზრის უფროსს დიმიტრი ჭავჭავაძეს. მან მამობრივი მზრუნველობით აუხსნა მათ, რომ რუსის მმართველობის ქვეშ ყოფნა სჯობს ოსმალეთში გადასახლებას».²³

მიუხედავად იმ შიშისა, რომელიც სამურზაყანოელებს ჰქონდათ, მუჰაჯირობა მათ არ შეხებია, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ მოსახლეობა ძირითადად ქართული იყო, ხოლო აფხაზები, ვინც აქ ცხოვრობდნენ, ქრისტიანები იყვნენ.

ცნობილი საეკლესიო მოღვაწის, ამბროსი ხელაიას* ცნობით, მუჰაჯირობის დროს აფხაზეთის ეპისკოპოსთან, ყოვლადსამღვდელო ალექსანდრე ოქროპირიძესთან (1862-1869), რომელიც დიდი სიყვარულითა და პატივისცემით სარგებლობდა აფხაზებში, მოსულა მაჰმადიანი აფხაზი, სახელად ურუსი, 12 წლის შვილთან ერთად. მან მღვდელმთავარს აუხსნა მოსვლის მიზეზი – შენთან მოვედი კეთილ მწყემსო, მე ოსმალეთში მივდივარ, სამშობლოს სამუდამოდ ვეთხოვები და ჩემი ვაჟი მინდა დავტოვო შენთან. ცოლი და სხვა შვილები ადრე დავკარგე, არ ვიცი რა მომელის უცხო მხარეში, მაგრამ მაინც ვტოვებ სამშობლოს. არ მინდა ჩემი უბედურება ჩემს ერთადერთ შვილს გავუზიარო და შენთან მოვიყვანე. ვიცი მიიღებ, აღზრდი ქრისტიანულად და ბედნიერი იქნებაო. თვალცრემლიანი მამა დაემშვიდობა შვილს, რომელიც ეპისკოპოსმა ალექსანდრემ აღზარდა, მღვდელი გახდა და დიდი სარგებლობა მოუტანა ქრისტიანობას აფხაზეთში.**

კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსი, გენერალი ა. კარცოვი აღნიშნავდა, რომ აფხაზთა გადასახლების ხელშემწყობი გარემოება იყო «აფხაზური საგვარეულოების ნათესაური თუ მეგობრული კავშირები თურქეთში წასულ აფხაზურ თუ დასავლეთ კავკასიის მთიელებთან».²⁴ აღსანიშნავია, რომ დას. კავკასიის მთიელთა გადასახლებამ დიდი გავლენა იქონია ამ მოძრაობის დაწყებაზე აფხაზეთში. იგივე გენერალი ა. კარცოვი ხაზს უსვამდა, რომ აფხაზეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს, განსაკუთრებით საზოგადოების ზედაფენებს არაერთხელ გამოუთქვამთ სურვილი, მიებაძათ ერთმორწმუნე დას. კავკასიის მთიელებისათვის და წასულიყვნენ თურქეთში.²⁵ ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ აფხაზი მემამულეები დაშინებული იყვნენ საგლეხო რეფორმით. ისინი ხედავდნენ, რომ აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და 1866 წლის აჯანყების შემდეგ, ხელისუფლების დამოკიდებულება მათ მიმართ შეიცვალა. ცარიზმს ადგილობრივი თავადაზნაურობა უკვე არ მიაჩნდა თავის დასაყრდენად, რაც იმაში გამოიხატა, რომ არ ცნო მათი უფლებები გლეხთა მიწებზე. ამაში მჟღავნდებოდა ცარიზმის სურვილი, თავის განკარგულებაში მიეღო მიწების მნიშვნელოვანი ფონდი შემდგომი კოლონიზაციისათვის.²⁶ ამის გამო აფხაზმა თავადაზნაურობამ გადაწყვიტა თურქეთში წაეყვანა დამოკიდებული გლეხობაც და მათ ხარჯზე აეგო თავისი ბედნიერება უცხოეთში.²⁷ სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსი, გენერალი მ. ტოლსტოი 1867 წ. 16 მარტს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს წერდა, რომ დაახლ. 40 წებელდელ თავადს 1 მაისიდან განზრახული ჰქონდა თურქეთში გადასახლება გლეხთა 2170 ოჯახთან ერთად.²⁸ გლეხები უნდა წაყოლოდნენ თავიანთ მემამულეებს, თუნდაც ამისი სურვილი არ ჰქონოდათ. ამას განაპირობებდა გლეხების ტრადიციული ურთიერთობა და, მათ შორის, ნათესაური დამოკიდებულება თავად-აზნაურებთან.

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი აფხაზი ფეოდალი ცარიზმის მოსყიდული იყო. ასე, მაგალითად, დალეღმა თავადმა მიხეილ (ნათლობამდე ალმახსიტი) მარშანმა დიდი დახმარება გაუწია ხელისუფლებას მტრულად განწყობილი წებელდელებისა და დალეღების, მათ შორის, მასზე დამოკიდებული გლეხების გადასახლებაში.²⁹ მიხეილ მარშანისა და მისი ძმის ხრიფსის გლეხებს მათ გარეშე არ სურდათ გადასახლება. წებელდა-დალიდან გადასახლების პროცესი რომ არ შეფერხებულიყო, დალეღების დაყოლიების მიზნით გადააწყდა ხრიფს მარშანიც წასულიყო თურქეთში გლეხებთან ერთად, თუმცა მას გამოეყო 400 მან. და საიდუმლოდ მიეცა უცხოეთის

პასპორტი, რომ დაბრუნება შეძლებოდა.³⁰ რადგან მიხეილ და ხრიფს მარშანები, როგორც აფხაზები, ვალდებულნი იყვნენ გადასახლებულიყვნენ დალიდან, სანაცვლოდ მათ გამოუყვეს მიწები სოფ. ჯგერდამი და დაუნიშნეს პენსია. მიხეილს პორუჩიკის ჩინიც ებოძა.³¹ მიხეილ მარშანი ადრიდანვე გამოირჩეოდა რუსეთის ხელისუფლებისადმი ერთგულებით. მისი გავლენით დალელებმა 1866 წ. აჯანყებაში არ მიიღეს მონაწილეობა. ამასთან, ის და მისი ძმა, თავიანთ მომხრეებთან ერთად, 1866 წ. აჯანყების დროს წებელდის გარნიზონს დაეხმარნენ სიმაგრის დაცვაში.³²

აღსანიშნავია, რომ წებელდა-დალიდან გადასახლებულთა შორის იყვნენ 1866 წლის აჯანყების აქტიური მონაწილეები: კვაჯ ზურაბ-იფა მარშანი, თათლასთან თენგიზ-იფა მარშანი, ფსხუბეი სასტანლაზ-იფა მარშანი, ყიზილბეკ მარშანი, შირინბეი მარშანი და სხვები.³³

როცა გადასახლების პროცესმა მნიშვნელოვანი გაქანება მიიღო, ხელისუფლება შეეცადა შეეზღუდა იგი, რასაც მიაღწია კიდეც. 1867 წ. ივნისის დასაწყისში გადასახლების პროცესი დასრულდა. თურქეთის ხელისუფლებამ, შეთანხმებისამებრ, მუჰაჯირები რუსეთის იმპერიის საზღვრებიდან შორს დაასახლა – ნაწილი ანატოლიაში, ხოლო ნაწილი ბალკანეთში, ძირითადად ბულგარეთში.³⁴

გადასახლების პროცესში დგებოდა მუჰაჯირთა სიები სოფლების მიხედვით, ოჯახების რაოდენობის, ოჯახის თავკაცების სახელისა და გვარის მითითებით, ოჯახის წევრთა (ქალები, კაცები) რაოდენობის ჩვენებით. ამ სიების მიხედვით, სოფ. ფსირცხადან გადასახლდა 51 ოჯახი (210 სული), სოფ. ფოქვეშიდან – 10 (69 სული). აქედან 9 ოჯახი ფაჩულია – 65 სული, 1 ოჯახი ჯინჯია – 4 სული), სოფ. ქლოუდან – 125 (539 სული), სოფ. ათარიდან – 7 (43 სული) და ა.შ. ბიჭვინთის ოლქიდან გადასახლდა 226 ოჯახი (1357 სული), დრანდის ოლქიდან – 629 ოჯახი (3245 სული), წებელდის ოლქიდან – 2503 ოჯახი (14740 სული). ამრიგად, აფხაზეთიდან, წებელდა-დალთან ერთად, გადასახლდა არა დაგეგმილი 4500, არამედ 3358 ოჯახი, 19342 სული.³⁵

1867 წ. აგვისტო-სექტემბერში სოხუმის ოლქის უფროსმა, გენერალ-მაიორმა ვ. გეიმანმა შემოიარა მისდამი რწმუნებული მხარე. 26-28 სექტემბერს ის იყო წებელდასა და დალში. მხარე თითქმის მთლიანად იყო «გაწმენდილი» ადგილობრივი მოსახლეობისაგან. ვ. გეიმანმა ნება დართო მიხეილ მარშანს 17 ოჯახთან ერთად, რომლებმაც კოდორის ადიდების გამო ვერ მოახერხეს თურქეთში წასვლა, გაზაფხულამდე დარჩენილიყვნენ აქ.³⁶

კავკასიის მთიელთა სამმართველოს ცნობით,³⁷ 1867 წ. ნოემბრისათვის სოხუმის სამხედრო განყოფილების (აფხაზეთი) მოსახლეობა ოლქების (округ) მიხედვით ასეთი იყო:

Округа	Число димов	Число семейств	Число жителей		
			Муж. п.	Жен. п.	всего
Пицундский	4730	14183	14183	12300	26483
Драндский	2868	3278	8824	7681	16505
Окумский	3493	3493	11795	10063	21858
Цебельдинский	27	27	46	41	87
итоги	11118	12696	34848	30085	64933

თითქმის მთლიანად «გაიწმინდა» წებელდა და დალი, რაც გამოწვეული იყო ამ მხარის სტრატეგიული მნიშვნელობით. ამ თემების თითქმის 15 ათასიანი მოსახლეობა თავიანთი სამკვიდროდან აყარეს და უცხოეთში გადაასახლეს. 1868 წლის მონაცემებით, წებელდაში სულ 13 ოჯახი ცხოვრობდა, ხოლო დალში – არცერთი.³⁸ აფხაზთა 1867 წლის მუჰაჯირობის შემდეგ სულ მალე, 1874 წელს კავკასიაში ჩამოვიდა ინგლისელი მოგზაური გროვე. იგი ყარაჩაიდან გადმოვიდა კოდორის ხეობაში. ინგლისელი მოგზაური მოიხიბლა კოდორის ხეობით: «ძნელია ნახო უფრო დიდებული და მშვენიერი ადგილი, ვიდრე მდელითი დაფარული სივრცე და ტყეები, რომელზეც კოდორი მიედინება», – აღვრთოვანებით წერს იგი. მაგრამ მოგზაურს სევდა და ნაღველი იპყრობს როცა ხედავს, რომ აქ ადამიანის ყოფნის არავითარი კვალი არ ჩანს – «ხეობის ზემო წელი სრულიად უკაცრიელი იყო», – აღნიშნავს იგი.³⁹

1867 წელს აფხაზთა მუჰაჯირობის გამო დაცარიელებული მიწა-წყლის დასახლებებისა და სოხუმის სამხედრო განყოფილების მმართველობის შემდგომი ცენტრალიზაციის აუცილებლობამ დღის წესრიგში დააყენა ახალი ადმინისტრაციული რეფორმის გატარება, რომელიც 1868 წლის მაისში განხორციელდა. გამსხვილდა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულები. შეიქმნა ორი ოლქი (округ) – ბიჭვინთის ოლქი, რომელიც შედგებოდა გუდაუთისა და გუმისთის უბნებისაგან, და ოჩამჩირის ოლქი, რომელიც შედგებოდა კოდორისა და სამურზაყანოს უბნებისაგან. წებელდაში, რომელიც განსაზღვრული იყო მთლიანად კოლონიზაციისათვის, დასახლებათა მზრუნველობა (попечительство) შეიქმნა.⁴⁰ ასეთმა ადმინისტრაციულმა დაყოფამ 1883 წლამდე იარსება.

სოხუმის სამხედრო განყოფილების (აფხაზეთი) ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი მდ. ბეგერეფსთაზე (ხოლოდნაია რეჰვა) გადიოდა, სადაც მას ყუბანის ოლქის შავი ზღვის ოკრუგი ესაზღვრებოდა;⁴¹ სამხრეთ-აღმოსავლეთით – მდ. ენგურზე, ხოლო ჩრდილოეთით – კავკასიონის ქედზე.

აფხაზეთის კოლონიზაციის ზოგიერთი საკითხი XIX ს. 60-70-იან წლებში

აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და აფხაზთა 1867 წლის მუჰაჯირობის შემდეგ ცარიზმმა ვრცელი ტერიტორია მიიღო საკოლონიზაციოდ. აფხაზეთის კოლონიზაცია რუსეთის სახელმწიფოს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ინტერესებში შედიოდა. ამიტომ ცარიზმი ამ ამოცანის რეალიზაციისათვის ზრუნვას ენერგიულად შეუდგა. მაგრამ ამ პერიოდში რუსეთის ხელისუფლების საფიქრალს წარმოადგენდა არა მარტო აფხაზეთის, არამედ შავი ზღვის მთელი ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს კოლონიზაცია. კავკასიის ომის დამთავრების შემდეგ (1864წ. მაისი) რამდენიმე წლის განმავლობაში ეს მხარე სრულიად დაცარიელებული იყო. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს კოლონიზაციის იდეოლოგი ა. ვერეშჩაგინი მაშინ წერდა: «В обоих бассейнах как Псоу, так и Мзымты, уже несколько лет не было никаких признаков жизни».¹ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს გაუკაცრიელებასა და გაპარტახებაზე, ამ მოვლენების თანამედროვე, მეტყვევთა კორპუსის პოდპოლკოვნიკი, გრაფი ა. ვარგას დე ბედემარი წერდა: «Черноморский берег в настоящее время совершенно освобожден от горцев. Последние остатки населения, искавшие убежища в горах, вытеснены оттуда несколькими колоннами наших войск: в

1865 году аулы их разорены частью самими горцами, частью войском при преследовании горцев. Во многих местах вырублены фруктовые деревья, сорваны и срублены виноградные лозы... поля при сильной растительности края, стали зарастать разными кустарниками, и в скором времени если все будет идти таким же порядком, не останется никаких следов прежней культуры». ²

ადგილობრივ მკვიდრთა გადასახლების შემდეგ რუსეთის ხელისუფლების წინაშე იდგა ამოცანა, კვლავ დაესახლებინა ბუნებით უხვად დაჯილდოებული მაგრამ გაუკაცრიელებული მხარე; ეს მხარე ყაჩაღებისა და კონტრაბანდისტების თავშესაფარი არ უნდა გამხდარიყო, ამასთან მისი ბუნებრივი სიმდიდრე – ვრცელი ტყეები და ნაყოფიერი მიწები – აეთვისებინა, განევითარებინა მეღვინეობა, მებაღეობა, მეტამბაქოეობა, მეზღვინეობა, მეფუტკრეობა, რისთვისაც აქ შესანიშნავი ბუნებრივ-კლიმატური პირობები არსებობდა. მაგრამ უმთავრესი იყო მხარის მოსახლეობის საკითხი. ხელისუფლებას სურდა «имет на этой приморской окраине население вполне благонадежное в политическом отношении». ³ ამ ამოცანების რეალიზაციის მიზნით შემუშავდა «დებულება შავი ზღვის ოკრუგის დასახლებისა და მისი მართვის შესახებ», რომელიც იმპერატორმა 1866 წ. 10 მარტს დაამტკიცა. დებულებით გათვალისწინებული ღონისძიებების განხორციელების მიზნით შეიქმნა შავი ზღვის ოკრუგი, რომელიც მოიცავდა შავი ზღვის სანაპირო ტერიტორიას მდ. ტუაფსედან მდ. ბეგერეფსამდე. ⁴

1866 წ. 10 მარტის დებულების თანახმად შავი ზღვის სანაპირო ზოლი განსაზღვრული იყო რუს მოახალშენთა «სანაპირო სასოფლო დასახლებების» შესაქმნელად. გადმოსახლებულებისათვის განსაზღვრული იყო მთელი რიგი შეღავათები: ნადელები – ოჯახზე 30 დესეტინა, ერთდროული ფულადი დახმარება (50 მან.), გადასახადებისაგან განთავისუფლება 15 წლით, სარეკრუტო ვალდებულებისაგან განთავისუფლება და სხვა. მაგრამ, პირველ ხანებში, შავი ზღვის ოკრუგში გადმოსახლებული რუსების რიცხვი მაინც მცირე იყო. რუსეთის შიდა გუბერნიების მკვიდრთ უჭირდათ ადგილიდან დაძვრა, აშინებდათ გადასახლების სირთულე, ჰავის საკითხი. ამასთან, მათ ძირითადად აინტერესებდათ პური, ხოლო შავი ზღვის ოკრუგში სახნავი მიწები მცირე იყო და პურს აქ მეორეხარისხოვანი როლი ჰქონდა. ამიტომ ხელისუფლებამ გადაწყვიტა გადმოსახლებაზე უარი არ ეთქვა ქრისტიანებისათვის ამიერკავკასიიდან და ანატოლიიდან, სლავებისათვის, მოლდაველებისათვის და სხვა. ასეთი პოლიტიკის წყალობით, ანაპასა და ნოვოროსიისკს შორის რუსების გარდა დასახლდნენ ჩეხები, ბულგარელები, ბერძნები. ⁵ შავი ზღვის ოკრუგის საუკეთესო მიწები დაისაკუთრეს იმპერატორმა და მისმა ნათესავებმა, კავკასიის მეფისნაცვალმა, დიდმა სამხედრო და სამოქალაქო ჩინოვნიკებმა. იმპერატორს ეკუთვნოდა მამული შავი ზღვის სანაპიროზე, მდ. ფსახასა და მდ. დაგომისს შორის. ეს იყო შესანიშნავი ადგილი ბუნებრივ-კლიმატური პირობებით, ამასთან კულტივირებული, სადაც დიდი ყურადღება მიექცა მებაღეობისა და მეღვინეობის განვითარებას. აქ მოეწყო ვაზის სანაშენე, სადაც ვაზის 26 სახეობა გამოჰყავდათ. იმპერატორის მამულს უშუალოდ ემიჯნებოდა კავკასიის მეფისნაცვლის, დიდი მთავრის მიხეილ რომანოვის მამული ვარდანე, რომელიც გადაჭიმული იყო მდ. დაგომისსა და მდ. ხოჭიეფსს შორის, ზღვიდან მთამდე, 8 ათას დესეტინაზე. აქვე ჰქონდა მამული გენერალ-ადიუტანტ მ. ლორის-მელიქოვს, შავი ზღვის ოკრუგის უფროსს დ. პილენკოს, სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსს ვ. გეიმანს. ჯიქების ყოფილ სოფელ მიქელრიფში, მდ. ფსოუს მარცხენა ნაპირზე,

შარვაშიძეების სასახლე ლიხნში
(გადაწვა დ. სვიატოპოლკ – მირსკიმ 1866 წლის აგვისტოში)

მარშანიების სასახლე ლათაში (დალი)

სამხედრო დასახლება მოეწყო. აქ ჩაასახლეს 2 ასეული და დაოჯახებული ჯარისკაცების 25 ოჯახი; მდ. ცანდრიფშიდან 2 ვერსზე მოლდაველების დასახლება

მოეწყო, რომელსაც შავი ზღვის ოკრუგის უფროსის დ. პილენკოს პატივსაცემად 1870 წ. პილენკოვო (1948 წლიდან დაბა განთიადი) ეწოდა; ჯიქების იმ აულში, სადაც ადრე რეშიდ გეჩი ცხოვრობდა მდ. ფსოუს მარჯვენა ნაპირზე, რუსები ჩასახლდნენ და მას ვესიოლოე ეწოდა. მდ. ფსეზუაფსუზე და მდ. კუდეფსთაზე ადიღეელების ორი აული მოეწყო. ეს ადიღეელები მუჰაჯირობის დროს მთებს შეეფარნენ და გადარჩნენ. შემდეგ ისინი მთებიდან ჩამოიყვანეს და რუსული სამხედრო ნაწილების შტაბებთან ჩასახლეს.⁶

აფხაზეთის კოლონიზაცია იმავე პრინციპებით უნდა განხორციელებულიყო, როგორც შავი ზღვის ოკრუგის კოლონიზაცია. აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ, ცარიზმმა ყოფილი მთავრისა და სამთავრო სახლის წევრთა ვრცელი სამფლობელოების კონფისკაცია მოახდინა. 1867 წლის მუჰაჯირობის შემდეგ აფხაზეთში მრავალი «თავისუფალი მიწა» გაჩნდა. ეს მიწები შევიდა სახაზინო მიწების ფონდში, რომელსაც კავკასიის მთიელთა სამმართველო განაგებდა.⁷ სახაზინო მიწების ფონდში შევიდა აგრეთვე მოსახლეობისაგან სრულიად განთავისუფლებული წებელდა, რომელსაც ასევე კავკასიის მთიელთა სამმართველო განაგებდა. წებელდის ოლქის ნაცვლად შეიქმნა წებელდის დასახლებათა «მზრუნველობა». პირველ მზრუნველად რუსი ოფიცერი ნ. ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი დაინიშნა. მის მოვალეობას შეადგენდა მხარის გაწმენდა ადგილობრივი მოსახლეობისაგან, რომლებიც თავს აფარებდნენ ხეობის მიუვალ ადგილებს, განსაკუთრებით მდ. საკენის ხეობას; მას უნდა შეერჩია ადგილები მომავალი დასახლებების მოსაწყობად, წარმოედგინა მათი დაწვრილებითი აღწერა და დასაბუთება, რამ გამოიწვია ამ ადგილის არჩევა.⁸ ხელისუფლება თვლიდა, რომ წებელდის სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ეს მხარე პოლიტიკური თვალსაზრისით სანდო ხალხით უნდა დასახლებულიყო. ნ. დიაჩკოვ-ტარასოვის აზრით, წებელდის კოლონიზაცია საჭირო იყო ამ მხარეში მეურნეობისა და მრეწველობის განვითარებისათვის, რომელიც აფხაზთა ხელში «საცოდავ დღეში იყო».⁹ იმავე ნ. დიაჩკოვ-ტარასოვის აზრით, მხარის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გათვალისწინებით, აქ უნდა განეკუთრებინათ მეხალეობა, მეხილეობა, მეღვინეობა, მეფუტკრეობა, მესაქონლეობა; რადგან პურის მოყვანა აქ არ იქნებოდა მიზანშეწონილი, უნდა დაენერგათ სიმინდი. მრეწველობის განვითარებისათვის აქ იყო სამშენებლო ხე-ტყე, სპილენძის, რკინის, ტყვიის მადნები.¹⁰ წებელდა თავისუფალი იყო მალარიისაგან, რაც აგრერიგად იყო გავრცელებული აფხაზეთის სანაპირო ზოლში, გამოირჩეოდა ჯანსაღი ჰავით, რბილი კლიმატით, ნაყოფიერი ნიადაგით, ამიტომ წებელდის დასახლებათა მზრუნველის აზრით, პრობლემა არ უნდა გამხდარიყო აქ მოსახლეობის მოზიდვა. ამდენად, წებელდა შეიძლებოდა გამხდარიყო აყვავებული მხარე – შესანიშნავი ვენახებითა და ხეხილის ბაღებით, სამთამადნო წარმოებით, ოღონდ ამისათვის საჭირო იყო კიდევ ერთი და მთავარი პირობა – გზების გაყვანა.¹¹

1867 წ. წებელდაში 6 პუნქტი გამოიყო დასახლებისათვის: მიხაილოვსკოე – მდ. ამტყელის სანაპიროზე, ოლგინსკოე – აღმ. მაჭარის სათავესთან, ალექსანდროვსკოე – მდ. კელასურზე, ანასტასიევსკოე და ნიკოლაევსკოე – აფიანჩას მთასთან, მდ. ნაუშზე, ყოფილი სოფლის ნაუშის ტერიტორიაზე, გეორგიევსკოე – სოფ. ჯამფალის ტერიტორიაზე.¹² ხელისუფლებას სურდა წებელდაში აუცილებლად რუსები ჩაესახლებინა, მაგრამ ისინი პირველ ხანებში ხალხით არ მოდიოდნენ. ამასთან,

მიწის სიმწირე-სივიწროვით სულშეხუთული ქართველები დას. საქართველოდან მოიწვედნენ აქ დასასახლებლად, რაც ხელისუფლების შემფოთებას იწვევდა. ასეთ პირობებში, მთავრობამ არჩევანი უცხოელებზე შეაჩერა, უფრო სანდოდ ანატოლიელი ბერძნები და ბულგარელები მიიჩნია. სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსის, გენერალ ვ. გეიმანის ბრძანებით თურქეთიდან გადმოსახლებული პირველი ბერძენი კოლონისტები 1869 წ. თებერვალ-მაისში სამ სოფელში – ალექსანდროვსკოე, გეორგიევსკოე, ოლგინსკოე – ჩაასახლეს. 1869 წ. ივნისში სოხუმში ჩამოვიდა 1800-იანი წლების დასაწყისიდან ტირასპოლის გუბერნიაში მცხოვრები ბულგარელების 62 ოჯახი, რომლებიც ანასტასიევსკოესა და ნიკოლაევსკოეში ჩაასახლეს.¹³

იმავდროულად, ხელისუფლებამ ვრცელი მიწა-წყალი უბოძა რუს ჩინოვნიკებს – სამხედრო და სამოქალაქო პირებს, მაგრამ მათთვის შეუძლებელი აღმოჩნდა სამსახურის პარალელურად მეურნეობის გაძღოლა, მიწების იჯარით გადაცემის შესაძლებლობაც არ ჰქონდათ, რადგან მსურველები არ ჩანდნენ. ამის გამო მიწების დიდი ნაწილი გამოუყენებელი იყო.¹⁴ ასე თუ ისე აწყობილი მეურნეობა კოლონისტების მხოლოდ 8-10%-ს ჰქონდა. ჩინოვნიკთა დასახლებები არ ვითარდებოდა, მიწები დაუმუშავებლად იყო მიგდებული.¹⁵

1872 წლიდან აფხაზეთში მიმდინარეობდა ე. წ. «საკურორტო» კოლონიზაცია. ერთიდან სამ დესეტინამდე მიწა, ე. წ. «სანიტარული ნაკვეთები» სოხუმსა და მის შემოგარენში შეღავათიანი პირობებით ეძლეოდათ რუს ჩინოვნიკებსა და ოფიცრებს, მაგრამ 70-იან წლებში არც ამას მოჰყოლია დიდი წარმატებები.¹⁶

1864 წლის ივლისში ფსხუელების გადასახლების შემდეგ, ხელისუფლება ამ მხარის დასახლებას შეეცადა. ამ მიზნით აქ 21-ე სახაზო ბატალიონის შტაბი და 2 ასეული განათავსეს, რომლებიც 1874 წლამდე დარჩნენ. ამ დროიდან ბზიფის ხეობის ზემო წელი სრულიად დაცარიელდა. აფხაზებს, მათი პოლიტიკური არასაიმედოობის გამო, ისევე როგორც წებელდაში, ფსხუში დასახლება ეკრძალებოდათ.¹⁷

1877 წლის აპრილში რუსეთ-თურქეთის ახალი ომი დაიწყო, რომლის ასპარეზი კავკასიაც გახდა. ომის დასაწყისიდანვე რთული ვითარება შეიქმნა აფხაზეთში. ცარიზმის კოლონიური რეჟიმით გამოწვეულმა უკმაყოფილებამ ამ დროისათვის კულმინაციას მიაღწია და აჯანყებამ იფეთქა. ასეთ რთულ და დამაბულ ვითარებაში, 29 აპრილს გუდაუთასთან თურქეთის დესანტი გადმოსხდა, რომელიც ძირითადად აფხაზი მუჰაჯირებისაგან შედგებოდა. სოხუმის გარნიზონის უფროსმა, გენერალმა პ. კრავჩენკომ, რომელიც იმავდროულად სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსიც იყო, ვერ გაბედა შედარებით ძლიერ მტერთან შებმა, სოხუმი დატოვა და მდ. კოდორისაკენ დაიხია. აპრილ-მაისში თურქებმა თითქმის მთელი აფხაზეთი დაიკავეს. იმავდროულად, აჯანყებული აფხაზები თურქთა დესანტს შეუერთდნენ. რუსეთის წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო ჩეჩნეთსა და დაღესტანში. ბრწყინვალე პორტას იმედი მიეცა, რომ რუსეთის წინააღმდეგ კავკასიის მთელ მაჰმადიანურ მოსახლეობას ამხედრებდა, მაგრამ რუსეთის ჯარების წარმატებებმა კავკასიის ფრონტზე და განსაკუთრებით ბალკანეთში, იმედები გაუცრუა. ივლისში რუსეთის ჯარის ნაწილები შეტევაზე გადავიდნენ აფხაზეთში და უკვე აგვისტოში მთელი მხარე გაწმინდეს ოკუპანტებისაგან.¹⁸ აფხაზეთიდან გაქცევისას თურქებს აფხაზთა ნაწილიც გაჰყვა. მაგრამ მათი მეტი ნაწილი, აგრეთვე მცირე რაოდენობით ქრისტიანი ქართველები (მეგრელები) და ბერძნები ძალით წაიყვანეს.¹⁹

1877წ. აფხაზეთიდან მუჰაჯირობაში წასულთა რიცხვის გაანგარიშება შესაძლებელია 1878 წ. ბოლოს სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსის პოლკოვნიკ პ. არაკინის მასალების მიხედვით.²⁰ დოკუმენტურობის შენარჩუნების მიზნით, მასალა მოგვყავს ისე, როგორც გამოქვეყნებულია.

	Было до войны		Выселилось	
	семейств	душ	семейств	душ
I.Округ Очамчирский				
а)Участок Самурзаканский В 9-ти общинах	11920	24461	-	-
б)Участок Кодорский				
Община Очамчирская	493	-	49	-
«---» Поквешская	356	-	12	-
«---» Гупская	650	-	47	-
«---» Моквинская	392	-	57	-
«---» Квитаульская	319	-	56	-
«---» Тамишская	338	-	12	-
«---» Чиловская	516	-	184	-
«---» Джгердинская	481	-	356	-
«---» Адзюбжинская	390	-	298	-
Итого	3935	-	1071	-
II.Округ Пицундский				
а)Участок Гумистинский			Весь участок выселился	
Община Драндская				
«---» Пшапская	455	2147		
«---» Маджарская	90	434		
«---» Абжаквинская	69	289		
«---» Акапская	226	1005		
«---» Яштхинская	371	2001		
«---» Гумская	207	1049		
«---» Эширская	510	1050		
«---» Эширская	293			
Итого	2221	9985		

	Было до войны		Выселилось	
	семейств	душ	семейств	душ
б) Участок Гудаутский				
Община Гагрипшская	191	815	-	-
«---» Лдзавская	110	462	36	160
«---» Блбурхвская	222	985	147	653
«---» Отхарская	220	952	205	845

«---» Бармышская	222	1017	173	766
«---» Мугудзирхвская	320	1479	87	364
«---» Хопинская	315	1446	74	342
«---» Джирхвинская	266	1169	126	522
«---» Калдахварская	362	1559	150	587
«---» Звандрипшская	281	1242	66	258
«---» Лыхненская	492	2147	378	1582
«---» Дурипшская	379	1561	8	32
«---» Руютинская	213	945	3	14
«---» Ачандарская	286	1408	36	163
«---» Ацинская	502	2325	26	110
«---» Куланурхвская	507	2216	3	13
«---» Анухвская	405	1817	-	-
Итоги	5293	23545	1518	6385

ამრიგად, 1878 წელს სოხუმის სამხედრო განყოფილების ოჩამჩირის ოლქის სამურზაყანოს უბანში (9 სასოფლო თემი) 24 461 სული ცხოვრობდა. სამურზაყანოს მუჰაჯირობის პროცესი ამჟერადაც არ შეხებია. ოჩამჩირის ოლქის კოდორის უბანში (9 სასოფლო თემი) 3 935 ოჯახი ცხოვრობდა. აქედან 1 071 ოჯახი გადასახლდა. «კავკაზსკი კალენდრის» რედაქციას საჭიროდ მიუჩნევია კოდორის უბნის მოსახლეობის სულადობრივი გაანგარიშება, რისთვისაც ამოსავლად აუღია გუმისთისა და გუდაუთის უბნების კომლობრივ-სულადობრივი მონაცემები. კერძოდ, თითოეული კომლის წევრთა საშუალო ოდენობის განმსაზღვრელად, არგუმენტირებული ვარაუდით, ოთხნახევარი სული მიუჩნევიათ. ასეთი გაანგარიშებით თურქეთში გადასახლებამდე კოდორის უბანში მოსახლეობის ოდენობა დაახლ. 17 707 სული უნდა ყოფილიყო, საიდანაც თურქეთში დაახლ. 4 819 სული გადასახლდა, ხოლო დაახლ. 12 888 ადგილზე დარჩა. ბიჭვინთის ოლქის გუმისთის უბნიდან (8 სასოფლო თემი), სადაც 2 221 ოჯახი (9 985 სული) ცხოვრობდა, ყველა გადასახლდა. გუდაუთის უბნის (17 სასოფლო თემი) 5 293 ოჯახიდან (23 545 სული) 17 160 მცხოვრები (3 775 ოჯახი) გადასახლდა, ხოლო 6 385 სული ადგილზე დარჩა.

ამრიგად, 1877 წელს მუჰაჯირობაში აფხაზეთის დაახლ. 31 964 მცხოვრები წავიდა. თუ 1867 წ. მუჰაჯირობის შედეგად მთლიანად დაიცალა კოდორის ხეობის ზემო წელი – წებელდა და დალი, 1877 წლის მუჰაჯირობის შედეგად თითქმის დაცარიელდა აფხაზეთის სანაპირო ზოლი. მუჰაჯირობის შემდეგ გაუკაცურებული აფხაზეთი დამთრგუნველი სანახავი იყო. როგორც ნ. მარი აღნიშნავდა: «Абхазия была обездолена в своей даже центральной этнографической части... остались одни одичалые дворы с фруктовыми деревьями, ни души абхазской, ни звука абхазского.»²¹

ცარიზმმა ვრცელი მიწა-წყალი მიიღო საკოლონიზაციოდ, ამჯერად აფხაზეთის სანაპირო ზოლში, და მის წინაშე კვლავ დადგა საკითხი, ვინ დაესახლებინა აფხაზეთში. მაშინ, ცხელ კვალზე, 1877 წლის 27 სექტემბერს, გაზეთი «ტიფლისსკი ვესტნიკი» წერდა: « Нынешняя война, между другими многочисленными последствиями, повлекла за собою и тот результат, что один из замечательных уголков нашей окраины вдруг сделался совершенно безлюдным, будучи покинут почти всеми своими жителями. Мы говорим об Абхазии и ее жителях, оставивших свою родину и переселившихся в Турцию. Переселение это, без всякого сомнения, не временное, а безвозвратное: Абхазия никогда больше не увидит своих сынов. Обстоятельство это ставит на очередь вопрос: кем заселить страну, навсегда покинутую ее обитателями?»

1878 წ. გაზაფხულიდან ხელისუფლება აფხაზეთის კოლონიზაციისათვის პრაქტიკული ღონისძიებების განხორციელებას შეუდგა. 1878 წ. 1 მაისს ბიჭვინთის ოლქის მმართველობამ გამოაქვეყნა განცხადება სოფ. ანუხვის ვენახებისა და ხეხილის ბაღების ერთი წლის ვადით იჯარით გაცემის შესახებ. იმავე წლის 25 მაისს გამოცხადდა მდ. გუმისთიდან მდ. კოდორამდე ტერიტორიაზე არსებული ხეხილის ბაღებისა და ვენახების ერთი წლის ვადით იჯარით გაცემის შესახებ. 5 ოქტომბერს სოხუმის სამხედრო განყოფილების სახელით გამოცხადდა მდ. მაჭარასა და მდ. კოდორს შორის ტერიტორიიდან გადასახლებული აფხაზების მიწების იჯარით გაცემის თაობაზე. გარდა მოიჯარეთა მოწვევისა, ბიჭვინთის ოლქში სამი ნაკვეთი გამოიყო რუსი კოლონისტებისათვის სამუდამო მფლობელობაში გადასაცემად.²²

1879 წ. ბიჭვინთის ოლქში რუსი გლეხების 137 ოჯახი ჩაასახლეს, მაგრამ უკვე 1881 წ. მათგან მხოლოდ 99 ოჯახი იყო დარჩენილი. აქ ვერც გერმანელი კოლონისტები დამკვიდრდნენ. 24 გერმანელი კოლონისტის ოჯახიდან 1883 წლისთვის აფხაზეთში მხოლოდ 3 ოჯახი იყო დარჩენილი.²³

ამდენად, 60-70-იან წლებში კოლონიზაციის წარმატებები აფხაზეთში უმნიშვნელო იყო.²⁴ მიუხედავად ცარიზმის დიდი მონდომებისა, აფხაზეთის კოლონიზაცია გაჭიანურდა. რუსები ვერ ეგუებოდნენ აფხაზეთის ბუნებრივ-პირობებს – ნოტიო ჰავა, ტყიანი, მთიანი ქვეყანა, ჭაობიანი სანაპირო ზოლი; პური არ მოდიოდა, მარცვლეული კულტურებიდან სიმინდი მოდიოდა, რაც მიუჩვეველი იყო რუსებისათვის.²⁵ სანაპირო ზოლში ციებიანი ჰავა მუსრს ავლებდა კოლონისტებს; წებელდისა და დალის მაღალმთიანი პირობები შეუჩვეველი იყო რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან გადმოსახლებული გლეხებისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზეთის მიწები რუს ჩინოვნიკებს დაურიგეს, ქვეყანა კვლავ დაუსახლებელი იყო, მიწები კი უპატრონოდ მიგდებული. წებელდაში მიწებს 24, ხოლო დალში 23 მემამულე ფლობდა. ისინი რამდენიმე წელიწადში ერთხელ თუ აკითხავდნენ თავიანთ მამულებს.²⁶ დალში, სადაც 1867 წლის მუჰაჯირობამდე 5 ათასამდე მცხოვრები იყო, XIX ს. მიწურულსაც კი არავინ ცხოვრობდა. ცნობილი ქართველი მოღვაწე პეტრე ჭარაია 1897 წ. დალის ხეობის შესახებ გულისტკივილით წერდა:

«დიდი ხანი არ არის მას აქეთ, რაც დალი გაჭედილი იყო აფხაზებითა... ძველათ იქაურ მცხოვრებთა ვაჟკაცობით განთქმული ქვეყანა დღეს გავერანებულია ისე, რომ შიგ არავინ ცხოვრობს».²⁷

ცარიზმის პოლიტიკა აფხაზეთში მიმართული იყო აფხაზთა და ქართველთა წინააღმდეგ. 1877-1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ აფხაზები «დამნაშავე მოსახლეობად» გამოაცხადეს. მათ აეკრძალათ სოხუმიდან 20კმ-ზე და სანაპირო

ზოლში – მდ. კოდორსა და მდ. ფსირცხას შორის დასახლება.²⁸ აფხაზთა მუჰაჯირობის შემდეგ, როდესაც აფხაზეთის დიდი ნაწილი გაუკაცურდა და გავერანდა, ხოლო რუსები და უცხოელები ხალისით სულაც არ მოდიოდნენ აქ დასახლებლად, დას. საქართველოდან – იმერეთიდან და სამეგრელოდან მიწის სიმცირითა და სიმწირით შევიწროებული გლეხობა გადმოდიოდა და მკვიდრდებოდა აფხაზეთში, აშრობდა ჭაობებს, კაფავდა ბუჩქნარებს, ნარ-ეკალს და მეურნეობას მისდევდა. ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ანთიმოზ ჯულელი იმხანად წერდა: «ახლა აფხაზეთში ყველაზე მნიშვნელოვანი საკითხია აქაური უდაბური ადგილების დასახლება. უკანასკნელი ომის (1877-1878 წწ. ომი, – ბ. ხ.) შემდეგ უმაღლესი განკარგულება იყო, რომ მდ. კოდორსა და ფსირცხას შუა მდებარე ადგილებზე აფხაზები არ დასახლებულიყვნენ. მათ გარდა ყველას ეძლეოდა ნება აქ დასახლებისა. ქვეყანას მიღეთის ხალხი მოაწყდა, მაგრამ აქაურობას ვერავინ შეეთვისა გარდა იმერელ-მეგრელებისა და ბერძნებისა. ამჟამად სოხუმის გარშემო შვიდი-რვა მეგრელების სოფელია და სამი თუ ოთხი ბერძნებისა».²⁹

დას. საქართველოდან გლეხების გადასვლამ და აფხაზეთში დამკვიდრებამ ხელისუფლება შეაშფოთა. გაზეთი «ჩერნომორსკი ვესტნიკი» მაშინ წერდა: «აუცილებელია ჩქარა დავასახლოთ რუსები შავი ზღვის სანაპიროზე, თორემ მეგრელები დაღუპავენ ამ წმიდა საქმესო».³⁰ ცარიზმის მოხელეები თვლიდნენ, რომ წლების განმავლობაში ხელისუფლებას აფხაზეთის კოლონიზაცია «საჭირო სისტემურობის გარეშე უწარმოებია, რადგან რუსებს აქ ფეხი ისე ვერ მოუკიდებიათ, როგორც საჭირო იყო».³¹ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს კოლონიზაციის იდეოლოგი ა. ვერემჩაგინი 1878 წ. 19 იანვარს ამის თაობაზე აღნიშნავდა: «...на Черноморском побережьи Кавказа, как на окраине государства, стоящей так много русской крови и денег, по праву должны господствовать церковь русская, язык русский, грамота русская. Разноплеменность населения вызывает необходимость основания школ, т. к. только школою это разноплеменное население в будущем может сделаться русским».³²

1892 წელს ექსპედიციამ რუსეთის მიწათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონების მინისტრის ა. ს. ერმოლოვის მეთაურობით მოიარა სოხუმის ოლქი (აფხაზეთი). ექსპედიციის წევრებს სოხუმში ოლქის უფროსმა, პოლკოვნიკმა ვ. ბრაკერმა სადილი გაუმართა, სადაც სიტყვით გამოვიდა ექსპედიციის წევრი ს. შარაპოვი, რომელმაც გულახდილად ილაპარაკა რუსეთის ზრახვებზე აფხაზეთში. კერძოდ, მან თქვა: «მთელი თავისი ხანგრძლივი ისტორიული ბრძოლისას, მიისწრაფვის რა სამხრეთისაკენ, თბილი ცისა და თბილი ზღვისაკენ, რუსი ხალხი იღებს მსხვერპლს და, აი, ბოლოს მას აქვს ეს ცაც და ეს ზღვაც. აქ ფრიალებს რუსული დროშა, დალივლივებს რუსული არწივი. მაგრამ რატომაა, რომ რუსი კაცი აქ ლაღად ვერ გრძნობს თავს, რატომაა რომ ის აქ შევიწროებულია, სულმეხუთულია? რატომაა უცხო ის ამ თბილ ნაპირზე, ამ კაშკაშა მზის ქვეშ? ვფიქრობ იმიტომ, რომ რუსული სიკეთის წყალობით აქ, ამ მიწაზე, რომელიც რუსული სისხლითაა მოპოვებული, მოკალათდა ყოველგვარი უცხოტომელი, განსახლდა საუკეთესო ადგილებზე და არა მარტო ავიწროებს რუს ადამიანს, არამედ დასცინის მას. მაგრამ ეს დიდხანს არ გაგრძელდება. ჩვენი სახელმწიფოებრივი ამოცანები მოითხოვენ, რომ ეს მხარე არა მარტო სახელით მხოლოდ, არამედ მართლაც იქცეს მალე რუსულ მხარედ, რომ აქ მხარდაჭერილი, გაძლიერებული და დაიმედებული იყოს რუსი კაცი. ვისურვოთ ბატონებო, რომ ეს მოხდეს ჩქარა, რომ მძლავრ რუსულ მუცელში მალე მოიხარშოს

მთელი აქაური სხვადასხვატომობრივი და სხვადასხვაეროვანი ნარევი და რომ ეს ცა და ეს ზღვა ნამდვილად რუსული იყოს».33

1881 წლიდან რუსეთის იმპერიაში მკაცრი პოლიტიკური რეაქციის ხანა დადგა. ეს პერიოდი კავკასიაში ეროვნული ჩაგვრისა და რუსიფიკატორული პოლიტიკის მკვეთრი გამძლიერებით აღინიშნა. ცარიზმმა კავკასიაში მეფისნაცვლობა გააუქმა და მთავარმართებლობა აღადგინა. 1882 წ. მთავარმართებლის პოსტზე რეაქციონერი ა. დონდუკოვ-კორსაკოვი (1882-1890) დაინიშნა. მას გვერდში ედგნენ შოვინისტები – კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი 1878-1901 წწ. კ. იანოვსკი, ეგზარქოსი პავლე (1882-1887) და სხვ.. ცარიზმმა უპირველეს ყოვლისა ეროვნულ ენებსა და კულტურას შეუტია, გააქტიურდა კოლონიზაციის პროცესი. 1896 წ. კავკასიის მთავარმართებლად დაინიშნა უკიდურესი რეაქციონერი გრ. გოლიცინი (1896-1905), რომელიც განსაკუთრებული ენერგიით შეუდგა მხარის რუსიფიკაციას. ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე ს. ვიტე* აღნიშნავდა, რომ იგი კავკასიაში «მისი რუსიფიკაციის პროგრამით» ჩამოვიდა.34

მას შემდეგ, რაც კლიმატური პირობებისა თუ სხვა მიზეზების გამო აფხაზეთის კოლონიზაცია გაჭიანურდა, ხოლო XIX ს. II ნახევრიდან ქართულმა ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ იმპერიისათვის საშიში გაქანება და მიმართულება მიიღო, ცარიზმი პოზიციების განმტკიცებას აფხაზეთში სხვა გზებით შეეცადა. ხელისუფლების პოლიტიკა აფხაზეთის მიმართ, დაახლ. 80-90-იანი წლებიდან შედარებით ლმობიერი გახდა. ამის შესახებ ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ნ. ჯანაშია წერდა: «...აქამდი თუ აფხაზებს ერეკებოდნენ და გაიძახოდნენ, «მოგვმორდით თავიდანო», ეხლა ვითომ მათს ულოლოვებენ, ეალერსებიან, და ესეც მხოლოდ იმიტომ, რომ ბოლო მოუღონ და მოსპონ ის მცირეოდენი ნაშთი ისტორიული კავშირისა, რომელიც მრავალი საუკუნის განმავლობაში აერთიანებდა აფხაზთა და ქართველთა.»35 ცარიზმი შეუდგა ზრუნვას აფხაზეთში რუსული ორიენტაციის ინტელიგენციის ჩამოყალიბებისათვის. აფხაზთა შორის ხელოვნურად ნერგავდნენ ანტიქართულ განწყობილებას. დაუნდობელი ბრძოლა გამოეცხადა ქართველ-აფხაზთა კულტურულ-ისტორიულ ერთობასა და ამ ერთობის საფუძველს ქართულ ენას. ამ მიზანს ემსახურებოდა აფხაზეთის ეკლესიებში ღვთისმსახურების საეკლესიო-სლავურზე გადაყვანა და რუსული ანბანის საფუძველზე აფხაზური დამწერლობის შემოღება. აფხაზური დამწერლობის შექმნა ემსახურებოდა არა კულტურულ, არამედ პოლიტიკურ მიზნებს, რის შესახებაც დაუფარავად წერდა მეფისნაცვლის საბჭოს წევრი ე. ვეიდენბაუმი: «აფხაზური ენა, რომელსაც არ გააჩნია დამწერლობა და ლიტერატურა, რა თქმა უნდა განწირულია გასაქრობად, ასე თუ ისე ახლო მომავალში. საკითხი ისაა, რომელი ენა შეცვლის მას? ალბათ, მოსახლეობაში კულტურული იდეებისა და ცნებების გამტარებლის როლი უნდა შეასრულოს არა ქართულმა, არამედ რუსულმა ენამ. ამიტომ მე მიმაჩნია, რომ აფხაზური დამწერლობის დამკვიდრება თვითმიზანი კი არ უნდა იყოს, არამედ ეკლესიისა და სკოლის მეშვეობით ქართული ენის ხმარების დასუსტებისა და სახელმწიფო ენით მისი თანდათან შეცვლის საშუალება.»36

ასე ცდილობდა ცარიზმი ქართველებისაგან აფხაზთა ჩამოცილებისა და «რუსული აფხაზეთის» შექმნის იდეის განხორციელებას.

ეთნიკური პროცესები და აფხაზ მუჰაჯირთა სია

1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სია უაღრესად საინტერესოა აფხაზეთში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების, აფხაზური ონომასტიკისა და XIX საუკუნის აფხაზეთის ტოპონიმიკის შესასწავლად.

თანამედროვე აფხაზური (აფსუა) ეთნოსის ფორმირება გვიან შუა საუკუნეებში ხდება, თუმცა აფხაზური ტომები (აბაზგები) დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ახ. წ. II საუკუნიდან ჩანს. მათი ამ რეგიონში გამოჩენა კოლხეთის ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის დაცემას (ძვ. წ. I ს.) უკავშირდება, როდესაც ჩრდ. კავკასიიდან შავი ზღვისპირეთში მთის ტომები იჭრებიან. სწორედ ამავე ხანებში, ძველი და ახალი ერის მიჯნაზე, შავი ზღვის ჩრილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მკვიდრებიან ჯიქები, რომლებიც ადრე ჩრდ. კავკასიაში მოსახლეობდნენ.¹

ჯიქები აფხაზურ-ადიღური მოდგმის ერთ-ერთი (აბაზური) ტომია. ძველი ქართული წყაროები, რომლებიც ვერ აფიქსირებენ მრავალრიცხოვან აბაზურ ტომებს, ამ სახელით იცნობენ როგორც საკუთრივ ჯიქებს, ასევე საერთოდ აბაზებს.² წარსულში აფხაზები და აბაზები ერთ ეთნიკურ ჯგუფს ქმნიდნენ.³ მკვლევართა ნაწილის (პ. უსლარი, ნ. მარი, ს. ყაუხჩიშვილი, ოტ. კახაძე) აზრით, სწორედ «აბაზა» სახელიდანაა მიღებული სახელწოდება «აფხაზი».

საუკუნეების განმავლობაში ქართველ ტომებთან ურთიერთობის შედეგად აფხაზები მკვიდრად შემოდიან ქართულ კულტურულ-პოლიტიკურ სამყაროში. შუა საუკუნეებში ისინი ქართული სამყაროს ისეთსავე ორგანულ ნაწილს შეადგენდნენ, როგორც დასავლურქართული ტომები. აფხაზთა და ქართველთა ასეთი ერთიანობა აფხაზთა ქართულ კულტურულ სამყაროში თანდათანობითი მშვიდობიანი ინტეგრირების შედეგი იყო.⁴ აკად. ნ. ბერძენიშვილის დასკვნით, «როგორც ფეოდალური ქვეყანა, აფხაზეთი ისეთივე საქართველო იყო, და აფხაზი ისეთივე ქართველი იყო, როგორც ჰერეთი და ჰერი, როგორც ქართლი და ქართლელი...»⁵

საქართველოს ერთიანი მონარქიის პოლიტიკური დაშლის შემდეგ გაძლიერდა ფეოდალური განკერძოების პროცესი. ამას დაერთო გარეშე მტრების შემოსევები, მათ შორის, კავკასიის მთის მოსახლეობის – აბაზურ-ადიღური,* ოსური, დაღესტნური ტომების ჩამოსახლების პროცესი. ამ ძნელბედობის ხანაში აფხაზეთთან ორგანული და ინტენსიური ერთობა შესუსტდა.

აფხაზეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა მთის ჩამოწოლამ. დასავლეთ კავკასიიდან აფხაზთა მონათესავე, სოციალურად სუსტად განვითარებული აბაზური ტომების ჩამოსახლება ადრეც ხდებოდა. XIII საუკუნიდან ამ პროცესის ახალი ეტაპი იწყება, რაც დაკავშირებულია ჩრდ. კავკასიაში მონღოლ-თათართა გამანადგურებელ შემოსევებთან, რამაც იქ მცხოვრები ტომების ამოძრავება გამოიწვია. ამ პერიოდში, ყუბანისპირეთიდან ადიღური ტომების შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ჩამოწოლის გამო, აფხაზების ჩრდილო-დასავლეთით მცხოვრები აბაზების (ქართ. წყაროების ჯიქები) ერთი ნაწილი ჩრდ. კავკასიაში გადადის (XIV ს.), ნაწილი კი სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მოიწევს და აფხაზეთში იწყებს ჩამოსახლებას. იმავედროულად მიმდინარეობს აბაზების ერთი მხრივ, ადიღელებთან და, მეორე მხრივ, აფხაზებთან შერწყმის პროცესი. აბაზურ-ადიღური ტომების მიერ შავი ზღვისპირეთის ექსპანსიის შედეგად, XV-XVI სს. საქართველო კარგავს განაპირა საერისთავოს – აფხაზეთის –

ნაწილს, ტერიტორიას მდ. ნიკოფსიასა (ნეჩეფსუხო) და მდ. ზზიფს შორის. იმავდროულად აფხაზები აფართოებენ თავიანთ მიწა-წყალს სამხრეთ-აღმოსავლეთით, რისი შედეგიც იყო XVI-XVII სს. ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის – მდ. ფსირცხასა და მდ. ღალიძგას შორის მდებარე მიწების მიტაცება.⁶

ამ პერიოდში აბაზურ-ადიღური ტომების ჩამოსახლებამ აფხაზეთში უფრო ინტენსიური ხასიათი მიიღო, რის შედეგადაც აქ რადიკალური ეთნიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-პოლიტიკური ცვლილებები მოხდა, რამაც ქართულ სამყაროში აფხაზთა გაუცხოება გამოიწვია.

XV საუკუნეში მთის ჩამოწოლის პროცესი საკმაოდ შორსაა წასული, რისი აშკარა მოწმობაა აფხაზთა მიქცევა წარმართობისაკენ, რაც პირველად გამოჩნდა დაახლ. 1470-1474 წწ. შედგენილ ძეგლში «მცნება სასჯულო». მასში ნათქვამია: «აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყუნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყუნეს».⁷ იმავე პერიოდში შედგენილ სხვა ძეგლში კი ნათქვამია: «მას ჟამსა უღმთოდ და უსჯულოებად მიიქცეს აფხაზნიო».⁸ XVI საუკუნიდან უცხოელი ავტორები აფხაზებს «აბაზა» ტერმინით იხსენიებენ. «აფხაზ» და «აბაზა» ტერმინების გაიგივებაში აფხაზეთში მთის ჩამოწოლის პროცესის დადასტურება უნდა დავინახოთ.⁹

XVII ს. უცხოური წყაროების მოწმობით, «აფხაზები» კავკასიელი მთიელები არიან, რომელთაც ჯერ ვერ შეუთვისებიათ ფეოდალური მეურნეობა, ფეოდალური წყობა, ქრისტიანობა. ისინი თავიანთი პრიმიტიული ყოფითა და წარმართული რელიგიით აშკარად არ არიან იმ აფხაზთა შთამომავალნი, რომლებიც ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს კულტურულ-პოლიტიკურ მშენებლობაში მონაწილეობდნენ ქართველ ტომებთან ერთად. ეს გენეტიკური ხაზი მოსახლეობის ძირითად მასაში, დაბალ ფენებში, გაწყვეტილია. ქართული კულტურის ტრადიციები მხოლოდ აფხაზ ფეოდალთა წრეში ჩანს შენარჩუნებული.¹⁰ ამ პერიოდის უცხოელი ავტორები აფხაზებს კავკასიელი მთიელებისაგან ვერ არჩევენ. მათი წარმოდგენით, აფხაზების ყოფა, ტანსაცმელი, ტრადიციები ჩერქეზებისას ჰგავს, მათაც ჩერქეზებს უწოდებენ.¹¹

მთის ჩამოწოლის შედეგად რადიკალურად შეიცვალა აფხაზეთის მოსახლეობის ეთნიკური სახე. ჩამოსახლებულ მთიელთა ადგილობრივ მოსახლეობასთან შერწყმის შედეგად ჩამოყალიბდა თანამედროვე აფხაზური (აფსუა) ეთნოსი. «აფხაზი» უკვე არ არის კულტურულ-პოლიტიკურად ქართველი, აფხაზთა ტომი ახალი ეთნიკური სახით ჩამოყალიბდა.¹² ამ ახალ ეთნიკურ ჯგუფს ქართველებმა მექანიკურად ისევ «აფხაზი» უწოდეს, ისინი კი თავიანთ თავს «აფსუას» უწოდებენ.*

საგულისხმოა, რომ აფხაზთა თვითსახელწოდება «აფსუა» ეთნონიმ «აბაზას» ფონეტიკური სახეცვლილებაა.¹³ ენათმეცნიერებაში აღიარებულია, რომ აფხაზური (აფსუა) ენა აბაზურ ენასთან ერთად ქმნის ერთ ენობრივ ერთეულს და მათ შორის მხოლოდ დიალექტური განსხვავებაა.¹⁴ საინტერესოა, რომ ჩრდილოკავკასიელი ხალხები აფხაზებს თავიანთი მეზობელი მთის აბაზური თემების სახელებს უწოდებდნენ: ყაბარდოელები – აიბგას, უბიხები – ბასხიგს, ყარაჩაელები – აჰჰიფსს.¹⁵ ე. ი. ისინი ამ თემებსა და აფხაზებს (აფსუა) ერთ ხალხად მიიჩნევდნენ.

აბაზებისა და ადიღელების აფხაზეთში დამკვიდრების თვალსაზრისით საინტერესოა ფოლკლორული მასალები: ისტორიული თქმულებები, ეთნოგენეტიკური და გენეალოგიური გადმოცემები.

ყაზარდოული ფოლკლორული მასალების მიხედვით, ადიღური ტომები, რომლებიც ადიღეელთა ლეგენდარულ გმირს ინალს გაუერთიანებია, მისივე წინამძღოლობით XV ს. დასაწყისში ყუბანის ქვემო წელიდან მერმინდელ ყაზარდოში გადასახლებულან.¹⁶ ინალს თითქოსდა აფხაზეთიც დაუპყრია, მაგრამ მოულოდნელად გარდაცვლილა და აქვე, აფხაზეთში დაუმარხავთ.¹⁷ გადმოცემით, მისი საფლავი ფსხუში მდებარეობს მაღალ მთაზე.¹⁸ ინალის საფლავი, ინალ-კუბა, აფხაზების, აბაზების და ადიღეელების თაყვანისცემის ობიექტი იყო.¹⁹

აღსანიშნავია, რომ გადმოცემით ინალს მხარში ედგნენ აბაზა მთავრები – აშე და შაშე, რაც მეტყველებს ადიღეელებისა და აბაზების ბრძოლაზე აფხაზეთის დასაუფლებლად. საერთოდ, ინალის შესახებ გადმოცემებში არეკლილია ისტორიული სიმართლე: ადიღური ტომების დამკვიდრება მერმინდელ ყაზარდოში; ადიღეელებისა და აბაზების ბრძოლა აფხაზეთის დასაუფლებლად. გადმოცემიდან ინალის შესახებ ჩანს, რომ ფსხუში ადიღეელები არიან დამკვიდრებული. ისინი უკვე ფსხუს თავიანთ სამკვიდროდ თვლიან და არა უცხო მიწად. წინააღმდეგ შემთხვევაში თავიანთ წინამძღოლს იქ არ დაკრძალავდნენ.²⁰

აფხაზები

აფხაზები

დიმიტრი ერმაკოვის ფოტოები (XIX ს. 60–იანი. წწ.)
საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

აბაზა (ჟაკ ფრანსუა გამბას ალბომიდან)

მრავალგვარი ეთნოგენეტიკური გადმოცემები მიუთითებს აფხაზური (აფსუა) ეთნოსის ფორმირების რთულ და ხანგრძლივ პროცესზე, რომელშიც მონაწილეობდნენ, როგორც ადგილობრივი, ისე სხვადასხვა მხრიდან მოსული გვარტომობრივი ჯგუფები.²¹

აფხაზური გვარების შესახებ არსებულ გადმოცემებში ლაპარაკია მათ გადმოსახლებაზე ძირითადად ჩრდ. კავკასიიდან (ადიღე, ყარაჩაი, ჯიქეთი). აფხაზ მკვლევარს ს. ბასარიას მოჰყავს 145 წლის მაჟაგვ ადლებას ნაამბობი: «აფხაზეთის პირველ მოსახლეებს განეკუთვნებიან გვარები – აგრბა, ადლება, ინაფშბა... ყველა ისინი გამოვიდნენ «ყირიმიდან» (მხედველობაში აქვს ყარაჩაი, _ს. ბ.)... ჩვენი წინაპრები გადმოსახლდნენ, როცა გაიგეს, რომ აფხაზეთის მოსახლეობა გაიფანტა და იგი უდაბნოდ იქცა».²² გენეალოგიური გადმოცემები, რომლებშიც მოთხრობილია თუ როგორ გადმოსახლდნენ ოდესღაც ჩრდ. კავკასიიდან მათი წინაპრები, აქვთ ავიძებებს, ამფარებს, აშვებებს.²³ ცნობილი აფხაზი მეცნიერი, ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი შ. ინალ-იფა თვლის, რომ ჩრდ. კავკასიიდან მოსულ გვარებს ეკუთვნიან: აჩბა, მარშანი, ქაპბა, ადლება, ინაფშბა და სხვები.²⁴

ჩრდილოკავკასიური წარმომავლობის აფხაზური გვარების დიდი ნაწილის ფუძე-სალოცავად, საგვარეულო მფარველ ღვთაებად ფსხუს მთა ითვლებოდა.²⁵ აქ იყო სალოცავი ფსხუ-ნიხა, რომელიც იმ გვარების მფარველად ითვლებოდა, რომელთა წარმოშობაც მასთანაა დაკავშირებული. ფსხუ-ნიხა იყო აფხაზური გვარების: ადლება, ამიჭბა, არისტაა, არძინბა, აშუბა, ამინაა, ბაგაფში, ბაზბა, ბენია, ემუხვარი, ზუხბა, ინალ-იფა, კვიწინია, მარშანია, ნანბა, პტიში, სამბა, სიმსიმ, თრაფში და სხვათა ძირი-სალოცავი.²⁶

ფსხუ იყო ჩრდ. კავკასიიდან გადმოსახლებულთა თავდაპირველი საცხოვრისი, საიდანაც ხდება ამ საგვარეულოების აფხაზეთში განსახლება. ამან განაპირობა ფსხუში ამ საგვარეულოების ფუძე-სალოცავის გაჩენა.²⁷

აფხაზეთში ჩამოსახლებული აბაზა-ადიღეელების ადგილობრივ მოსახლეობასთან შერწყმის პროცესი ყველაზე ადრე აფხაზეთის მთის თემებში – ფსხუ, წებელდა, დალი, – დაიწყო. მასზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის 867 წლის აფხაზ

მუჰაჯირთა სია, რომელშიც ფართოდაა წარმოდგენილი აბაზურ-ადიღური გვარსახელები.

შემდეგ უკვე აფხაზეთის მთის თემებისა და თავისუფალი აბაზური თემების – აიბგა, აჰჰიფსხუ, – მკვიდრნი ხშირად იჭრებოდნენ აფხაზეთის შიდა რაიონებში მთელი გვიანი შუა საუკუნეების მანძილზე და თვით XIX საუკუნეშიც, მიწა-წყლის მიტაცების, ან უბრალოდ, თარეშისა და ნადავლის ხელში ჩაგდების მიზნით.²⁸ ამ დროს ხდებოდა მოსახლეობის მუდმივი ინფილტრაცია ჩრდ. კავკასიიდან აფხაზეთში.

მიგრაციის ამსახველი გენეალოგიური გადმოცემები და ისტორიული ჭეშმარიტება ზოგჯერ ერთმანეთს არ ემთხვევა, ზოგჯერ კი ისტორიული სიმართლე უცვლელადაა შემონახული ფოლკლორში.

მარშანიები წარმოშობით მარუშიანები იყვნენ, სვანეთის ერისთავების ფარჯანიან-ვარდანიძეების ჩამომავლები. ისინი უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, სახელდობრ, კოდორის ხეობის შუა და ზემო წელში. წებელდელი მარშანიები ბოლოს გააფხაზდნენ, აფხაზ ფეოდალებად იქცნენ.²⁹ ის ფაქტი, რომ მარშანიები (ყაბარდ. მარშან) აფხაზეთში ჩამოდიოდნენ ჩრდ. კავკასიიდან იმით აიხსნება, რომ ანტიკური ხანიდან თვით გვიან შუა საუკუნეებამდე ამჟამინდელი ყარაჩაისა და ბალყარეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული იყო სვანური მოსახლეობა, რომელმაც შემდეგ დაკარგა ეთნიკური ინდივიდუალობა და შეერწყა ყარაჩაელებსა და ბალყარელებს.³⁰ აღსანიშნავია, რომ აბაზების ზოგიერთ თემში «მარშან» გაბატონებულ სოციალურ კატეგორიას აღნიშნავდა.³¹

გვარსახელი ემუხვარი (აფხ. ემხაა), რომლის ფუძე-სალოცავიც ფსხუმში იყო, გადმოცემით აღმ. საქართველოდანაა გადმოსახლებული აფხაზეთში და მომდინარეობს ქართული ფეოდალური საგვარეულოდან – ამილახვარი.³²

არსებობს გადმოცემა, რომლის თანახმადაც აბაზური ფეოდალური სახლი ლაუ (ლოო) და აფხაზი აჩბები მონათესავენი იყვნენ. ამ ნათესაობას ორივე საგვარეულო აღიარებდა. თვით აჩბები თითქოს ჩრდ. კავკასიიდან სწორედ ფსხუს გავლით ჩამოსახლებულან აფხაზეთში.³³ როგორც ჩანს, გარდა გაქართველებული ანჩაბაძეებისა, რომლებიც აფხაზეთში ცხოვრობდნენ, აბაზებშიც იყო აჩბების ფეოდალური საგვარეულო. საერთოდ, აფხაზებში, აბაზებში, ადიღეელებში, ყაბარდოელებში დასტურდება მთელი რიგი საერთო გვარსახელების არსებობა.³⁴

ამფარების გადმოცემით, მათი წინაპრები სოფ. კალდახვარის მახლობლად გადმოსულან ზღვიდან. ზღვის ღვთაებისადმი მადლობის ნიშნად, რომელიც მათ მგზავრობისას წყალობდა, ამფარები ყოველწლიურად იკრიბებოდნენ იმ ადგილას, სადაც გადმოცემით მათი წინაპრები ნაპირზე გადმოვიდნენ, საკლავს კლავდნენ და ლოცულობდნენ.³⁵ მთელ აფხაზეთში გაფანტული ზუხბები ამბობენ, რომ ისინი გენეტიკურად ენათესავებიან ჩრდილოკავკასიურ «აზახვ»-ს (ზიხები, ჯიქები) და ოდესღაც გადმოსახლდნენ აფხაზეთში, ისევე როგორც მრავალი მათი მონათესავე ჯგუფი.³⁶ აშუბების გადმოცემით, მათი წინაპრები ძველად აფხაზეთში, სოფ. ჯგერდაში, ჩრდ. კავკასიიდან ფსხუს გავლით ჩამოსულან.³⁷

აფხაზეთში ჩამოსახლებული აბაზა-ადიღეელები გვაროვნულ თემებად (აფხ. აქითა) სახლდებოდნენ. თემები გვაროვნული დასახლებებისაგან (აფხ. აჰაბლა) შედგებოდა. ცალკეულ გვარებს ეკავათ მთელი სოფლები. მაგალითად: სოფ.

დოკუაქით (ამჟ. სოფ. აძიუბჟას ერთ-ერთი უბანი) დასახლებული იყო გვარით დოკუა; ემბებით იყო დასახლებული სოფ. ბედისას ერთი ნაწილი – ემბით; შოუებით – შოუა-რუხვწა სოფ. ჯგერდაში; სოფ. ბაზარქით (ამჟ. სოფ. აბდარხუქის ერთ-ერთი უბანი) დასახლებული იყო გვარით ბაზბა; ბაღარქით (ამჟ. სოფ. აბდარხუქში) გვარით ბაღბა; ზვანდრიფში (ზვანბების სამფლობელო) გვარით ზვანბა; თარკილაარჰაბლა (თარკილების უბანი სოფ. დურიფში) გვარით თარკილ; სოფ. ყულანურხვა (ყულანების მადლობი) გვარით ყულანბა; ბლაბრხვა (ბლაბების მადლობი) გვარით ბლაბბა; სოფ. ჩაბალრხვა (ჩაბალების მადლობი) გვარით ჩაბალ.³⁸ აღსანიშნავია, რომ «ხვა» აღნიშნავს როგორც გვაროვნულ-თემობრივ დასახლებას, ისე მადლობს.³⁹ ჩამოსახლებული მთიელები ტრადიციულად სწორედ მადლობებზე სახლდებოდნენ.⁴⁰

აბაზა-ადილელების აფხაზებთან შერწყმის პროცესი თითქმის უმტკივნეულოდ წარიმართა, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ შუა საუკუნეების აფხაზები ეთნიკურად ჩამოსახლებულ ტომთა მონათესავენი იყვნენ. გაქართველება მხოლოდ აფხაზთა ზედაფენას შეეხებოდა, ძირითადი მასა კი მტკიცედ ინარჩუნებდა ეთნიკურ თავისთავადობას, საკუთარ ენას.⁴¹ ჩამოსახლებულმა მასამ წალეკა ადგილობრივი მოსახლეობა და აფხაზთა წარჩინებული ფენებიც «გააფხაზდნენ», თუმცა მათ მეტწილად შეინარჩუნეს ქართულად გაფორმებული გვარები: შარვაშიძე (ჩაჩბა), ანჩაბაძე (აჩბა), მარშანია (მარშან), ემუხვარი (ემხაა), მარღანია (მან). საერთოდ, შუა საუკუნეების საქართველოში არ არსებობდა აფხაზი თავადი და აზნაური როგორც ასეთი. არსებობდა ქართველი თავადაზნაურობა. ამიტომაცაა, რომ ოდიშში, ისევე როგორც აფხაზეთში, თავადაზნაურთა გვარები გაფორმებულია საერთოქართული (ძე, იანი) დაბოლოებებით: აფაქიძე (აფაქია), გომაძე (გომუა), დგებუაძე (დგებია), მხეიძე (ხეცია), ქორთოძე (ქორთუა), ჯაიანი და სხვა.⁴² «გააფხაზების» მიუხედავად, აფხაზმა თავადაზნაურობამ მეტწილად შეინარჩუნა ქართული თვითშეგნება და ქართული ენა. ვახუშტი ბატონიშვილი თავისი დროის აფხაზების შესახებ აღნიშნავდა: «ენა საკუთარი თქსი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული».⁴³ «გააფხაზებულ» თავადაზნაურობას შეემატა ჩამოსახლებულთა წარჩინებული საგვარეულოები: აჩბა, მარშანი, ინალ-იფა, ძაფშ-იფა, მიქანბა, ზვანბა, ჩაბალურხვა და სხვა. თუმცა, გარკვეულწილად, მათაც განიცადეს ქართული კულტურის გავლენა.

აბაზა-ადილელების ჩამოსახლება აფხაზეთში ყოველთვის ბრძოლით როდი ხდებოდა. გარდა იმისა, რომ გაჩერქვებულ აბაზებს თუ საკუთრივ აბაზა ტომებს (უბიხები, ჯიქები), ფაქტობრივად მიტაცებული ჰქონდათ აფხაზეთის მიწა-წყალი მდ. ბზიფამდე და აფხაზეთის მთის თემები – ფსხუ, წებელდა, დალი, – ისინი ძირითადად მაინც აფხაზთა მთავრებისა და თავად-აზნაურების, მიწის მეპატრონეთა ნებით სახლდებოდნენ აფხაზეთში, როგორც უმიწაწყლო მთიელები. თავადაზნაურობა ხელს უწყობდა მათ ჩამოსახლებას თავიანთ მამულებში. არა მარტო აფხაზეთში, საერთოდ გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში, ფართოდ იყო გავრცელებული მწარმოებელი მოსახლეობის მთიდან, იმიერკავკასიიდან გადმობირება-გადმოსახლება.⁴⁴ მთის აბაზურ-ადილური თემებიდან აფხაზეთში ჩამოსულთ მთავარი და ადგილობრივი თავად-აზნაურები ასასის (აფხ. სტუმარი, შეესაბამება ქართულ «ხიზანს») სტატუსით ასახლებდნენ.

გადმოცემით, გუნბას, ტვანბას და თანიას გვარის წარმომადგენლები პირველად სოფ. დურიფში დამკვიდრებულან აამსთა (აფხ. აზნაური) ლაკრბასთან ერთად, რომლისთვისაც მთავარს ეს სოფელი უბოძებია.⁴⁵ XVII ს. ბოლოს სოფ. ზვანდრიფში დასახლებულა აჰჰიფსიდან (აჰჰიფსხუ) ჩამოსახლებული ფჰკულ ამბა ერთ დაუთიასთან და სამ პაჰბასთან ერთად. მათ მოუყვანიათ თავისუფალი გლეხების 18 კომლი, გვარად კიასალაა. მთავარს ამბასთვის თავისი ვენახისა და მარნის მოვლა-პატრონობა დაუვალეზია.⁴⁶ ჩირიკბები ყაზარდოდან ჩამოსახლებულან ჯიქეთში, შემდეგ აფხაზეთში, სოფ. იაშთხვაში; ანხაიუ (აფხ. თავისუფალი გლეხი) არძინბები იაშთხვაში ჯიქეთიდან მოსულან; ანხაიუ არგუნები ჩამოსულან წებელდიდან; ბაალოუ _ ადილედან გადმოსახლებულა სოფ. იაშთხვაში.⁴⁷

აფხაზეთში ჩამოსახლებულ მთიელებს მთავრები მოლაშქრეებად იყენებდნენ თავიანთი მიწა-წყლის გაფართოებისათვის ბრძოლაში, ძირითადად ოდიშის წინააღმდეგ. აბაზები და ადილელები ხომ ცნობილი იყვნენ როგორც მამაცი მეომრები. სწორედ მათი მეშვეობით შეძლეს აფხაზებმა ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის მიტაცება. ამ მხარის მკვიდრი მოსახლეობა მთიელი ტომების სისასტიკისაგან თავის გადარჩენის საშუალებას გააფხაზებაში ხედავდა, რაც მათი ენის, რელიგიისა და ზნე-ჩვეულებების გათავისებაში გამოიხატა. ამიტომაცაა, რომ აფხაზეთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დღეს ქართულ გვარსახელებს ატარებს.

აფხაზეთა მიერ მიტაცებული მხარის მკვიდრი მოსახლეობის დიდი ნაწილი, დაბალი ფენები მოისპო, ტყვედ გაყიდეს ან მონებად აქციეს.⁴⁸ საინტერესოა, რომ ტყვეებისაგან შემდგარი უფლებო ადამიანთა კატეგორიის, მონის აღსანიშნავად, აფხაზეთურ ენაში დამკვიდრდა ეთნონიმი «აგრუა», რაც მეგრელს ნიშნავს აფხაზეთად.⁴⁹ ბარონ ტორნაუს ცნობით, მონები (აგრუა) აფხაზეთში ორი სახის იყო: ადგილობრივი, ამ მხარეში დაბადებული (ე. ი. ამ მხარის მკვიდრი მოსახლეობის შთამომავლები), და ახლები _ ომში ან თარეშის დროს შეძენილი.⁵⁰

აფხაზეთურ გვარსახელებში ჩანს აფხაზეთური (აფსუა) ეთნოსის ფორმირების რთული და ხანგრძლივი პროცესი, რომელშიც მონაწილეობდნენ, როგორც ადგილობრივი (ძველაფხაზეთური, ქართული), ისე სხვადასხვა მხრიდან მოსული გვარტომობრივი ჯგუფები: ჩრდილოკავკასიური (აბაზეთ-ადილური), თურქული და სხვა. აფხაზეთური გვარსახელები არის ეთნონიმური, ტოტემური, პატრონიმული წარმოშობის, მრავლად გვხვდება აგრეთვე ნასესხები და ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინებისაგან ნაწარმოები გვარსახელები.

ეთნონიმური გვარსახელები ნაწარმოებია ამა თუ იმ ეთნოჯგუფის (ტომი, ერი) აღმნიშვნელი ფუძეებისაგან, როგორც სუფთა ფუძის სახით, უაფიქსოდ, ისე გვარის მაწარმოებელი ფორმანტებით. ქართულ სამყაროსთანაა დაკავშირებული გვარსახელები: აგრბა (აგრუა მეგრელს ნიშნავს აფხაზეთად. აგრბა იგივეა, რაც მეგრელიშვილი), ასვანუა (აფხ. სვანი), აქირთაა // აქირთავა (აქირთუა, აფხ. ქართველი), ლაზბა (ლაზი), და სხვა. გვარსახელები: ჭანბა _ ჭანიას, და ალანი _ ალანიას გააფხაზეთული ვარიანტებია. აბაზეთ-ადილურ სამყაროს უკავშირდება: თრაფშ (ადილური ტომი თრამ. სიტყვასიტყვით _ «თრამების თავადი»), თამბია (ადილ. ტომი თამ, თამელები), ბაზბა (აბაზეთის ტომი), ასამუა // სამუა // სამბა (აფხ. სამი, ჯიქი), ზახვბა (აფხ. ზიხი, ჩერქეზი), აშხარუა (აფხ. მთიელი. აბაზები იყოფოდნენ ორ ჯგუფად: აშხარუა _ მთიელები და ტაპანთა _ ბარელები); ჩრდილოკავკასიურ ეთნიკურ სამყაროს უკავშირდება გვარსახელები: შარმათ

(სარმატი), აყარაჩ // ყარაჩ (ყარაჩაელი).⁵¹ ეთნონიმური წარმოშობისაა აგრეთვე გვარსახელები: ბერზენია (ბერძენი), თირქვა (ათირქვა, აფხ. თურქი), გირჯინ (თურქ. G»გურჯი«, ქართველი). ნასესხებ გვარსახელთა კატეგორიას ეკუთვნის: ენიკ (თურქ. დათვის ბელი), ჩიზმაა (ჩიზმა, თურქ. ჩექმა),⁵² იაზიჩა (იაზიჯი – თურქ. მწერალი); ადიღურ სამყაროს უკავშირდება: ძაფშ-იფა (ადიღ. ლაშქრის წინამძღოლი),⁵³ ჩაბალურხვა და მსგავსი დაბოლოების სხვა გვარები, რაზეც აშკარად მიუთითებს გვარის დაბოლოება – «ხვა», იგივე «ყვა», რაც ჩერქეზულად ძეს აღნიშნავს.⁵⁴ აფხაზებში გავრცელებული გვარი ხაჯიბა დასტურდება შაფსულებში.⁵⁵ აბაზური გვარებია: აგბა, აეშბა, აძინბა, ახბა, აჰალბათ (ხალბადი), გუმბა, ეკბა, თამბია, კილბა, ვაზბა, ივანბა, ლაშბა, ნართაა, ციბა, პაპა (პაპბა), აბაზბა, შარმათ, ქაპბა, ხვაც (ხვაცბა), ჰარანია, ჰაჯიმბა და სხვა.⁵⁶ საერთოდ, აფხაზებში (აფსუაა), აბაზებში, ადიღეელებში და ყაბარდოელებში დასტურდება მთელი რიგი საერთო გვარსახელების არსებობა,⁵⁷ რაც მათ ახლო ნათესაობაზე მეტყველებს.

წებელდელი აფხაზი

აფხაზები

აფხაზები

დიმიტრი ერმაკოვის ფოტოები (XIX ს. 60–იანი. წწ.)
საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

აფხაზური გვარსახელების ერთი ნაწილი ტოტემური წარმოშობისაა. მუხის კულტს უკავშირდება გვარსახელი აჯბა (აჯ, აფხ. მუხა), ნეკერჩხლის კულტს – ამჭბა//ამიჭბა (ამჭა, ამაჭა, აფხ. ნეკერჩხალი), წიფლის კულტს – აშვბა//აშუბა (აშვ, აფხ. წიფელი); ცხოველთა და ფრინველთა სახელებიდანაა ნაწარმოები: ბაღბა (აბაღ, აფხ. მამალი თხა), ზგანბა (აზგა, აფხ. მგელი), ეშბა (აეშ, აფხ. ციყვი), ცუგბა (აცგუ, აფხ. კატა), ზლაჟბა (ზლეჟ, ადიღ. არწივი).⁵⁸

პატრონიმული წარმოშობისაა გვარსახელები: ინალ-იფა, პატეიფა, შათიფა. ისინი მომდინარეობენ წინაპართა სახელებისაგან: ინალ, პატ, შათ.⁵⁹

რიგი აფხაზური გვარსახელები დაკავშირებულია ხელობასთან (მჭედლობა, ოქრომჭედლობა და სხვ.), მათ შორის: ჟიბა (აჟი, აფხ. მჭედელი), არძინბა (არაძნ, აფხ. ვერცხლი), ხიბა (ახი, აფხ. ოქრო).⁶⁰ ზოგიერთი აფხაზური გვარსახელი ნაწარმოებია გეოგრაფიული ნომენკლატურიდან, კერძოდ, მდინარეთა სახელებიდან: არგუნ (მდ. არგუნი, რომელიც სოფ. ლათაზე გადის), პტიში (მდ. პტიში, მდ. ჩხალთის შენაკადი), არიუთა (არიუთა, მდინარე ბზიფის აფხაზეთში). საფიქრებელია, რომ მდინარეთა სანაპიროზე მცხოვრები საგვარეულო თემები ზოგჯერ ამ მდინარეთა სახელწოდებას გვარსახელად იღებდნენ.*

ქართული წარმოშობისაა აფხაზური გვარსახელების უმრავლესობა, რომლებიც გაფორმებულია -ია, -უა, -ვა, -ძე, -შვილი სუფიქსებით. მუჰაჯირთა სიაში მრავლად გვხვდება ქართული გვარსახელები. მათ შორის: აბჟინაა (შდრ. მეგრ. ბჟინავა), ბაგათელია, ბამბურაძე, ბედია, ბიგვა(ვა)// ბიგვაა, ბოჯგუა, ბჟანია, გაბელია, გვარამია, გოგუა, გუნია, თორდუა, თორია, კვეკვესკირი, კობახია, კურდღელია, ლაგულაა (ლაგვილავა), ლაზარია, ლასურია, ლოგუა, ლომია, მალანია, მარღანია, მარხოლია, მატუა, მიხელია, საბეკია, სანგულია // სონგულია, საღარია, ქარდაა (ქარდავა), ქირია,

ქვაჩახია, ქორიძე, ქუთელია, შაკაია, ფილია, ფაჩულია, ჩანგელია, ჩხაჩხალია, ჩხოდუა (ალბათ, ჩქოტუა), ჩხონგურია, ცაცუა, ჭკადუა, ჭითანავა, ხალვაში, ხახუბია, ხვარაა // ხორა (ხორავა), ჯინჯია, ჯინჯოლია, ჯოჯუა და სხვ.

ამ გვარ-სახელთა უმრავლესობა ხშირად გვხვდება დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში მდ. ენგურსა და მდ. კელასურს შორის ტერიტორიაზე.⁶¹ შესაძლოა ამ მხარის ძველ მცხოვრებთაგან იყოს შემორჩენილი მუჰაჯირთა სიაში მოხსენიებულ იმ გვარსახელთა ნაწილი, რომლებიც დაბოლოების მიხედვით (-ია, -უა, -ვა) ქართულია, მაგრამ ამჟამად გამქრალია, ან მხოლოდ აფხაზთა შორის დასტურდება. მათ შორის: არსია, არაია, აკუხავა, გამგია, გერგელია // გერგალია (გერგაია?)* გინდია, ლუარწკია, გულია, კვარჭია, ღუბლია, ჩალაყუა // ჭოლოყუა, წვაწვა, ჯაპუა// ჯოპუა, გუაია, გვადავა,** ლაბაშია, სალთაბლია, წაბრია, ბურდღუბაია, ზუალია და სხვ.

მუჰაჯირთა სიაში წარმოდგენილი მრავალი «აფხაზური» გვარსახელი ქართულია. მაგ., ბჟანია – მისი ფუძეა «ბჟა», რაც მეგრ. მზეს ნიშნავს; ჭკადუა («ჭკადუ», მეგრ. მჭედელი), ჯინჯოლია – მას საფუძვლად უდევს სიტყვა «ჯინჯი», რაც მეგრ. ძირს, ფესვს ნიშნავს და ერთვის კნინობით-ალერსობითი -ოლ სუფიქსი. მისი აფხაზური ფორმაა აჯინჯალ.*** იგივე სიტყვა «ჯინჯი» უდევს საფუძვლად გვარსახელს ჯინჯია. ცხოველთა სახელებიდანაა ნაწარმოები გვარსახელები: კურდღელია (მეგრ. კურდღელი, ყურდგელი), ლომია (ლომი. მისი აფხ. ფორმაა ალამია. აფხ. ალამ – ლომი). გვარსახელ ლაბაშიას საფუძვლად უდევს მეგრ. სიტყვა «ლაბაშა» (ჯოხი). გვარსახელს ლასურია, როგორც ჩანს, საფუძვლად უდევს საკუთარი სახელი ლასური. XII-XVსს. დოკუმენტებში გვხვდება საკუთარი სახელი ლასური და გვარი ლასურისძე.⁶² ლასურისძენი იხსენიებიან XVI საუკუნის მესხეთის თავადების სიაში.⁶³ გვარსახელი ლასურია, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე (მაშინდელი ოდიში) XVII საუკუნიდან გვხვდება,⁶⁴ და ა. შ.

მუჰაჯირთა სიაში წარმოდგენილ ქართულ გვარსახელთა ნაწილს ფორმა შეცვლილი აქვს აფხაზურ ყაიდაზე. მაგ. ბიგვა // ბიგვაა (ბიგვაა), გაბნია (გაბუნია), გაბლია (გაბელია), კუწნია (კვიწინია), ლაგულაა (ლაგვილაა), ჯინჯალ (ჯინჯოლია) და სხვა, რაც მათ გააფხაზებზე მეტყველებს*. ამასთან, სიაში წარმოდგენილი ზოგიერთი აფხაზური გვარი -ია სუფიქსის დართვით გაქართულებულია: აშუბაია, როსტობაია, თარბაია, შაკერბაია.

მუჰაჯირთა სიაში გვხვდებიან თურქებიც, რომელთა ნაწილი შეიძლება გააფხაზებულ იყოს, აგრეთვე, როგორც ჩანს, წარმოშობით სლავური გვარები – იანოგდა, უბევიჩ, რომელთა წარმომადგენლებიც სახელების მიხედვით ასევე გააფხაზებული ჩანან. ცნობილი რუსი ზოოლოგი და არქეოლოგი ვ. ჩერნიავესკი, რომელიც XIXს. II ნახევარში დასახლდა სოხუმში, კიდევაც აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთში დამკვიდრებული თურქები, რუსეთის არმიის რუსი და პოლონელი ჯარისკაცები აქ სწრაფად აფხაზდებოდნენ.⁶⁵ ამის დამადასტურებელი არაერთი მაგალითი არსებობს.

სოციალური კატეგორიებიდან მუჰაჯირთა სიაში დასახლებულია თავადი, რომელიც მიემართება გვარსახელებს – ანჩაბაძე, მარშანი, ძაფშ-იფა. აღსანიშნავია, რომ გადასახლებულთა შორის არცერთი შარვაშიძე არ არის. აზნაური – მიემართება ერთ გვარსახელს – ერისთო. სხვა აზნაურული საგვარეულოები – ჩაბალურხვა, მარღანი, ზვანბა, მიქანბა და სხვა, ამ კატეგორიის გარეშეა წარმოდგენილი.

სოციალური ტერმინებიდან მუჰაჯირთა სიაში იხსენიება აგრეთვე, რომელიც უფლებო ადამიანთა კატეგორიას, მონას აღნიშნავდა; ხშირად გვხვდება აგრეთვე ტერმინი უგვარო. ჩვეულებრივ, მთიელთა საზოგადოებებში «უგვარო» იყო ხიზანი ან ტყვე. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ უგვარო ყმა გლეხები ყმობიდან განთავისუფლების შემდეგ თავიანთი ყოფილი ბატონის, თავისუფალი გლეხის თუ აზნაურის გვარს ღებულობდნენ. გიორგი დიმიტრის ძე შარვაშიძის* მოურავის ა. პახომოვის ცნობით, სოფ. იაშთხვაში ცხოვრობდა 12 კომლი ქეცბა, რომელთაგან მხოლოდ 6 კომლი იყო ნამდვილად ქეცბა, ხოლო დანარჩენი 6 იყო ქეცბას ახოიუ (ყმა გლეხი), რომლებმაც ყმობიდან განთავისუფლების შემდეგ თავიანთი ყოფილი ბატონის გვარი ქეცბა მიიღეს.⁶⁶ ასეთი შემთხვევები ჩვეულებრივი ამბავი იყო.

მუჰაჯირთა სია საინტერესო მასალას იძლევა აფხაზებში გავრცელებული საკუთარი სახელების შესწავლის თვალსაზრისით. მუჰაჯირები ძირითადად ატარებენ აფხაზურ-ადილურ და მუსლიმურ საკუთარ სახელებს: აბრაგ, აღმასხიტ, ბასიათ, ბესლან, ბიდა, გედლაჩ, გიდ, დანაყაი, დუს, ზაურიმ, ზაფას, თათლასთან, კიაგვა, კვატაშ, მაზლოუ, მამსირ, მეჯით, მირზაყულ, ნარჩოუ, პატიხუ, რეშიტ, სასთანლაზ, სასრიყვა, სოსრან, სოულაჰ, ტაშ, ფათ, ფათქირეი, ქელამათ, ქვაბზაჩ, ქვაბლუხ, ქუფაჩ, ქუჯმახან, შკვაკვა, შმაფ, შხანუყვა, ხაკუცვ, ხრიფს, ჰაბიჯ, ჰანაშე, ალი, ასლანგირეი, ასკერ, ასლან, ასლანბეი, აჰმეთ, ბულატ, ებირჰამ, ედრის, იაჰია, იბრაჰიმ, მაჰმეტ, მაჰმუთ, მსაუსტ, მუსა, მუსტაფა, ოსმან, რაშიდ, რაჯაბ, საათბეი, საფარ, სეიდ, სეიდიყ, სმაილ, სმელ, სულთან, სულეიმან, ყიზილბექ, ჯაფარ, ჰანიფა, ჰასან, ჰალილ, ჰაჯი, ჰუსეინ და სხვ.

მუჰაჯირთა შორის გვხვდება ქართველებში გავრცელებული სახელები, მათ შორის ქრისტიანულიც: ბაგრატ-ი, დაუთ (დავითი), იუან(ივანე), ზურაბ-ი, პეტრე, როსტომ-ი, კესარია და სხვა, აგრეთვე მეგრული და მეგრულ-აფხაზთათვის საერთო სახელები: ბაჩა, ბახუ, ბეჟა, დათა, თადა, თიყვა, კოლია, მანჩა (მანუჩარი), მახარობელ-ი, მაც, მახუ, მაჯ, პახვალა, ტაგუ, უჩარდია (მეგრ. შავგვრემანი), ფახუ, ქვაჩა, ჯოდორია და სხვა.⁶⁷ თუმცა სახელები – მახუ (აბაზ. ბედნიერი) და მაც აბაზებშიც იყო გავრცელებული.⁶⁸

მუჰაჯირთა სიაში იხსენიება სახელი რამხუტ. ეს იგივე მეგრული არამხუტუა. სამეგრელოში გავრცელებული იყო თქმულება არამხუტუზე, რომელიც ზოგს ალანად (ყარაჩაელად)**, ზოგს კი ჩერქეზად, ყაზარდოელად ან აფხაზად მიაჩნდა. გადმოცემით, იგი სამეგრელოში სოფ. ჯვარს დაეცა, სადაც წმ. გიორგისა და წმ. კვირიკეს ხატების დახმარებითა და წყალობით მოკლეს.⁶⁹ ამრიგად, ფოლკლორული ტრადიციით ეს სახელი მაინც აფხაზურ-ადილურ სამყაროს უკავშირდება, თუმცა ის აფხაზთა შორის პოპულარული არ ჩანს. სამეგრელოში არამხუტუ იხმარება მამაცის, გმირის აღსანიშნავად.⁷⁰

მუჰაჯირთა შორის პოპულარულია აფხაზური «ნართების» ეპოსის გმირის სახელი სასრიყვა. ეს სახელი ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ აფხაზურ-ადილურ სამყაროში, ისევ და ისევ «ნართების» ეპოსის ადილური ციკლის გამო. საერთოდ, აფხაზებში, აბაზებში, ადილელებში და ყაზარდოელებში დასტურდება ერთნაირი საკუთარი სახელების არსებობა,⁷¹ რაც ისევ და ისევ ამ ხალხების ახლო ნათესაობაზე მეტყველებს.

მუჰაჯირთა სია საინტერესოა აფხაზეთის ტოპონიმის კვლევის თვალსაზრისით. «სიაში» ბიჭვინთისა და დრანდის ოლქებში დასახელებულია 32 სოფელი: ფსირცხა, დ. გუდაუთა, აფცხვა, ააცი, ხოფი, თასრაყვა, ეშერა, გუმა, იაშთხვა, აბჟაყვა, კელასური, ანუხვა, აბგარდვინი, ოჩამჩირე, გუფი, ფოქვეში, მერკულა, ბესლახუბა, აკვასკა, მოქვი, ჭლოუ, ტყვარჩელი, ჯგერდა, თხინა, ათარა, დღამიში, მერხეული, აიბახვწა, ფშაფი, ბაგაჟიაშთა, გულრიფში. აქვე დასახელებულია აგრეთვე ემირკვარას ხეობა, საიდანაც ასევე მოხდა გადასახლება.

ამ სოფლების ერთი ნაწილი კარგად არის ცნობილი შუა საუკუნეების ქართული და უცხოური წყაროებით, ხოლო ნაწილი პირველად იხსენიება XIX ს. 30-იან წლებში და შემდგომ.

სოფ. ააცი არის ისტორიული «აღაცო». იგი აღნიშნულია XVII ს. II ნახევრის «ჯიჰან-ნუმას» თურქულ რუკაზე სახელწოდებით აღჩა.⁷² 1737 წლის დასავლეთ საქართველოს რუკაზე გვხვდება მდინარე სახელწოდებით «აღაცო», რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილი (1696_1758) «აღაცოს წყლის» სახელით იხსენიებს. მდინარის სახელწოდება მომდინარეობს სოფლის სახელიდან.⁷³ სოფელი ააცი ამ სახელწოდებით პირველად XIX ს. 30-იანი წლებიდან ჩანს.⁷⁴

სოფ. ჭლოუ XVII ს. საბუთებში იხსენიება როგორც თავად ჯაიანების კუთვნილი სოფელი ჭალა. აქ იყო ორი ეკლესია: ჯვარი პატიოსნისა და წმ. გიორგის სახელობის.⁷⁵ როცა ამ მხარეში აფხაზები დამკვიდრდნენ, ჭალას ჭლოუ ეწოდა, თუმცა სოფლის ერთ-ერთ უბანს დღემდე შემორჩა სახელი ჭალოუ-აიმარა.⁷⁶ სოფ. ჭლოუ, რუსული ფორმით «ჭილოუ», XIX ს. 30-იანი წლებიდან⁷⁷ ხშირად ჩანს საბუთებში.

სოფ. ბესლახუბა არის XVII საუკუნიდან კარგად ცნობილი სოფ. ღალიძგა,⁷⁸ მდ. ღალიძგის მარჯვენა ნაპირზე. აქ იყო ოდიშის მთავრის ლევან II დადიანის (1611-1657) და აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოსის სასახლეები.⁷⁹ როცა აქ აფხაზები დამკვიდრდნენ, სოფელს ბესლახუბა უწოდეს.

სოფ. გუფი იხსენიება «აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში» (1621 წ.) სახელწოდებით გუფუ.⁸⁰ პ. ინგოროყვას აზრით, სახელწოდება გუფი მომდინარეობს სიტყვიდან გუბი, რაც შეგუბებულ წყალს ნიშნავს.⁸¹ XIX ს. 30-იან წლებში აბჟუის ოლქში კვლავ იხსენიება სოფ. გუფი.⁸²

სოფ. მერკულა ცნობილია XIV საუკუნიდან. იგი აღნიშნულია პ. ვესკონტეს შავი ზღვის რუკებზე (1313, 1318).⁸³ 1639-1640 წწ. ოდიშის სამთავროში მყოფი რუსი დესპანები ფ. ელჩინი და პ. ზახარიევი იხსენიებენ მდ. მერკულას და სოფ. მერკულას (მდ. მორგულე, სოფ. მარკული).⁸⁴ აქ იყო ოდიშის მთავრის ლევან II დადიანის ერთ-ერთი სასახლე. სახელწოდება «მერკულა» უნდა მომდინარეობდეს შავქლიავის მეგრული სახელისაგან მარგული // მარგულა.⁸⁵ XIX საუკუნის 30-იან წლებში აბჟუის ოლქში კვლავ იხსენიება სოფ. მარკულა.⁸⁶

სოფ. თხინა იხსენიება ლევან II დადიანის შეწირულობის სიგელში ბიჭვინთის ტაძრისადმი (1628 წ.) თხალარის ფორმით.⁸⁷ სოფლის სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვიდან თხილნარი⁸⁸, რომლის ვარიანტი თხინა დღესაც გამოიყენება მეგრულში თხილნარის მნიშვნელობით. XIX ს. 30-იან წლებში აბჟუის ოლქში კვლავ იხსენიება ეს სოფელი, მხოლოდ რუსული ფორმით _ თხინოპო.⁸⁹

№ 6498. Абхазецъ предъ обѣдомъ (обмываніе рукъ).

აფხაზი სადილის წინ (ხელის დაბანვა)

აფხაზ ქალთა ჯგუფი

დიმიტრი ერმაკოვის ფოტოები (XIX ს. 60–იანი. წწ.)
საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

სოფ. მოქვი შუა საუკუნეების ქართული და უცხოური წყაროებით კარგადაა ცნობილი. აქ იყო დას. საქართველოს ერთ-ერთი საეკლესიო ცენტრი – მოქვის საეპისკოპოსო კათედრა, რომელიც XVII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში მოიშალა აფხაზთა მიერ ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილის დაპყრობის შემდეგ.⁹⁰

სოფ. კელასური მდებარეობს მდ. კელასურის ნაპირზე. სახელწოდება «კელასური» მომდინარეობს ბერძნული ტერმინიდან «კლისურა», რაც გასასვლელს, ვიწრობს ნიშნავს.

სოფ. მერხეული მდებარეობს მდ. მაჭარის ნაპირზე. სახელწოდება «მერხეული» მომდინარეობს სვანური სიტყვიდან «მერხელ» (ჭინჭარი).⁹¹

სოფ. ტყვარჩელი აღნიშნულია XVII ს. იტალიელი მისიონერების ლამბერტისა და კასტელის რუკებზე სახელწოდებით ტკვაჯა. სახელწოდება «ტყვარჩელი» მომდინარეობს მცენარე ყოჩივარდას მეგრული სახელისაგან ტყვარჩელია.⁹²

სოფ. ოჩამჩირე წყაროებში XIX ს. შუა ხანებში ჩნდება.⁹³ სახელწოდება «ოჩამჩირის» ორგვარი ახსნა არსებობს. ერთი მოსაზრებით (თ. სახოკია, ნ. მარი, ი. ყიფშიძე) სახელწოდება მომდინარეობს ბზის თურქული სახელიდან «ჩიმშირ», რომელსაც დაერთვის მეგრულ-ჭანური ო-ე აფიქსები. XIX საუკუნეში აქედან გაჰქონდათ ბზა, ე. ი. ბზის გასაყიდი ადგილი; მეორე, ლინგვისტურად უფრო დამაჯერებელი მოსაზრებით (გ. როგავა), «ოჩამჩირე» კომპოზიტს წარმოადგენს (მეგრ. ოჩე და მჩირე) და სიტყვა-სიტყვით «ვრცელ ყანას» ნიშნავს.⁹⁴

სოფ. ფოქვეში XIX ს. 30-იან წლებში იხსენიება აბჟუის ოლქში,⁹⁵ თუმცა, როგორც ჩანს, იგი რამდენიმე საუკუნით ადრეც არსებობდა. სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვიდან «ფოქვა» (მეგრ. მღვიმე, გამოქვაბული),⁹⁶ რომელსაც ერთვის ზანურ-სვანურ გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელი -ში სუფიქსი.

სოფ. ფშაფი მდებარეობს მდ. ფშაფის ნაპირზე. XIX ს. 30-იან წლებში იხსენიება აბჟუის ოლქში.⁹⁷ სახელწოდების ფუძე არის «ფშა», რაც ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით არის «მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი».⁹⁸

სოფ. ხოფი მდებარეობს მდ. ხიფსთას მარჯვენა ნაპირზე. ხოფი ფართოდ გავრცელებული სახელია თითქმის მთელ საქართველოში (სამეგრელოში _ ხობი, ხოფი; ლაზეთში _ ხოფი; ქართლში, ქსნის ხეობაში _ ხოფი). სოფლის სახელწოდებად XIX ს. II ნახევარში მისი აფხაზური ფორმა «ხვაფ»-ი მკვიდრდება.⁹⁹ ა. და რ. გოჭბებსაც სოფლის სახელწოდება აფხაზური ფორმით მოჰყავთ.

გუდაუთა XIX ს. შუა ხანებში აღმოცენდა შავი ზღვის სანაპიროზე, მდ. გუდოუს შესართავთან. მეგრელმა მოახალშენებმა აქ ჭაობი ამოაშრეს და საფუძველი ჩაუყარეს ახალ დასახლებას.¹⁰⁰ ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო იგი სწრაფად გაიზარდა და დაწინაურდა. სახელწოდება, როგორც ჩანს, მდინარის სახელისაგან მომდინარეობს, რომლის სანაპიროზეც იგი გაშენდა.

სოფ. ფსირცხა მდებარეობს მდინარე ფსირცხას ნაპირზე. იგი XIX ს. შუა ხანებიდან ჩანს წყაროებში.¹⁰¹ სახელწოდება მომდინარეობს მდინარის სახელიდან. ვახუშტი ბატონიშვილი იხსენიებს ანაკოფიას (ამჟ. ახალი ათონი) და მის მცირე მდინარეს, რომელსაც მოგვიანებით ფსირცხა ეწოდა. სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვიდან «ფსირტსხა», რაც მდინარის სათავეს ნიშნავს.¹⁰²

სოფ. აბჟაყვა მდებარეობს მდ. ბესლეთის ნაპირზე. წყაროებში XIX ს. 30-იანი წლებიდან ჩანს.¹⁰³ «აბჟაყვა» აფხაზურად «შუა აყუას» ნიშნავს.

აბგარდვინი ამჟამად სოფ. ჯირხვის ნაწილია. ხ. ბლაჟბა ტოპონიმს აფხაზური ენის საფუძველზე ხსნის _ «მგლის მინდორი». თ. მიბჩუანი სახელწოდებას უკავშირებს სვანურ გარდვანს _ «გამაგრებული ადგილი».¹⁰⁴

აკვასკა ამჟამად სოფ. გუფის ნაწილია. იგი წყაროებში XVII საუკუნიდან ჩანს, ა. ლამბერტის რუკაზე აღნიშნულია აკვასკეს ფორმით.¹⁰⁵ XIX ს. შუა ხანებში კვლავ იხსენიება სოფ. აკვასკა.¹⁰⁶

ათარა პირველად XIX ს. 30-იან წლებში ჩანს აბჟუის ოლქში.¹⁰⁷

დღამიში სოფ. ჯგერდის ნაწილია. სახელწოდება წარმოებულია ზანურ-სვანური ტოპონიმების მაწარმოებელი -ში სუფიქსით. ამჟამად, სოფლის სახელი აფხაზურ ყაიდაზეა გაფორმებული და «დღამშ» ეწოდება.

აფცხვა ამჟამად სოფ. მუგუძირხვაში შედის. წყაროებში XIX ს. 30-იანი წლებიდან ჩანს.¹⁰⁸

თასრაყვა ამჟამად სოფ. აბღარხუქში შედის. მუჰაჯირთა 1867 წლის სიაზე ადრე სხვაგან არ ფიქსირდება.

სოფ. აიბახვწა პირველად ჩანს XIX ს. 30-იან წლებში აფხაზეთის ოლქში.¹⁰⁹

სოფ. ბაგაჟიაშთა პირველად ჩანს XIX ს. 30-იან წლებში აფხაზეთის ოლქში.¹¹⁰

წებელდის ოლქში (დალის თემთან ერთად) დასახლებულია 30 სოფელი: აქითარწუხვ, სხოცაა ჰაბლა (შვხუაცაა ჰაბლა), ამტყელი, აუშთა, ფშაური, გერზაული, უნთფირ, ნაუშ, ნაა, ბემ-იკვარა, ბარანბა (მრამბა), შვაკვარან, აბგარა, ჯამფალ, პიფტა (ფიშვთა?), აზანთა, აბგალახვარა (აბლუხვარა), ყადა, აბგიძირა, ჯიხაშკარ. საკუთრივ დალში: დალი, აჟარა, ყამგარა, ზიმა, შვაქვ, ვარდა, თაფშ-იფა-იჰაბლა, ამჭარა, ლათა, გენწვიში.

ამ სოფლების ერთი ნაწილის ლოკალიზაცია ჭირს, რადგან ისინი სხვა წყაროებში არ გვხვდება და, ამდენად, უცნობია. მათ შორის: აქითარწუხვ, შვხვაცაა ჰაბლა (სოფ. შვხუაცებების უბანი), უნთფირ, ფიშვთა, ბემ-იკვარა.* შვაქვ, თაფშ-იფა-იჰაბლა*. ნაწილი ცნობილია XIX ს. 30-იანი წლებიდან, ან შემდგომი პერიოდის მასალებიდან.

XIX ს. 30-იან წლებში ჩანს: მრამბა (ამჟამად სოფ. წებელდის ნაწილი), ყადა (მდ. აზანთის ნაპირზე, ამჟ. სოფ. ამტყელის ნაწილი), ჯამფალი (ამჟ. სოფ. ამტყელის ნაწილი), ვარდა (ამჟ. სოფ. ლათის ნაწილი), ზიმა (ამჟ. სოფ. აჟარის ნაწილი), აზანთა (ამტყელის ტბის ნაპირზე, ამჟ. სოფ. წებელდის ნაწილი), აბლუხვარა (ამჟ. სოფ. აზანთის ნაწილი), აბგიძირა (აფხ. შინდი. ამჟ. სოფ. ზემო კელასური), შვაკვარანი (შემდეგდროინდელი მიხაილოვსკოე. მდებარეობდა ორი ამტყელის შესართავთან), ჯიხაშკარი** (მეგრ. «ციხის კარი». ამჟ. სოფ. წებელდის ნაწილი), ამტყელი*** (მდებარეობს მდ. ამტყელისა და მდ. ჯამფალის შესართავთან, ამტყელის ტბის ნაპირზე), დალი;¹¹¹ სიაში მოხსენიებული სოფ. ნაა არის ამჟამინდელი სოფ. განახლება.

სოფლისა და თემის სახელწოდება წებელდა მომდინარეობს ქართული სიტყვიდან წიფელი (წიფელთა, ქართ. წიფელი, მეგრ.-ჭან. წიფური, წიფრი, სვან. წიფრა).¹¹² გენწვიში სვანურად ანწლიან ადგილს ნიშნავს.¹¹³ ლათა სვანურად ნიშნავს საზღვარს, გასაყარს, გასაყოფ ადგილს.¹¹⁴ სახელწოდება ფშაურის ფუძე არის «ფშა», რაც ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით არის «მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი».¹¹⁵ სოფლისა და თემის სახელი დალი მომდინარეობს სვანური ნადირობის ღვთაების სახელიდან და დალის საუფლოს ნიშნავს.¹¹⁶ ტოპონიმი აზანთა, როგორც ჩანს, უწინ აქ ზანების, მეგრულ-ჭანების განსახლებაზე მიანიშნებს. სოფლის სახელწოდება აჟარა, საფიქრებელია, რომ მომდინარეობს აფხაზური ღვთაების სახელიდან აჟაჰარა (ფუძის ანგელოზი, ოჯახის მფარველი ღვთაება).*

ამრიგად, გვიან შუა საუკუნეებში აფხაზეთში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების შედეგად, რადიკალურად შეიცვალა აფხაზეთა ეთნიკური სახე. საკუთრივ აფხაზეთში და აფხაზეთა მიერ მიტაცებულ ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ჩამოსახლებულ აბაზა-ადიღელთა ადგილობრივ მოსახლეობასთან შერწყმის შედეგად ჩამოყალიბდა თანამედროვე აფხაზეთი (აფსუა) ეთნოსი. ეს პროცესი აფხაზეთურ გვარ-სახელებზეც აისახა. ეთნიკურმა ცვლილებებმა აფხაზეთა მიერ მიტაცებულ ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში და საკუთრივ აფხაზეთში ამ მხარის ტოპონიმიკის შეცვლაც გამოიწვია. ზოგიერთი ქართული სახელწოდება საერთოდ გაქრა და მათ ადგილას ახალი, აფხაზეთ-ადიღური წარმოშობის ტოპონიმი დამკვიდრდა, ზოგს სახე შეეცვალა აფხაზეთ ყაიდაზე. ეს პროცესები გარკვეულწილად ასახულია 1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სიაში.

Б. К. ХОРАВА

МАХАДЖИРСТВО 1867 ГОДА В АБХАЗИИ

РЕЗЮМЕ

Махаджирство – в основном насильственное и вынужденное переселение коренного населения Кавказа в пределы Османской (Турецкой) империи, является той страшной трагедией, которая целые народы края поставила на грань их полного исчезновения. Этот процесс охватил народы Северного Кавказа (черкесы, абазины, убыхи, чеченцы, осетины и др.). Махаджирское движение существенно затронуло Абхазию и грузин-мусульман из Южной Грузии.

Данная проблема в основном связана с Кавказскими войнами, которые Российская империя вела в XVIII-XIX вв. для завоевания Кавказа. Она была вызвана глубокими политическими, социально-экономическими и религиозными причинами.

Проблема махаджирства в Абхазии рассматривается нами в свете международных отношений того периода и Кавказской войны (1817-1864 гг.), утверждения русского владычества на Кавказе, в частности Абхазии.

В 1859 году, после завоевания Россией Северо-Восточного Кавказа, чеченцы, осетины, горцы Дагестана переселились в Турцию. В мае 1864 года, с завоеванием Западного Кавказа, Россия победоносно завершила Кавказскую войну. Завершился длительный процесс присоединения Кавказа к Российской империи. С окончанием Кавказской войны связано выселение основной массы горцев Западного Кавказа (черкесы, абазины, убыхи).

Для полного политического завоевания Кавказа и унификации административного управления было решено упразднить власть местных владетелей в тех районах, где она еще сохранялась, в том числе в Абхазии, чтобы в дальнейшем приступить к военно-административному устройству и колонизации края.

В отношении Абхазии царское правительство имело специальный план, который предусматривал заселение русского населения, в первую очередь казаков на побережье Абхазии, где они должны были стать опорой правительства. Препятствием к этому служило существование княжеской власти и помещичьего землевладения в Абхазии. Для колонизации края свободных земель не существовало. По плану царского

правительства, в первую очередь надо было очистить эти земли от коренного населения.

В июле 1864 г. Абхазское княжество было упразднено и введено русское правление. Абхазия была переименована в Сухумский военный отдел. С упразднением Абхазского княжества и введением российского правления, в крае утверждается колониальный политический режим.

В 1866 г. правительство приступило к проведению крестьянской реформы в Абхазии. Незнание особенностей социального и общественного уклада Абхазии, грубое вмешательство чиновнического аппарата в жизнь населения, произвол царских чиновников, крепостническая природа крестьянской реформы, упразднение княжеской власти и другие причины вызвали массовое негодование народа, которое летом 1866 г. переросло в народное восстание.

После подавления восстания правительство провело административную реформу, целью которого было усиление административного контроля. К тому же, правительство сочло нужным избавиться от наиболее враждебно настроенного мусульманского населения, главным образом причастного к восстанию и переселить его в Турцию.

В апреле-июне 1867 г. из Абхазии, в основном насильственно, была переселена в Турцию значительная часть (около 20 тыс. чел.) населения, в основном из горных районов Абхазии – Цебельды и Дал. Таким образом, Кодорское ущелье покинуло почти все население.

В период русско-турецкой войны 1877-1878 гг. последовала вторая волна махаджирства из Абхазии в Турцию. На сей раз родину покинуло около 30 тыс. человек. В итоге, почти полностью была обезлюдена Абхазия. После махаджирства, правительство получило обширную территорию и приступило к колонизации края.

В ходе махаджирства 1867 г. составлялись именные посемейные списки переселенцев. Данный список является уникальным историческим документом, крайне интересным для изучения этнических процессов, происходивших в Абхазии, абхазской ономастики и топонимики XIX века. Впервые этот материал был опубликован в абхазской прессе в 1990 г. на абхазском и русском языках, но с пробелами. В настоящей книге мы публикуем грузинский перевод списка махаджиров и предлагаем первую попытку научного исследования этого документа.

წყაროები და ლიტერატურა

- სცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, ს. 7506.
- ფ. 416, აღწ. 3, ს. 177.
- ფ. 416, აღწ. 3, ს. 1014.
- ფ. 545, აღწ. 1, ს. 65.
- ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91.
- ფ. 545, აღწ. 1, ს. 191.
- ფ. 545, აღწ. 1, ს. 252.
- ფ. 545, აღწ. 1, ს. 301.

ფ. 545, აღწ. 1, ს. 324.

ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ე. ვეიდენბაუმის ფონდი, საბ. №1542.

გაზ. «დროება», 1867, №23.

1883, № 240.

გაზ. «ცნობის ფურცელი», 1905, № 2821.

გაზ. «Кавказ», 1863, № 20.

1866, № 68.

1866, № 76.

1868, № 44.

გაზ. «Тифлисский вестник», 1877, 27 сентября.

ვ. აბულაძე, საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების სახელწოდებანი ოსმალურ წერილობით ძეგლებში, კრ. «საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია», თბ., 1993.

გ. აღშიბაია, ს. ლიხნა, გაზ. «ივერია», 1901, №267.

ბ. ამაშუკელი, ვ. ყალაბეგიშვილი, «...და დაბინადრდნენ ჩვენს მიწა-წყალზე» (გერმანული კოლონიების შექმნა საქართველოში მე-19 საუკუნეში), «საისტორიო მოამბე», თბ., 1993-1994, № 65-66.

ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, «ქართლის ცხოვრება», ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.

ს. ბახია-ოქრუაშვილი, აფხაზთა ეთნოგენეზისის საკითხისათვის (საგვარეულო სალოცავები), _ «კლიო», თბ., 2000, №7.

ბ. ბერძენიშვილი, ბორჯომის ხეობა (დღიური, 1947 წ.), _ საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. 1, თბ., 1964.

ბ. ბერძენიშვილი, საქართველო XIX ს. პირველ მეოთხედში _ საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. II, თბ., 1965.

ბ. ბერძენიშვილი, აფხაზეთის შესახებ, _ საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. III, თბ., 1966.

ბ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, _ საქართველოს ისტორიის საკითხები წ. III, თბ., 1966.

ბ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, მეორე გამოცემა, _ საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990.

კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი. 1854-1861. მოგონებანი, ტფ., 1934.

ე. ბურჭულაძე, ყირიმის ომი და საქართველო, თბ., 1960.

ჟ.-ფ. გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, ტ. I, თბ., 1987.

თ. გამყრელიძე, ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან, _ კრ. «საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია», თბ., 1993.

გ. გასვიანი, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1990.

გ. გასვიანი, აფხაზეთი და მუჰაჯირობა, გაზ. «საქართველო», 1998, №47, 48, 50, 51, 52.

გ. გვაზავა, საქართველოს საკითხი პარიზის კონგრესზე (1856 წ.), წგნ. «აწმყო შობილი წარსულისაგან», ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, ტ. I, თბ., 1989.

თ. გვანცელაძე, კვლავ ეთნონიმ «აფხაზისა» და მასთან დაკავშირებულ ფუძეთა შესახებ, _ კრ. «საქართველოსა და ქართველების...», თბ., 1993.

თ. გვანცელაძე, ქართველთა აღმნიშვნელი ტერმინები აფხაზურსა და აბაზურ ენებში, _ კრ. «საქართველოსა და ქართველების...», თბ., 1993.

თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები. ნაშრომი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1997.

თ. გვანცელაძე, 1561 წლის უცნობი იტალიური რუკა და აფხაზთა ისტორიული სამშობლოს ლოკალიზაცია, ჟურნ. «არტანუჯი», 2000 წ., № 10.

თ. გვანცელაძე, ქართველური სუბტრატული ტოპონიმები აფხაზეთში (სოხუმი, გაგრა, ტყვარჩელი), ჟურნ. «არტანუჯი», 2000 წ., № 10.

ა. გოუზა, 1867 წლის ივნისში წებელდიდან და დალიდან მუჰაჯირობაში წასული აფხაზები, გაზ. «აფსნი ყაფშ», 1990 წ. 30 მაისი, 1, 2 ივნისი (აფხ. ენაზე).

ა. გოუზა, 1867 წელს ბზიფი-გუმა-აბჟუა-აყუა-გულრიფშიდან მუჰაჯირობაში წასული აფხაზები, გაზ. «აფსნი ყაფშ», 1990 წ. 8 ივნისი (აფხ. ენაზე).

ვ. დონაძე, ბოსფორი და დარდანელი (საკითხის ისტორიის ნარკვევები), თბ., 1983.

მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957.

მ. დუმბაძე, ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს გაუქმება და რუსეთთან შეერთება, სინ, ტ. IV, თბ., 1973.

მ. დუმბაძე, იმერეთის სახელმწიფოს გაუქმება და ცარიზმის ბატონობის გაფართოება საქართველოში, სინ, ტ. IV, თბ., 1973.

ს. ზუზბა, აფხაზური ზეპირსიტყვიერება. აფხაზურიდან თარგმნეს ამირან არაბულმა და თეიმურაზ გვანცელაძემ, თბ., 1988.

ნ. თაკვალანძე, მიხეილ შარვაშიძე და ყირიმის ომი, _ «საისტორიო ძიებანი», II, თბ., 1999.

ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. I, ტფ., 1920.

მ. ინაძე, ძველი აფხაზეთის ეთნო-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, _ «მაცნე», ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1992, 1 2.

პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე. ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, თბ., 1954.

ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, თფ., 1920.

ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. 1, ტფ., 1921.

ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი, «საისტორიო მოამბე», II, ტფ., 1925.

ქ. ლომთათიძე, აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის. ტექსტებითურთ. თბ., 1954.

ქ. ლომთათიძე, ბაგისმიერის მიდრეკილება ანლაუტში მოხვედრისა აფხაზურ ენაში და ტოპონიმი «ამტყალ» _ ბ. ჯორბენაძის საზოგადოების II სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1995.

რ. ლომინაძე, რუსეთის ბატონობის დამყარება საქართველოში, თბ., 2000.

შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი (XVIII საუკუნის შუაწლებიდან XIX საუკუნის შუაწლებამდე), თბ., 1975.

- გ. მანჯგალაძე*, გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში, თბ., 1974.
- შ. მეგრელიძე*, საქართველო აღმოსავლეთის ომებში, თბ., 1974.
- ს. მესხი*, აფხაზეთის დასახლება, გაზ. «დროება», 1878, №24.
- თ. მიბჩუანი*, მეგობრობის სათავეებთან, თბ., 1986.
- თ. მიბჩუანი*, დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989.
- ვ. ნოზაძე*, საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, თბ., 1989.
- ს.-ს. ორბელიანი*, სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი. ს. იორდანიშვილის რედაქციით და წინასიტყვაობით, თბ., 1949.
- გ. როგავა*, ზოგი გეოგრაფიული სახელის (ოჩამჩირე, ტყაურუ) შედგენილობისათვის, _ თსუ შრომები, ტ. 93, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია, თბ., 1960.
- თ. სახოკია*, მოგზაურობანი, ბათუმი, 1985.
- ა. სურგულაძე*, პ. სურგულაძე, საქართველოს ისტორია (1783-1990), თბ., 1991.
- ლ. დე ფური*, საქართველო და საერთაშორისო უფლება, წგნ. «აწმყო შობილი წარსულისაგან», ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, ტ. I, თბ., 1989.
- ქათიბ ჩელების* ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გიული ალასანიამ, თბ., 1975.
- მ. ქალდანი*, მივსიანეთისა და მივსიანთა ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ჟურნ. «აფხაზეთის მოამბე», 1999, № 2-3.
- ქართული* სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970.
- ნ. ქორთუა*, საქართველო 1806-1812 წლების რუსეთ-თურქეთის ომში (რუსი და ქართველი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან), თბ., 1964.
- ნ. ქორთუა*, ამიერკავკასია რუსეთ-ირანის 1826-1828 წლების ომში (რუსი და ამიერკავკასიის ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან), თბ., 1978.
- ქრონიკები* და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, წ. II, ტფ., 1897.
- ს. ყაუხჩიშვილი*, ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, _ აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო-პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. 6, ქუთაისი, 1946.
- ლ. შენგელია*, ამიერკავკასია და ირან-რუსეთის ურთიერთობა XIX საუკუნის პირველ მესამედში, თბ., 1979.
- ჩრდილო* კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები, რედ. ზ. ანჩაბაძე. ნაკვ. II, თბ., 1978.
- ა. ჩხეიძე*, ინგლისის პოლიტიკა კავკასიაში, თბ., 1973.
- პ. ჭარაია*, მიწათ-მფლობელობა აფხაზეთში. გაზ. «კვალი», 1897, № 13.
- ზ. ჭიჭინაძე*, სიტყვები და წერილები ყოვლად სამღვდელო ალექსანდრეზე, თფილისი, 1908.
- ბ. ხორავა*, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს., თბ., 1996.
- ბ. ხორავა*, ეთნიკური პროცესები ჩრდილო კავკასიაში და აფხაზეთი, კრ. «აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები», თბ., 1998.
- ბ. ხორავა*, აფხაზთა ეთნიკური ვინაობისათვის, ჟურნ. «აფხაზეთის მოამბე», 1998, № 1.

ბ. ხორავა, ეთნიკური პროცესები გვიანი შუა საუკუნეების აფხაზეთში (აფხაზური გვარსახელები), ჟურნ. «არტანუჯი», თბ., 2000, № 10.

ტრ. ხუნდაძე, ცარიზმის საკოლონიზაციო პოლიტიკისათვის აფხაზეთში, _ ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბ., 1950.

ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979.

ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. XII, თბ., 1998.

ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. XII, თბ., 1998.

[ბ. ჯანაშია], ჰამუთ-ბეი, ჭრელი შენიშვნები აფხაზთა და აფხაზეთის შესახებ, მეხუთე წერილი, გაზ. «დროება», 1909, №282.

ბ. ჯანაშია, აფხაზეთის ახალშენები, ჟურნ. «მოამბე», 1898, № 1.

ს. ჯანაშია, ეგნატე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის, შრომები, II, თბ., 1952.

ს. ჯანაშია, ექსპედიცია ადიღეს ავტონომიურ ოლქში (აპრილი - მაისი, 1929წ.), შრომები, IV, თბ., 1968.

ს. ჯანაშია, აფხაზური ხალხური სიტყვიერება, შრომები, IV, თბ., 1968.

ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე. კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი, შრომები, VI, თბ., 1988.

Акты собранные Кавказской археографической комиссией под ред. Ад. Берже, Тифлис, т. III (1869); т. IV (1870); т. VIII (1881); т. IX (1884); т. X (1885); т. XI (1888); т. XII, ч. II (1904).

Абазиньы, историко-этнографический очерк, ред. Л. И. Лавров, Черкесск, 1989.

Аверкиев Ив., С северо-восточного побережья Черного моря, V, «Кавказ», 1866, № 76.

Акаба Л. Х., У истоков религии абхазов, Сухуми, 1979.

Анчабадзе З. В., Очерк этнической истории абхазского народа, Сухуми, 1970.

Анчабадзе З. В., Дзидзария Г. А., Куправа А. Э., История Абхазии, Сухуми, 1986.

Антелава И. Г., Очерки по истории Абхазии XVII-XVIII веков, второе, исправленное издание, Сухуми, 1951.

Ахчипсху, «Кавказ», 1864, № 49.

Афанасьев Д., К истории Черноморского флота, – «Русский архив», кн. I, М., 1902.

Барсуков И., Граф Николай Николаевич Муравьев-Амурский, кн. 1, М., 1891.

Бгажба Х. С., Бзыбский диалект абхазского языка, Тб., 1964.

Бгажба Х. С., Об абхазских племенах и диалектах, – Труды, кн. 1, Сухуми, 1987.

Бгажба Х. С., Некоторые вопросы абхазской топонимики, – Труды, кн. I, Сухуми, 1987.

Бгажба Х. С., Об абхазских личных именах, – Труды, кн. II, Сухуми, 1988.

Басариа С. П., Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении, Сухум-Кале, 1923.

Басариа С. П., Редкие случаи долголетия в Абхазии, _ Труды АбНИИК, II, Сухум, 1934.

Басариа С. П., Избранные сочинения, Сухуми, 1967.

- Берже Ад.*, Выселение горцев Кавказа. «Русская старина», т. XXXIII, СПб., январь, 1882; т. XXXIII, февраль, 1882.
- Брун Ф.*, Черноморье, ч. I, Одесса, 1879.
- Берг Н. В.*, Польское возмущение в 1863-1864 гг. «Русская старина», т. XI, СПб., 1879.
- Бондарев Н. Д.*, В горах Абхазии, М., 1981.
- Бушуев С. К.*, Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля, М.-Л., 1939.
- Бушуев С. К.*, Крымская война 1853-1856 годов. Героическая оборона Севастополя, М., 1946.
- Бушуев С. К.*, Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20-70-е годы XIX в.), М., 1955.
- Варгас де Бедемар А.*, Записка об осмотре западного Черноморского берега Закавказского края, – ЗКОСХ, год тринадцатый, Тифлис, 1867.
- Верещагин А. В.*, Путевые заметки по Черноморскому округу, М., 1874.
- Верещагин А. В.*, Черноморское побережье Кавказа и его колонизация, СПб., 1878.
- Вейденбаум Е. Г.*, Мюридизм и Кавказская война, в кн.: Вейденбаум Е. Г. Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.
- Витте С. Ю.*, Воспоминания, т. 2, М., 1960.
- Волконский Н. А.*, 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, – «Кавказский сборник», т. XIII, Тифлис, 1889.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи*, т. XVI, ч. 10, Восточный берег Черного моря, СПб., 1853.
- Внешняя политика России: Документы российского министерства иностранных дел*, т. 6, М., 1962.
- Галашевский М. М.*, Легенды Апсны, – «Сухумский вестник», 1910, № 6.
- Гарданов В. К.*, Общественный строй адыгских народов (XVIII – первая половина XIX в.), М., 1967.
- Генко А. Н.*, Абазинский язык, М., 1955.
- Гизетти А. Л.*, Хроника Кавказских войн, в двух частях, Тифлис, 1896.
- Гершельман Ф.*, Причины неурядиц на Кавказе, СПб., 1908.
- Грове*, Холодный Кавказ, СПб., 1879.
- Гожба Р.* Именной посемейный список жителей Цебельдинского военного округа, изгнанных в Турцию, газ. «Апсны капш», 1990, 21, 22, 23 июня.
- Гулиа Д. И.*, История Абхазии, в кн. Гулиа Д. И. Собрание сочинений, т. 6, Сухуми, 1986.
- Дзидзария Г. А.*, Восстание 1866 года в Абхазии, Сухуми, 1955.
- Дзидзария Г. А.*, Присоединение Абхазии к России, – Труды, I, Сухуми, 1988.
- Дзидзария Г. А.*, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, 2-е дополненное издание, Сухуми, 1982.
- Дебидур А.*, Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878), т. II, М., 1947.
- Дроздов И.*, Обзор военных действий на Западном Кавказе с 1848 по 1856 год, «Кавказский сборник», т. X, Тифлис, 1886.
- Дьячков-Тарасов А. Н.*, Мамхеги, ИКОИРГО, т. XIV, Тифлис, 1901.
- Дьячков-Тарасов А. Н.*, Гагры и их окрестности, ЗКОИРГО, кн. XXIV, вып. I, Тифлис, 1903.

Дьячков-Тарасов А. Н., Абхазия и Сухум в XIX столетии, ИКОИРГО, т. XX, Тифлис, 1909-1910, № 2.

Дьячков-Тарасов Н. А., Несколько слов о заселении Цебельды, «Кавказ», 1868, № 129.

Ефремов Ю. К., Тропами горного Черноморья, М., 1963.

Заходер Б. Н., Каспийский свод о Восточной Европе, т. 1, М., 1962, т. 2, М., 1967.

Завадский Ф., Абхазия и Цебельда, «Кавказ», 1867, № 59.

Званба С. Т., О Гагре и джигетах, в кн. Званба С. Т. Абхазские этнографические этюды, Сухуми, 1982.

Званба С. Т., Зимние походы убыхов на Абхазию, в кн. Званба С. Т. Абхазские этнографические этюды, Сухуми, 1982.

Зиссерман А. Л., Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский, 1815-1879, М., 1888.

Зубов П., Картина Кавказского края, ч. II, СПб, 1835.

Ибрагимбейли Х.-М., Кавказ в Крымской войне 1853-1856 гг. и международные отношения, М., 1971.

Иваненко В. Н., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901.

Инал-Ипа Ш. Д., Дурипш, ТАИЯЛИ, т. XXIX, Сухуми, 1958.

Инал-Ипа Ш. Д., Абхазы. Историко-этнографические очерки, второе переработанное, дополненное издание, Сухуми, 1965.

Инал-Ипа Ш. Д., Вопросы этно-культурной истории абхазов, Сухуми, 1976.

Инал-Ипа Ш. Д., Абхазо-кабардинские этнографические параллели, – «Вопросы кавказской филологии и истории», Нальчик, 1982.

Инал-Ипа Ш. Д., Зарубежные абхазы (историко-этнографические этюды), Сухуми, 1990.

Известия о последних военных действиях на Западном Кавказе, «Кавказ», 1864, № 44.

История дипломатии, издание второе, переработанное и дополненное, т. I, М., 1959.

История Кабардино-Балкарской АССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции, т. I, ред. Т. Х. Кумиков, М., 1967.

История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.), отв. ред. книги, акад. Б. Б. Пиотровский, М., 1988.

История России XIX – начала XX вв., под ред. В. А. Федорова, М., 1998.

История СССР с древнейших времен до наших дней, т. IV, М., 1967.

Кавказский календарь на 1879 год, Тифлис, 1878.

Кануков И., Горцы-переселенцы, ССКГ, вып. IX, Тифлис, 1876.

Киняпина Н. С., Внешняя политика России первой половины XIX в., М., 1963.

Киняпина Н. С., Блиев М. М., Дегоев В. В., Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII - 80-е годы XIX в.), М., 1984.

Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского) языка, წგნ. ო. ყოფმიძე, რჩეული თხზულებანი, ტ. I, კრებული გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. კორნელი დანელიამ, თბ., 1994.

Ключевский В. О., Сочинения, т. I, М., 1956.

Кравцов И. С., Кавказ и его военачальники, – «Русская старина», т. L, 1886; т. L1, 1886.

Кушева Г. Н., Народы Северного Кавказа и их связи с Россией в XVI-XVII вв., М., 1967.

Лавров Л. И., Абазины, – «Кавказский этнографический сборник», I, М., 1955.

- Лавров Л. И.*, Историко-этнографические очерки Кавказа, Л., 1982.
- Лавров Л. И.*, Этнография Кавказа, Л., 1982.
- Лайпанов Х. О.*, К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию, – «Труды Карачаево-Черкесского НИИ истории, языка и литературы», вып. V, 1966.
- Лакоба С. З.*, Очерки политической истории Абхазии, Сухуми, 1990.
- Лилов А.*, Последние годы борьбы русских с горцами на Западном Кавказе, «Кавказ», 1867, № 9, 18, 19.
- Линден В.*, Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав (исторический очерк), Тифлис, 1917.
- Личков Л. С.*, Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья Кавказа, Киев, 1904.
- Ломтагидзе К. В.*, Абхазский язык, в кн. Языки народов СССР, т. 4, М., 1967.
- Люлье. Л.*, Общий взгляд на страны, занимаемые горскими народами, называемыми: Черкесами (Адиге), Абхазами (Азеге) и другими смешными с ним, – ЗКОИРГО, кн. IV, Тифлис, 1857.
- Маевский В.*, Кутаисская губерния. Военно-статистическое описание, Тифлис, 1896.
- Мачавариани К. Д.*, Описательный путеводитель по г. Сухуму и Сухумскому округу, Сухум, 1913.
- Мачарадзе В. Г.*, Из истории Русско-осетинских отношений 80-90 гг. XVIII в., – საქ. სსრ. მეცბ. აკად. მშობე, XLIV, №2, თბ., 1966.
- Мачарадзе В. Г.*, Некоторые вопросы истории Кабарды и Северного Кавказа, – თსუ შრომები, V 8-9, № 155-156, ჰუმანიტარული მეცნიერებები, თბ., 1974.
- Марр Н. Я.*, О языке и истории абхазов, Л., 1938.
- Макаров [?]*, Племя адыгэ, 1, «Кавказ», 1862, № 29; II, «Кавказ», 1862, № 30; III, «Кавказ», 1862, № 31.
- Мегрелидзе Ш. В.*, Грузия в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., Батуми, 1955.
- Муравьев Н. Н.*, Война за Кавказом, т. I, СПб, 1877, т. II, СПб, 1877.
- Мухелишвили Д. Л.*, Исторический статус Абхазии в грузинской государственности, в кн. «Разыскания по истории Абхазии/Грузии», Тб., 1999.
- Нинуа Д.*, Некоторые вопросы истории Абхазии периода Крымской войны 1853-1856 годов, – ა. მ. გორკის სახელობის სოხუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, სოხუმი, 1956.
- Ногмов Ш. Б.*, История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев, издание 5-ое, введением, примечаниями и указателями снабдил проф. Г. А. Кокиев, Нальчик, 1947.
- Олонецкий А. А.*, Колонизация Абхазии во второй половине XIX столетия, – Труды АБНИИК, вып. II, Сухум, 1934.
- (Осман-бей)*, Воспоминания 1855 года майора Осман-бея, – «Кавказский сборник», т. II, Тифлис, 1877.
- Очерки истории Абхазской АССР*, ч. I, Сухуми, 1960.
- Очерки истории Карачаево-Черкесии*, т. I, Ставрополь, 1967.
- Пахомов А.*, Записка об имениях князя Георгия Шервашидзе, – ი. ანთელავა, გ. ძიძარია, მასალები აფხაზეთის სამთავროს ისტორიისათვის, – «საისტორიო მონაშე», 7, თბ., 1953.

- Переселение* горцев в Турцию, «Кавказ», 1864, № 77.
- Пестель П. И.*, Русская правда, СПб, 1906.
- Половнев И.*, Страна Псху, Сухум, 1931.
- Посольство* дьяка Федота Ельчина и священника Павла Захарьева в Дадианскую землю (1639-1640 гг.), в кн. Белокуров С. Материалы для русской истории, М., 1888.
- Потто В.А.*, Описание картин и биографические очерки к портретам Военно-исторического музея, СПб, 1897.
- Рыбинский Г. А.*, Сухумский округ. Абхазия в сельскохозяйственном и бытовом отношении, Тифлис, 1894.
- Сборник* статистических сведений о Кавказе, т. I. Тифлис, 1869.
- Смирнов Н. А.*, Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, М., 1958.
- Смоленский С.*, Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу, – «Военный сборник», 1872, № 9.
- Смоленский С.*, Воспоминания кавказца. Экспедиция в Дал, – «Военный сборник», 1872, № 10.
- Смоленский С.*, Воспоминания кавказца. Бзыбский отряд в 1861 году, – «Военный сборник», 1874, № 5.
- Смоленский С.*, Воспоминания кавказца, – «Военный сборник», 1875, № 12.
- Статический* взгляд на Абхазию, – «Тифлисские ведомости», 1831, № 27, 28 и 29.
- Торнау Ф. Ф.*, Воспоминания кавказского офицера, ч. I, М., 1864.
- Тхайцухов М. С.*, Расселение и численность абазин на Северном Кавказе в XIX – начале XX вв., – *ს. მ. გორკის სახელობის აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, ტ. IV, ს. 107-110, 1986.
- Услар П. К.*, О языке убыхов, в кн. П. К. Услар, Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык, Тифлис, 1887.
- Услар П. К.*, Гурииский отряд в 1855 году, – «Кавказский сборник», т.V, Тифлис, 1880.
- Утверждение* наше в Абхазии, – «Кавказский сборник», т. X, Тифлис, 1889.
- Фадеев А. В.*, Краткий очерк истории Абхазии, Сухум, 1934.
- Фадеев А. В.*, Убыхи в освободительном движении на Западном Кавказе, – «Исторический сборник», 4, М.-Л., 1935.
- Фадеев А. В.*, Антиколониальные движения народов Северного Кавказа в 20-60-х годах XIX в., – «Преподавание истории в школе», М., 1957, № 6.
- Фадеев А. В.*, Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX в., М., 1958.
- фадеев А. В.*, Россия и Кавказ первой трети XIX в., М., 1960.
- Фадеев Р. А.*, Шестьдесят лет Кавказской войны, Тифлис, 1860.
- Фадеев Р. А.*, Письма с Кавказа, СПб., 1865.
- Федоров М. Ф.*, Походные записки на Кавказе с 1835 по 1842 год, – «Кавказский сборник», т. III, Тифлис, 1879.
- Филипсон Гр. И.*, Воспоминания, М., 1885.
- Хорава Б.*, Эрам-Хут и святыня джварцев, СМОМПК, вып. XVIII, Тифлис, 1894.
- Чернявский В.*, Краткий очерк Абхазии, – Известия ИРГО, т. XIII, СПб., 1878.
- Чурсин Г. Ф.*, Материалы по этнографии Абхазии, Сухуми, 1957.
- Чхетия Ш.*, Документы по истории Грузии, т. I, ч. I, Тб., 1954.
- Шенгелия Н. Н.*, Османские документальные источники XVII-XVIII вв. об Абхазии, – «Источниковедческие разыскания», Тб., 1982.

Щербатов А. П., Генерал-фельдмаршал князь Паскевич-Эриванский, т. III, СПб, 1891.

Эсадзе С., Окончание Кавказской войны, «Кавказ», 1902, № 240.

Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, Тифлис, 1907.

Эсадзе С., Покорение Западного Кавказа, Тифлис, 1914.

Юров А., 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, – «Кавказский сборник», т. X, Тифлис, 1886.

Anderson M. S., The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations, New York, 1966.

Guedalla P., Palmerston, London, 1926.

შე მოკლებათა განმარტება

სინ – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.

სცსსა – საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

ხელნაწერთა ინსტიტუტი – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

Акты – Акты собранные Кавказской археографической комиссией.

ЗКОИРГО – Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества.

ЗКОСХ – Записки Кавказского общества сельского хозяйства.

Известия ИРГО – Известия Императорского Русского Географического Общества.

ИКОИРГО – Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества.

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

ССКГ – Сборник сведений о кавказских горцах.

Труды АбНИИК – Труды Абхазского научно-исследовательского института краеведения.

ТАИЯЛИ – Труды Абхазского Института Языка, Литературы и Истории имени Д. И. Гулиа.

მუჰაჯირთა სია

1867 წელს თურქეთში გადასახლებულ ბიჭვინთისა და დრანდის ოლქების მცხოვრებთა სია

სოფ. ფსირცხა

- სოსრან კიკნაძე
კუაჩ-იფა* სით
კუაჩ-იფა ალაბია
აგრუა პიტა
აგრუა კიმსის
კუაჩ-იფა ჩალათან

აგუძბა ებხამ
დახმა შაშურხვა
შანიუა დახმა

10. ბაჟე კიაფა-იფა
კიაფა უახმა
კუარ ბესლან
კუარ ფათ
კუარ ქამს
ხუარ კიფა
ხუარ-იფა ალაბია
შახუს-იფა კუარ
დიდჟაჟ კუარ-იფა
მაჰმუთ კუარ-იფა
20. ჭილ-იფა ფაჰა
ჩიმ პიშე
კუარ-იფა შაჰან
კუარ-იფა გუმჟარა
აჟიბა ჰუნჰა
აჟიბა სასრიყვა
აჟიბა ასლანუყვა
აჟიბა აბაჯი
აჟიბა ტიშე
ახბა თლაფს
30. ახბა ოსმან
ახი ჰასან
აგურლი აგერბა
აგერბა იბრის
ლაზ-იფა ბესლან
აგრუა დაუთ
არძინბა ქვაბლუხ
ებირჰამ აგერბა
აჰმათ ნაშ
ჩიმ-იფა სადუმ
40. ახბა ჰუსეინ
აბაჯი ზაზიუ
ნარზიყუა იაშბა
აჰმათ სეგა-იფა
ხაჯიმათ სეგა-იფა
ოსმან სეგა-იფა
იუსუფ ამჟაჟე-იფა
ოსმან გურამგა
ესჰაყ აფიგუ
ებირჰამ გურამგა
50. მამსირ მარუშკა
მსაუსტ კუაჯ-იფა

დაბა გუდაუთა
(ძველი სოხუმის თურქები)

ჰალილ თინთ-ოღლი
კავალ ოღლი რაჯაბ
ოსმან სულეიმან-ოღლი
მუსტაფა ქუადქუად-იფა
ნაშხუა (უგვარო)
ჰუსეინ დერბიშ-ოღლი
ხოგიუტ აჰმეთ
მაჰმუთ (უგვარო)

60. ჰასან გილ

ხუსრაბ ომერქაჩ-ოღლი
მუსა ხალბათ
ჰუსეინ ჩაუმ-ოღლი
მემედ (უგვარო)
სელიმ კარაკუჩ-ოღლი
ალი მაჰმუთ
მაჰმუთ თარბა
ჰალილ აფთლახ-ოღლი
ზაფას (უგვარო)

70. დაგირ კილბა

ჰუსეინ კაპციბა
მისირლი-ფჰა** დუდა
აჰმეთ მემედ
აჰმეთ მემედ
მამუდ აბდი
ჩალირ (უგვარო)
კუაჯ სეიდ
ჰალილ სეიდ-ოღლი

სოფ. აფცხუა

მამსირ დბარ

სოფ. ააცი

80. მაჰმედ ოთირბაა

თაგუაჯ გუბლია-ფჰა
აბრაგ ცუგბა

სოფ. ხოფი

ხაჰამ ხუაჯაა
ამა ჰანიმ ყამბულათ
ტატუჩ გუარ-იფა
ზაფას ჰაქუმ
ზაფას თიყუაა-იფა
ჯიჯ ჩალ-იფა
ფაფა ჰაქუმ

90. ლაზ ჯინჯიქ

მახუ ებჟნოუ
თჰასოუ (უგვარო)
ხუათ ცვეიბა

სოფ. თასრაცვა

აჯგირეი დიფშუა

სოფ. ეშერა

ჰასან არგუნ
რაჯა ბარჩან
სეიდიყ არგუნ
თლაბლან არგუნ
ეზირჰამ ლეიბა

100. სეიდიყ ტვანბა

თ. ჯამლათ ძაფშ-იფა
გაჯალი ჰასან
მაზლოუ ლეიბა
ჟიგუა ტვანბა
თ. მსაუსტ ძაფშ-იფა
ხაფაჟ გაზნია
ჩიჟვ ტვანბა
მუსა ანხუა
ჰასან კურიკ (კურიკბა, _ ბ. ხ.)

110. ჭიგუა ტვანბა

სეიდიყ ტვანბა
ჰასან ტვანბა
თ. ტიტუ ძაფშ-იფა
თ. ყიზილბექ ძაფშ-იფა
თ. დათა ძიაფშ-იფა
ფოლაუ ჭითანაუ
თ. ჰალიბეი მარშანი

სოფ. გუმს

თ. მაჟარა ანჩაბაძე
ფათგირეი

120. ესლამ ჯუდარ-იფა

ალბასთიყუა აბიძბა
საბიდა აბუხბა
ყარაჩ აბუხბა
ჰასან თარბაი
ბიდანიყუა აბუხბა
გედლაჩ ტიტა-იფა
გედლაჩ აბუხბა
ბეზრიყუა აბუხბა
თ. თათლასთან ანჩაბაძე

130. ალგერი კვა-იფა

გედლაჩ კუასა-იფა
ესლამ ხუტ-იფა

სოფ. იაშთხვა

ბათა ბაღირ-იფა
ტიტუ ბაღირ-იფა
ლაზ კურიკ
დაჰარ კურიკ
დაჰარ იასა-იფა
სოსრან ავიძბა
ზაზუ აშუბა

140. ჰუსეინ აშუბა
ფაგუ კალანქერი
სმაილ კალანქერი
ქვაბლუხ უაჩაროუ
ქვაბზაჩ ბიგვა (ბიგვავა, _ ბ. ხ.)

სოფ. აბუაყვა

აჟგერი აკაბა
ჰაჯადლი ქეცი (ქეცბა, _ ბ. ხ.)
გედლაჩ ქეცი
ნარჩოუ აკაბა
მაც აკაბა

150. ქუთლა ქეცი
ჩიჩუ აკაბა
აჰმეთ აშუბა
ქვაბლუხ ქეცი
ხაკუცვ ივანზა
ჰალამ ბარჩან
სმელ სეოკობა
ჰალილ ბარჩან
ხაკუცვ ბარჩან
ზაურუმ ბარჩან

160. სულეიმან ბარჩან
ჰუსეინ ხარაზა (ხარაზია? _ ბ. ხ.)
ჰასან ხარაზა
სასრიყვა ზუხუ (ზუხბა, _ ბ. ხ.)
აბრაგ ბიგვა
სამაგუა ბარჩან
საყადლა ბარჩან
იაკუბ მოლლა
პეტრე აკაბა
სეიდიყ ჯარაკრა

170. ჰანაშვ კანკაირა

სოფ. კელასური

ჰაჯიბაი ხაცი
თჰასოუ ამფარ
დურსუნ მუხთარ
ჰუსეინ ტაკურ

- დაპარ ანკოს
ფათქირეი კარკონა
ჰაზგერეი ათირქუა
მაიხ ჰაშეი
სულეიმან დოუ-იფა
180. რეშიდ კაუეჯი
ჰასან აშუბა
რეშიდ აშუბა
სიაჰარ თაკურინ
ფათქირეი თაკურინ
მაჰმირ ჩიჩ-იფა
ჰალილ ბარციც
ხაკუცვ გოგური
კაცაშ არძიმბა (არძინბა, _ ბ. ხ.)
აჟგირეი არძიმბა
190. შხანუყვა ჰაჯი-იფა
ჰალილ აკაბა
ჰასან ანკობა
კიდორა
სულეიმან იასა-იფა
ჯამლათ კაუეჯ
ოსმან მულა
ჰასან მულა
ჰალილ ჩიხჩი
ბეირამ მულა
200. მულა აჰმეთ
სელიმ-ოღლი
აჰმეთ იასარ
რეშიდ ანქუა (ანქუაბ, _ ბ. ხ.)
ნარჩოუ ხარაზი
კადირ გინდია
რეჯაბ ბარციც
რეშიდ ფარშაკციც-იფა
რეჯაბ ჯაფარ
სულეიმან ციხჩი
210. მუსა ჰაჯი-ოღლი
ალუ უსთა
აჰმეთ კაუეჯ
ცგუ ლაზ
სელიმ მულლა
- სოფ. ანუხვა**
გურძან ოსმან
რაჯათ-იფა ჰუსეინ
კიაგუა პაპაა (პაპბა, _ ბ. ხ.)
ჰალბათ ხუსრაბ

საღუმ აგრუა

220. გარდაცვლილი ლაზ არგუნის ქალიშვილები(7)

ჰაჯიბეი თჰვაზი (თჰუაზბა, _ ბ. ხ.)

გარდაცვლილი თავად

აჰმედ ჩაბალრხვას

ქვრივი ბავშვებით და გლეხებით

სოფ. აბგარდვინი

სოულაჰ მარღანი

ნანწუკ მარღანი

აპიტ ჭანბა

226. აჟგა დბარ

დრანდის ოლეჟი

სოფ. ოჩამჩირე

1. აჰმეთ ალხურ-იფა

იბრაჰიმ ხალვაშ

სულეიმან აგირბა

შირინ საბეკია

ჰასან ჩხუ-იფა

აჰმეთ ლაზ (ლაზბა, _ ბ. ხ.)

შმათ ლომია

შირინ აგირბა

ედრის აგირბა

10. ჯანგირეი ხალვაშ

ომერ ჰაჯი-ოღლი

ქვრივი მარსიხანი

იბრაჰიმ სირიმ მუსტაფა-ოღლი

აჰმეთ არაბ ჰასან-ოღლი

რეჯიბ იბრაჰიმ-ოღლი

აჰმეთ მემეთ-ოღლი

კუატაშ ხურხუმალ

ქვრივი რუსანდა

სოფ. გუფი

შაჰან შამბა

20. მემეთ ალი კურის ცოლი

ქვრივი ხანმა ჰაზოუ-ფჰა

თ. ომარ მარშანი

თ. მურზაყან მარშანი

თ. შაჰიბ-ბეი მარშანი

ქვრივი ქალბატონი

ემა-ჰანიმ მარშანი

თ. მურზაყან მარშანი (ჯგერდელი თავადის ჰაირბეი თლაფსის შვილი)

აჟგირეი აბჟინაა

აბრაგ ჭითანაა (ჭითანავა, _ ბ. ხ.)

გიდ ზუალია

30. ესლამ შარმათ

	ბარძხა	სა კრებანანი, ი მათანი.	4.	2.
		<u>ივე მენიხ ადუბიანი.</u>		
	სამახე	მარგანი	4.	"
	ნაკაფი	მარგანი	3.	8.
	ანუმი	სამბა	3.	5.
226.	აქმა	დობრა	2.	1.
		უმოგო	666.	691.
	<u>ჯრანსკაო ოკრუჯა</u>			
	<u>ივე სი. ოსაგურა:</u>			
1.	სამეტი	საგურა-სიმა	5.	6.
	სორაგინი	საქვანი	5.	1.
	სურგინი	სერბა	3.	4.
	შაქინი	საქვია	4.	2.
	სასანი-სი	სიმა	5.	5.
	სამეტი	საგ	4.	2.
	შამანი	სამია	4.	3.
	შაქინი	სერბა	4.	2.
	სურგინი	სერბა	2.	4.
10.	სომანი-სურეი	საქვანი	2.	3.
	საგ	სადანი-სიმა	2.	3.
	ვაქა მარგინი		5.	5.
	სორაგინი სურეი	სურგინი-სიმა	2.	1.
	სამეტი ორბა	სასანი-სიმა	2.	2.
	სურგინი	სორაგინი-სიმა	2.	1.
	სამეტი	სამეტი-სიმა	1.	1.
	სამანი	სურგინი	2.	1.
	დობრა სურგინი		1.	1.
	<u>ივე სამია სურეი:</u>			
	შამანი	შამბა	1.	1.

- მახუ გოგუა
 აჰმეთ კავიუ (აკაუიბა, _ ბ. ხ.)
 როსტომ ჭკადუა
 ესჰაყ თაუჩენ
 ქემგუს ატვმაა
 აჰმეთ ატვმაა
 ხაფიშვ აგრუა
 ჰალიმ ჯიგანია
 თ. იაზიგ მარშანი
40. თ. ერიხბეი მარშანი
 კვაბან კაბზა
 ჰადაჟვიყუა ჯაფარ
 ჰასან ჯაფარ
 ჰანიჯ ჯაფარ
 სოსრან ჯაფარ
 სმაილ ჯაფარ
 ესჰაყ გაბელია
 გიდ გაბელია
 ქვრივი რეზია გაბელია
50. ინაფშ (ინაფშბა, _ ბ. ხ.) ხუჭი
 ქვაბლუხ გერგალია
 მახუ თორდუა
 ჯანთამირ ბედია
 თაკიალა (უგვარო)
 თარაჰმათ აპიზა
 ებირჰამ პაპზა
 რეშიდ კაბზა
 ხაზლუთ კაბზა
 ფშაყან კაბზა
60. საგიასა რჟიგანია
 თ. ზაურბექ მარშანი
 თ. კუჯ მარშანი
 კამზვატ კაკუბაა
 ბექირ კაკუბაა
 გადარა გოგუა
 გიდ აგირბა
 ჰასან ლაგულაა (ლაგვილავა _ ბ. ხ.)
 სულეიმან გოგუა
 იაკუბ გოგუა
70. აბიჯი ფაჩულია
 ჰაზგირეი რჟალიკა
 ხუც გაბელია
 რჟიზვათ ძიქუ-იფა
 მსაუსტ რგუალია

იაკუბ ქუთელია
ხუმტულ შოუა
თიყუჩ გაბნია
იაჰია კაბზა
ურის კაკუბაა

80. შხანიყუა ჩხაჩხალია
ოსმან ქუთელია
მუსტაფა ბაგათელია
მუსტაფა კაბზა
აჰმეთ კაბზა
კემიშვ (უგვარო)
თ. შაბათ მარშანი
თ. ხრიფს მარშანი
თ. ჰალიბეი მარშანი
თ. თადა მარშანი

90. თ. ტაგუ მარშანი
თ. ალხაზ მარშანი
თ. სასრიყვა მარშანი
თ. ბეჟა მარშანი
ფახუ ლაზარია
ქვაბლუხ კაბზა
ნაურუზ კაბზა
ბინა ცხო-იფა
მაზლოლუ კაბზა
შხუტ შამბა

100. ჰასან სიმსა
ჰასან ჩამანგა
ხუჭი ფილია
ჰუსეინ ფილია
ჰასან ბაგათელია
სეიდიყ კოკუა
მუსტაფა კოკუა
ქელამათ შამბა
სულეიმან თალბა
გიდ აშხოზა

110. თაჰირ შამბა
სმაილ შამბა
მატკა შაკაია
დანაყაი კაბზა
ჰაზარათ გამკია (კამკია? _ ბ. ხ.)
საკუტ დიგუირ
ჰუსეინ ქუთელია
გუაჯ აშხოზა
გუჯ გოგუა
მაჰმეთ ფილია

120. თათაუზ დიგუირ

ხანაფთ კაბზა
სეილიქუ გოგუა
ხანაფთ გოგუა
საღუმ გოგუა
ხანაფთ შამბა
თაუჟ გოგუა
მაზლოუ თორდუა
ჰუსეინ შანზა (შამბა, _ ბ. ხ.)
ჰადიკ გოგუა

130. თ. კიალუს მარშანი
თ. ასლანბეი მარშანი
რეჯიზ ბაგათელია
გიდ კაბზა
ჯიტა აშხოზა
სეიდიყ გოგუა
ფსოუ გოგუა
გიდ გოგუა
კიაგუა გოგუა
უამარ წაზრია

140. მუსტაფა გვარამია
ჰაჯიმათ აშხოზა
მაც გოგუა
სეილიქუ წაზრია
ბალირ თარბაა
ჰაჯიმათ წაზრია
ჰანიფთ ამჰიზა (ამიჰბა, _ ბ. ხ.)
აზრაგ გაბლია
გიდ ხინტუ (ხინთბა, _ ბ. ხ.)
ბათკვა გვარამია

150. ჰუსეინ კაბზა
ბასიათ წაზრია
თანცა კაბზა
ბახუ გვარამია
საათგირეი წაზრია
ნართია ჯოჯუა

სოფ. ფოქვეში

გიდ ფაჩულია
ჩიჩ ფაჩულია
მაჯ ფაჩულია
ჰასან ფაჩულია

160. მუსსა ფაჩულია
ქვაბლუხ ფაჩულია
ხანაფთ ჯინჯია
მამსირ ფაჩულია
მუსტაფა ფაჩულია

დარკია ფაჩულია

სოფ. მერკულა

კვატაშ ფსთი

სეიდიყ ჯენბა

კაზაკ ჯენბა

ქვაბზაჩ ფსთი

170. ხახუ ფსთი

სეიმოკ ცბაცბა

ჯენაკ აგირბა

ჩაღირ ფსთი

კაკუჩ ფსთი

ეჟნაქუ სონგულია

ლაზ ფსთი

ზაურიმ სმირ

მაც კობახია

ზაფას ჯენბა

180. ჯამბორა ფსთი

აჰმეთ კავიუ (აკაულიბა, _ ბ. ხ.)

როსტომ ჭკადლა

ესჰაყ თაუჩენ

ქემგუს ატვმაა

აჰმეთ ატვმაა

ხაფიშვ აგრუა

ჰალიმ ჯიგანია

თ. იაზიგ მარშანი

40. თ. ერიხბეი მარშანი

კვაბან კაბბა

ჰადაჟვიყუა ჯაფარ

ჰასან ჯაფარ

ჰანიჯ ჯაფარ

სოსრან ჯაფარ

სმაილ ჯაფარ

ესჰაყ გაბელია

გიდ გაბელია

ქვრივი რეზია გაბელია

50. ინაფშ (ინაფშბა, _ ბ. ხ.) ხუჭი

ქვაბლუხ გერგალია

მახუ თორდლა

ჯანთამირ ბედია

თაკიალა (უგვარო)

თარაჰმათ აპიზა

ებირჰამ პაპბა

რეშიდ კაბბა

ხაზლუთ კაბბა

ფშაყან კაბბა

60. საგიასა რჟიგანია
თ. ზაურბექ მარშანი
თ. კუჯ მარშანი
კამზვატ კაკუბაა
ბექირ კაკუბაა
გადარა გოგუა
გიდ აგირბა
ჰასან ლაგულაა (ლაგვილავა _ ბ. ხ.)
სულეიმან გოგუა
იაკუბ გოგუა
70. აბიჯი ფაჩულია
ჰაზგირეი რჟალიკა
ხუც გაბელია
რჟიზვათ ძიქუ-იფა
მსაუსტ რგუალია
იაკუბ ქუთელია
ხუმტულ შოუა
თიყუჩ გაბნია
იაჰია კაბზა
ურის კაკუბაა
80. შხანიყუა ჩხაჩხალია
ოსმან ქუთელია
მუსტაფა ბაგათელია
მუსტაფა კაბზა
აჰმეთ კაბზა
კემიშვ (უგვარო)
თ. შაბათ მარშანი
თ. ხრიფს მარშანი
თ. ჰალიბეი მარშანი
თ. თადა მარშანი
90. თ. ტაგუ მარშანი
თ. ალხაზ მარშანი
თ. სასრიყვა მარშანი
თ. ბეჟა მარშანი
ფახუ ლაზარია
ქვაბლუხ კაბზა
ნაურუზ კაბზა
ბინა ცხო-იფა
მაზლოუ კაბზა
შხუტ შამბა
100. ჰასან სიმსა
ჰასან ჩამანგა
ხუჭი ფილია
ჰუსეინ ფილია
ჰასან ბაგათელია
სეიდყ კოკუა

- მუსტაფა კოკუა
ქელამათ შამბა
სულეიმან თალბა
გიდ აშხოზა
110. თაჰირ შამბა
სმაილ შამბა
მატკა შაკაია
დანაყაი კაბზა
ჰაზარათ გამკია (კამკია? _ ბ. ხ.)
საკუტ დიგური
ჰუსეინ ქუთელია
გუაჯ აშხოზა
გუჯ გოგუა
მაჰმედ ფილია
120. თათაუზ დიგური
ხანაფთ კაბზა
სეილიქუ გოგუა
ხანაფთ გოგუა
სალუმ გოგუა
ხანაფთ შამბა
თაუჟ გოგუა
მაზლოუ თორდუა
ჰუსეინ შანბა (შამბა, _ ბ. ხ.)
ჰადიკ გოგუა
130. თ. კიალუს მარშანი
თ. ასლანბეი მარშანი
რეჯიზ ბაგათელია
გიდ კაბზა
ჯიტა აშხოზა
სეიდიე გოგუა
ფსოუ გოგუა
გიდ გოგუა
კიაგუა გოგუა
უამარ წაბრია
140. მუსტაფა გვარამია
ჰაჯიმათ აშხოზა
მაც გოგუა
სეილიქუ წაბრია
ბადირ თარბაა
ჰაჯიმათ წაბრია
ჰანიფთ ამჟიბა (ამიჟბა, _ ბ. ხ.)
აბრაგ გაბლია
გიდ ხინტუ (ხინთბა, _ ბ. ხ.)
ბათკვა გვარამია
150. ჰუსეინ კაბზა
ბასიათ წაბრია

თანცა კაბზა
ბახუ გვარამია
საათგირეი წაბრია
ნართია ჯოჯუა

სოფ. ფოქვეში

გიდ ფაჩულია
ჩირ ფაჩულია
მაჯ ფაჩულია
ჰასან ფაჩულია

160. მუსსა ფაჩულია
ქვაბლუხ ფაჩულია
ხანაფთ ჯინჯია
მამსირ ფაჩულია
მუსტაფა ფაჩულია
დარკია ფაჩულია

სოფ. მერკულა

კვატაშ ფსთი
სეიდიყ ჯენზა
კაზაკ ჯენზა
ქვაბზაჩ ფსთი

170. ხახუ ფსთი
სეიმოკ ცბაცბა
ჯენაკ აგირბა
ჩალირ ფსთი
კაკურ ფსთი
ეჟნაქუ სონგულია
ლაზ ფსთი
ზაურიმ სმირ
მაც კობახია
ზაფას ჯენზა

180. ჯამბორა ფსთი
ლაურსან იანოგდა
თაზ იანოგდა
მუსტაფა იანოგდა
სეიდიყ ჯენზა

სოფ. ბესლახუბა

გიდ შაკერბაია
მიც ციმბა
ასლანიყუა ცირგუთ
ჰაბიზ ცირგუთ
მაც თარბაია

190. მაფ თარბაია
ჯაგუ თარბაია
ჰანიფთ ციმბა
ტაგუ ციმბა

ფოვა ლოგუა
მამსირ გოგუა
მუსა კუჩ-იფა
საღუმ კვეკვესკირი
აჯგირეი არაია
თიგუა მალანია

200. სოუფიჯ ჯინჯალ
ჰანიფის ფალბა
იაკუჩ ცუგბა
კუმარ ჯინჯალ
ხაკუცვ აგირბა
მატირჩარ ადლეიბა
ჰანაშვ ფალბა
გედლარ მალანია
ქუმარ მალანია
ესლამ ადლეიბა

210. ქუაბზარ ფალბა
კუტია აშუბაია
ინსოურ აგირბა
ალგირეი ჩიკუაკუ
ესლამ აყუს (აყუსბა, _ ბ. ხ.)
ბაღირ აყუსბა
ნიგუა აგრუა
ტიტუ წიშვბა

სოფ. აკვასკი
დედოჟ ხახუბია
ისმელ ხახუბია

220. ესლამ გუნია
შიკიტ თორია
ხანაფთ თორია
ქერექ ბლაჟბა

სოფ. მოქვი
საგიასა ჭოლოკუა
მუსტაფ ჭოლოკუა
სულეიმან ადლეიბა
ბადგვალა ხვარაა
ჯენშქერ კერსალ
კვატამ კერსალ

230. დაუთ კერსალ
ტატუ კერსალ
ქვაჩეი კერსალ
კესოუ ქუთელია
სალმაყუა კერსალ
აჯგირეი კერსალ

იაჟგა კერსალ
 აბრამ კერსალ
 აბიგუ კერსალ
 ჯერგეტი კერსალ

150	საშახტე	შაჰქის	3.	2.
	ბარაქი	შოქდა	3.	2.
	საგოთაშა	შაჰქის	4.	2.
	საუაქობი	ჩირაბა	5.	1.
	აბიანი	საქის	1.	1.
	საგ	საოთხ	1.	2.
	სამხა	საქარაის	3.	3.
	საქარა	ჩაბა	3.	3.
	ბაქისი	შაჰქის	2.	1.
	მარა	ჩაბა	1.	2.
	ბაჟ	საქარაის	2.	1.
	საბან-საქარა	შაჰქის	2.	2.
	საქარაის	საქარაის	2.	2.
		<u>საქარაის საქარაის:</u>		
	საგ	საქარაის	3.	4.
	საგ	საქარაის	4.	6.
	საქარაის	საქარაის	7.	4.
	საქარაის	საქარაის	5.	2.
100	საქარაის	საქარაის	3.	4.
	ჩაბა	საქარაის	4.	3.
	საქარაის	საქარაის	1.	3.
	საქარაის	საქარაის	2.	3.
	საქარაის	საქარაის	2.	4.
	საქარაის	საქარაის	3.	2.
		<u>საქარაის საქარაის:</u>		
	საქარაის	საქარაის	3.	3.
	საქარაის	საქარაის	3.	2.
	ჩაბა	საქარაის	2.	1.
	ჩაბა	საქარაის	2.	1.

240. ალგირეი არსია
სეილიქუ ყაზან-ოღლი
თ. ომარ ანჩაბაძე
ჯინჯიქ თარბა
ხუჩა აშცა
მაზლოუ თარბა
ტომიცკ ქარია (ქირია? _ ბ. ხ.)
ჩასირ ქარია
აბრაგ ქირია
მსირყუა ჩხონგურია
250. საგიასა ჩხონგურია
ფაჩა ქირია
ჩენქეზი ჩხონგურია
მაზლოუ ჯინჯოლია
თჰასოუ ჩხონგურია
აჟიფონია ქირია
ფასა ჩხონგურია
ლამიშ ჩხონგურია
ფათგირეი ჩხონგურია
ჰუსეინ ჩხონგურია
260. ლაფილუ თარბა
თალათან თარბა
ლაჰ ჯინჯელ
ბიდა თარბა
კიამიშვ ქუთარბა
- სოფ. ჭლოუ*
ჰასან ვოუ (ვოუბა, _ ბ. ხ.)
სოსრან ვოუ
ჰაჯიმათ ვოუ
თ. ჯანაყაი ანჩაბაძე
თ. ტაშ ანჩაბაძე
270. თ. ახთოულა ანჩაბაძე
ჰალილ ბურდღუბაია
სულეიმან ბურდღუბაია
ქვაბლუხ თაშხე-იფა
მახუ ბიგვაა
ხაწა ჯოპუა
აბრაგ ბიგვაა
სმაილ ფსალთირ
ჰაჯალი ფსალთირ
ტიტუ ქუთელია
280. სულეიმან ქუთელია
გედლაჩ დოკუსი
დაუთ ბიგვაა
ებირჰამ ვაჭარია

- ჯანგეთა ჯოპუა
ყად ვოუ
ჰაზარათ ვოუ
მამიშ ქუთელია
იაკუბ კვარჭეი (კვარჭია, _ ბ. ხ.)
ბაზალა კვარჭეი
290. ქვრივი სოფია კაფშანი
თაცუ ვოუ
სმაილ შამბა
ქვრივი ჰაფიზა შაგინა
ბაზალა ვოუ
ბაკუტ კვარჭეი
ჰაზარათ წაბრია
ჰაჯიმათ გოგულაა
მზაუჭ ქუთელია
მუსტაფ ჰამიტა
300. მსაუსთ ასაძუა
ბუჯ ბამბურამე
ქვრივი აფთირხან ბჟანია
ქვაბლუხ ჯოპუა
ციმ ჰადაჟუყვა
ფათგირეი წივჟ (წვიჟბა, _ ბ. ხ.)
ხიმ წივშ
ოსმან კაიუ (აკაუიბა, _ ბ. ხ.)
ოსმან ხუაცლაა
ჯილაბეი ხუაც
310. მუსტაფ კაიუ
კოკვილა წივჟ
შაგუნა წივჟ
სმაილ კაიუ
თაგუთ წივჟ
სმაილ წივჟ
ქვაბლუხ წივჟ
ჰასან აკა (აკაბა, _ ბ. ხ.)
ესჰაყ აგუმაა
სულეიძან აკა
320. მზაუჭ აკა
ასლანგირეი აკა
ოსმან აკა
თიყვა აკა
სულეიძან (უგვარო)
იაკუბ აკა
დაუთ აკა
თ. სარლიფ ანჩაბამე
ალი ასაძუა
დოუთ ადლეიბა

330. იაყუბ ჭოლოკუა
ჯინგამ ჭოლოკუა
ჯინგეთა ჭოლოკუა
ქვრივი არუხან ჭოლოკუა
ქვრივი არუხან აგუმაა
ჯინგვამ ინაფმ (ინაფშმა, _ ბ. ხ.)
აჰმეთ ინაფმ
ჰასან აგუმაა
ქვაბზარ ჭოლოკუა
ქელამათ ჭოლოკუა
340. მუსტაფა ჭოლოკუა
იბრაჰიმ ჭოლოკუა
ბაღირ ადისა-იფა
დოუთ ჭოლოკუა
თლათაფ აშხოზა
გიდ აშხოზა
ქვრივი ჰაიდაყა ჰამ-ფჰა
ბაღირ ვოუ
თათარსოუ ჭოლოკუა
ციფას ჭოლოკუა
350. ქერიმ ჭოლოკუა
შიგუთ ჭოლოკუა
ზორუზან ჭოლოკუა
ქვრივი კვატალა ლაშურია
სულეიმან ჭოლოკუა
არაბ სეიდ
ჰამბიჩ აშხოზა
ბაზალა ჭოლოკუა
ბაღირ კაცბა
თ. მუთაბეი ანჩაბაძე
360. მუტი ვოუ
მაზლოუ საძუა
ტაჰასუ აგუ-იფა
ასლან აშხოზა
გედლაჩ ბუთ (ბუთბა, _ ბ. ხ.)
ესქერ ბუთ
ბათა სანგულია
ჰუსეინ ჯაპუა
ქუაცა ჟიბა
საკუთ ჟიბა
370. ჰაზგირეი ჟიბა
ჩაღირ ჟიბა
ტიგუა ჟიბა
ჰაჯიმათ საძუა
ჰუსეინ საბუა
ჭიჭინ კაცბა

- შიგუთ ჯოპუა
ბაღირ აკა
თიყუა ლოგუა
ჰუსეინ უბევიჩი
380. მაჰმუთ ბაბირძი
დანაყაი ლოგუა
ჰანაფთ ინაფშ (ინაფშბა, _ ბ. ხ.)
სმაილ ჰაჯიმ (ჰაჯიმბა, _ ბ. ხ.)
პატუხ ჰაჯიმ
კიალუსა კუტირბა
ურის გვადავაა (გუდავა? _ ბ. ხ.)
ხაკუცე ჯოპუა
იაყუბ ქუთელია
ილკინ ჭოლოკუა

390. სმელ აჯალ

სოფ. ტყვარჩელი

ზაფას აშხოა

სოფ. ჯგერდა

ბასიათ შამელ-იფა

შხანუყვა შამელ-იფა

სულეიმან საძუა

შხანუყვა ქარდაა (ქარდავა, _ ბ. ხ.)

ტიტუ ქარდაა

შაგუ შამელ-იფა

სმაილ ჰაზათ

400. ესჰაყ შალაბრია

კსამიჟე შალაბრია

ჰუსეინ კობგა

იაჰბ აზირბა

თიგუჰ შამელ-იფა

რეშიდ აგირბა

თჰასოუ დოპუა

ქვრივი რეშიმ აგირბა

აპი დოპუა

გუადჩა ბიგბა

410. იუან მურზაყულ

ესჰან მურზაყულ

იაჰბ იუანბა

ოსმან იუანბა

მიზდაგუ იუანბა

იუან (იუანბა, _ ბ. ხ.) ჯოდორია

ჰადაჟვიყუა ჯინჯოლია

ქვრივი ბრეითუგ ყარაჩ-ფჰა

ბაღა ჯონჯოლია (ჯინჯოლია, _ ბ. ხ.)

ესჰაყ ალი

420. იაჰბ აგუმაა
კუჯ აგუმაა
ჰასან ერენბა
ქვაბლუხ ერენბა
დაუთ ამჭი (ამიჭბა, - ბ. ხ.)
სულეიმან ჰათიმ
თ. ამაუ მარშანი
თ. ომარ მარშანი
ხათუნ ახოცბა
ქვაბლუხ ჯინჯოლია
430. სასრიყვა გინდია
ქვრივი მადლიკა ჟი-ფჰა
რეჯებ გინდია
სეიდ ამჭიბა
ჰაზირთინ გინდია
კიაგუა გინდია
ქვრივი მარჯან ლაბაშია
კემხამ ბჟანია
ქვრივი ჰაჯიხან ჩაზვახუა
გურა ამჭიბა
440. საკუთ ამჭიბა
როსტომ ციბა
ხუჭ აშხოზა
კოკურ იუანბა
ჰადაჟვიყუა ამჭიბა
ჩაკირ აშხოზა
ჰაფაჩ ბაჟვიყუა-იფა
მსრიყუა ეფე
გედლაჩ არძინბა
ნარჩოლ ეფა
450. ჰაბიყუ ამჭიბა
ჰასან აძიმბა
იაკუბ აძიმბა
სულეიმან ამჭიბა
ქვაბლუხ ამჭიბა
ჰალილ ერნე (ერინბა, _ ბ. ხ.)
საკუტ ერნე
მაჯ ერნე
სულეიმან ერნე
სასრიყვა ბიგბა
460. ლაზ აძიმბა
ჯანგირეი სეჟანია
ჯინგეთა სეჟანია
ჰუსეინ სეჟანია
ქვრივი ჰამიდა სეჟანია
დოგუგ სეჟანია

- ჯივარ სექანია
ქვრივი სეიმჟა აშხოზა
ქვრივი ხინა აძიმზა
კუმფიჯ მიძაფ-იფა
470. საგიასა (უგვარო)
დაჯ როსტობაია
შაჰირ ღუარწკია
ქვაბლუხ სარანია
ორმან სალთაბლია
ქუჩიკ სარანია
შხანუყვა სარანია
იჰოი სარანია
იბრაჰიმ სარანია
ჯაჯ ჯინჯოლია
480. არფიზ ცაცუა
გიდ სინზა
შუხზა ცანზა
დაუთ ცივჩი
ხაჯიმათ ცივჩი
ჭიჭინ სარანია
ნარჩოლ მხუც-იფა
ჰუსეინ იახოვზა
ყარაჩ სეიბას
ქუთარ (ქუთარზა, _ ბ. ხ.) ფუდჩაჩ
490. მოქვა საძუა
ოსმან აფჰა
ოსმან ქუთარზა
მათგირეი სანჩიაა
კემიჩ ჰარანია
ბეკაზ ქობლი
ჩემაჩ კიუტ
- სოფ. თხინა**
თ. დათა მარშანი
ებირჰამ ციბა
ბალირ ამკუა
500. დაუთ აგუმაა
მუსაყაი ჭოლოკუა
ესლამ დელზა
ჰასან შიმგა
ქელამათ არშზა
მუსტაფა აგუმაა
საგიესა დელზა
ქვრივი ხურამა ქუთარზა
სულეიმან ბერჩა
იბრაჰიმ შარმათ

510. პიკა დელბა
სოუფან კიფა
საგიასა არკუჯ
მსრყუა არკუჯ
სალმაყუა არკუჯ
ჰადაჟვიყუა ცივბჟ (წვიჟბა? _ ბ. ხ.)
კაკუჩალ ცივბჟ
კუთ ცივბჟ
ქვაბლუხ აინობა
გუდარა ცივბჟ

520. საკუთ ჭოლოკუა

სოფ. ათარა

კულბაქ კუწნია (კვიწინია, _ ბ. ხ.)
ხანიშ კუწნია
ბადაჟ კუწნია
ფაფა კუწნია
შხანუყვა კუწნია
სულეიძან კუწნია
კიალუსა კუწნია

სოფ. დღამიში

ყადირ კუწნია
არაბ ჰაჯი სალემ

530. შაჰინ ბურბუჯ
აჰმეთ ფერესეთ-ოღლი

სოფ. მერხეული

ჰალილ-ბექ ზაუსხან-იფა მარშანი
ხუსრაბ ციცბა
ქვაბლუხ ციცბა
ჯანჰვათ ციცბა
ბახვა ციცბა
პახვალა ციცბა
ბიჯ ციცბა
ტაშ ციცბა

540. ხაკუცვ ციცბა

580. მაც მაჰრაბა

არამ მაჰრაბა
ფათქირეი მაჰრაბა
რეჯებ მაჰრაბა
შელაგენ მაჰრაბა
ზაზალა მაჰრაბა
ჰასან მაჰრაბა
ჰუსეინ მაჰრაბა

სოფ. აიბახეწა

ფათგირეი ანუხვა

- თოგაზ ანუხვა
590. აჰმეთ ანუხვა
ჯელომათ ანუხვა
ქვაბზაჩ ანუხვა
ჰასან ანუხვა
შხანუყვა აკუხავა
ხაკუცვ აკუხავა
ადაჟუყვა აკუხავა
ხაკუცვ აკუხავა
ათლაფ აკუხავა
რეჯაბ ბერზანია
600. მახუ ბერზანია
ჰანაშვ ბერზანია
ჰუსეინ ბერზანია
ჭიჭინ ბერცხელა (ფირ-
ცხელავა? _ ბ. ხ.)
ჰუსეინ ბერცხელა
კიაგუა ბერცხელა
სოსრან ბერცხელა
რეჯაბ ბერცხელა
ესლამ ბერცხელა
ჭიჭინა ბერცხელა
610. სიაგასა აკუხავა
ბათირზაჩ (უგვარო)
ედიგი (აზნაური) ერისტო
მასთან ერთად მისი 28 გლეხი

სოფ. ფშაფი

ჰუსეინ აყუსი (აყუსბა, _ ბ. ხ.)
ნარკლაც აყუსი
ქვაბზაჩ პაპა (პაპბა, _ ბ. ხ.)
დაგიარგას პაპა

სოფ. ბაგაჟიაშთა

აჰმეთ აჟ (აჟიბა, _ ბ. ხ.)
აბიხუ აჟ

620. აჟგირეი ჟიბა

სოფ. გულრიფში

ქუნფუმ აშხარუა
სასრიყვა აშხარუა
ფშყან გუაია
დაუთ გორდანა
ბადირ აგუნბა

ემირკვარას ხეობიდან

აჰმეთ იამ (იაშბა, _ ბ. ხ.)
ნაჩა იამ

ჰანაშვი იაშ
629. ქვაბზაჩ იაშ

თურქეთში გადასახლებული წებელდის სამხედრო ოლქის
მცხოვრებთა სახელობითი საოჯახო სია

სოფ. აქითარწუხვ

1. ბედან აგრუა
რაჯაბ აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
მაჰმეთგირეი აგრუა
ჰასან აგრუა
გედლაჩ აგრუა
სასრიყვა აგრუა
სადეიჟუყ აგრუა
ხუათხუათ აგრუა
10. ყაზილბექ ციბა
ხაკუცვ აგრუა
მულა მუსტაფა
ხადით მულა
ხაბიზ ბაუიდან
ასკერ ბაუიდან
ესჰაყ ბაუიდან
ტაგუ ბაუიდან
შხანუყვა ბაუიდან
გუდიმ ბაუიდან
20. ესლამ ბაუიდან
ჰუსეინ ბაუიდან
ოოკანიმ ბაუიდან
აყუსა ბეზრიყუა
ჰანიყუა ბეზრიყუა
საიმ აგუამბა
ბაბუკ აგუამბა
ბაუიდან ხალიმ
ხუიტ ხალიმ
აბადიყუა ბაუიდან
30. სოფუჩ ბაუიდან
ბანხუხჩ აყუს (აყუსბა, _ ბ. ხ.)
ფაფურა აყუს
სმაილ ვარდან
ბილან ვარდან
ქვაბლუხ აგრუა
აბიჯ ვარდანია
კატა ვარდანია
ხანიჩო ვარდანია
მახუ ვარდანია

40. ჩეჩ ვარდანია
მულა მუსტაფა
ბალირ მუსტაფა
მუსტაფა ათირქუა
ბაქირ ციბა
ასთამირ ვარდან
საკუთ ვარდან
ბარიკუა ვარდან
აზნაურ ვარდან
50. სოფალ სმიდრ (სმირ? _ ბ. ხ.)
რაჯაბ ჩხიდმი
მაც ჩააწი
კუაჯაფ ჩააწი
შხანუყვა ჩააწი
გუნ ლიკა
ხათ ჩააწი
სულეიმან იაშბა
ფაფა ჩხცი
სალიმ პაპა (პაპბა, _ ბ. ხ.)
60. ჰუსეინ პაპა
სეიდიყ პაპა
იყუბ პაპა
ტაგუ პაპა
ქვაბლუხ პაპა
ბასიათ პაპა
სეიდ პაპა
სმანგირეი პაპა
გიდოკ პაპა
ესჰაყ პაპა
70. ასლანგირეი პაპა
ჯაფარ აგრუა
სულეიმან პაპა
ანგირეი პაპა
გედლაჩ კომბა
ჰანიმ კომბა
სულეიმან კომბა
ხამშკუა იაშბა
მათგირეი იაშბა
გედლაჩ ოზგუა
80. შხანიყუა ხორა (ხორავა, _ ბ. ხ.)
ლაკა ხორა
ოსმან აწლა
მუსა ბეშტორ (?)
ხოცა ლაბია
ჰასან კუტიტია

აყუს სულეიძან
აყუს ჟაგუა
აჰმათ აყუს
ფლათოუყუა აყუს

90. უჩანა ჯირ

ჯაშიმ აგრუა
ესკარ ხორაა
ჰუსეინ ხორაა
ხილნოცხა აზნაურ (?)
გედლაჩ გიც (გიცბა, _ ბ. ხ.)

სოფ. შვხუაწაა ჰაბლა

სოუსმან შვხუაცაა
ლოვიკ შვხუაცაა
ბალირ შვხუაცაა
ჯანთამირ შვხუაცაა

100. ხაკუცე შვხუაცაა

უმარ შვხუაცაა
შარვან შვხუაცაა
გედლაჩ აგრუა
გერგუაბეი აგრუა
ჩაპიაკ სორზრი
მირზაყულ შვხუაცაა
ბათირგირეი შვხუაცაა
დედლასუყვა შვხუაცაა
აბიჯ შვხუაცაა

110. ბესლან შვხუაცაა

ჰასან შვხუაცაა
კალუს შვხუაცაა
კიაგუა აგრუა
მახუ კაბბა
ჰუსეინ კაბბა
თლაფსიყუა კაბბა
გეთაგირ კაბბა
ჯალიმ კაბბა
ბესლან კაბბა

120. ფლათოუყუა კაბბა

ბესლან კაბბა
მუმადა კაბბა
აჰმათ კაბბა
ქუაცვა კაბბა
მუსტაფა კაბბა
შხანუყვა კაბბა
ოსმან კაბბა
რეჯაბ კაბბა
ჰუმსარა კაბბა

130. სმინ კაბბა
ხაკუცვ აგრუა
სმილ აგრუა
ყანჩოუ კაბბა
ჟაგუ კაბბა
სამხუთ კაბბა
სასრიყვა გაბაია
კიალუსა კაბბა
ბეზრიყუა კაბბა
ასლანუყუა კაბბა

140. საჩა აბუხბა
ოსმან აბუხბა
ჰაჯიმათ კაბბა
ოსმან კაბბა
მეჯით კაბბა
ასკერ ბაუიდან
ჯანიმ ამხარცა

სოფ. ამტყელი

ოსმან ზახუ (ზახუბა, _ ბ. ხ.)

თლაჟვიყუა ზახუ

გერგუაბეი ზახუ

150. ჰასან ზახუ
ფათ ზახუ
ჰუსეინ ზახუ
სეიდ ზახუ
ჰუსეინ ზახუ
აზდამირ ზახუ
ოსმან ამჭიბა
აზდამირ ამჭიბა
ბატუა აშვბა
დიგუ აშვბა

160. გირგიბეი აშვბა
ჯანიმ აშვბა
სეით აშვბა
ასკარ აშვბა
სირლიფ იაშბა
ყაზ ციბა
ფათგირეი ხორა
ზიუკაუ ჩხოდუა (ჩხოტუა? _ ბ. ხ.)
ჰანიმ ჩხოდუა
სეიდ ჩხოდუა

170. შაგუ ჩხოდუა
ოსმან ჩხოდუა
ჰასან ჩაფაჩუკლა
ზგულა ხორსა

ჯამბორა ხორსა
ჯანიმ ამჭიბა
ფათ ამჭიბა
ებირჰამ ამჭიბა
ხაკუცვ ამჭიბა
სმაილ ამჭიბა

180. ესჰაყ ამჭიბა
დაუთ ამჭიბა
ჰასან ჩაფაგულ-იფა
სელიმ ჩაფაგულ-იფა
ასკერ ამჭიბა
შით ამჭიბა
ოსმან ხორაა
ოსმანგირეი ხორა
სეიდ ხორა
ჰანაშვ ბატ-იფა

190. ბელამ ბატ-იფა
ასლანუყვა ამჭიბა
ხანგირეი კომბა
ალმოკიპრაფა ბაშირ
სულეიმან ბაშირ
მაჰმეტმა კვაცბა
ჰანიმ კვაცბა
ხაპაშვ კაცი (კაცბა, _ ბ. ხ.)
კუტ საღარია
ფათ აგრუა
ოსმან აგრუა
საბიდა კაცბა
ჰასან ბაშ-იფა
აზდამირ ბაშ-იფა
კამატ კალ-იფა
კუჩა როსტომ
მახუ კაცბა
ხუაფ კაცბა
ხანგირეი კაცბა

210. სლაფიყუა ციბა
ბესლან ციბა
შმაფ ციბა
ჯანიმ ციბა
სალიბეი ციბა
სულეიმან კაცბა
ჯანიმ იაშბა-იფა
ხაკუცვ კაცბაი
დიგუ იაშბა
კასოუ კაცბა

220. სეიდიყ კაცბა

ზაფას კაცბა
მუსა ჭკადლა
აჰმათ ციბა
სეიდ ციბა
ჰანაშე აგრუა
ბარაყ ციბა
ჯალირ აგრუა
დონოლურია ამჭიბა
იაკუმ ეკზაკ

230. ასლანიყუა ეკზაკ
ოსმან ეკზაკ
ჰასან ჩანგელია
ხაჩა აგრუა
ფეიდიყ ამჭიბა
ჰუსეინ ჩეფშია
კასა ხორა
ჟიგუ ხორა
კვაცვ ხორა
ლაჩარბა ტაგუ

240. კთიჟ კაცბა
ჰალიმ კაცბა
ჰუსეინ კაცბა
მუსტაფა კაცბა
ებირჰამ კაც (კაცბა, _ ბ. ხ.)
ბეზრიყუა კაც
კიალუსა კაც
შაჰირ კაც
მეჯით კაცბა
გედლარ კაცბა

250. კაზუს აოკბა
შაკუა კვარია
დაუთ აგრუა
როსაჯ აშიბა
ხაბიჯ კომბა
კიაგვა კვარია
რეჯაბ კვარია
ჰანაშე კვარია
დიგუ კვარია
ქვაბლუხ კვარია

260. ჰანიფა კვარია
აჰმათ აძიმბა
რაუსლან კაცა
არაზამ ბაბანა
მუსა ახბა
სოსტინაულ კორა
საბიდა კორა

ჰუსეინ კავიუ
ჰუსეინ აძიმბა
ესლამ კაბბა
270. ჩუნიმ ხორაა
ედრის ხლიფ-იფა
საგასა ხჩინ-იფა
სოსრან ზახუბა
დანაყაი კაცბა
საფალ კაცბა
კილფას ზახუბა
სედრიკ ზახუბა
სეილიყუ დბარ

სოფ. აუშთა

ჰასან ჩხაპ-იფა
280. დოქითგირეი ჩხაპ-იფა
ჰანაშე ჩხაპ-იფა
სმაილ ჩკაკუდა
ჰუსეინ კუაძბა
ჰაჯიმათ ამორსა
სმაილ ხორაა
მაჭიჭ კვაჩ-იფა
ჰუსეინ ურუზა
მახუ ურუზა
ოსმან აძიმბა

290. აზდამირ აკილ (აკილბა, _ ბ. ხ.)

ჰუსეინ აკილ
საჰალ აკილ
ტგუს აშბა
კახ აჩილ-იფა
ასლანუყუა ჩხილ-იფა
მუსა იაშბა
აზდამირ იაშბა
ბეზრიყუა ანდრაბა
შკვაკვა ამჭიბა

300. ასლანუყუა ანდირბა

მამაი ამჭიბა
ქვრივი სუკრუხმა (?)
კამიშე კაბბა
სეიდ კაბბა
მშინ ნაშა (ანაშბა, _ ბ. ხ.)
ჰუსეინ ნაშა
ბეზრიყუა ნაშა
ქვაბლუხ ნაშა

სოფ. ფშაური

ჰასან აბდულა-იფა

310. მუსტაფა აბდულა-იფა

ტანტა აგრუა

ჰასან აგრუა

სულეიმან აბიდა-იფა

იუსუფ აბიდა-იფა

ბილალ აბიდა-იფა

სეიდ აბიდა-იფა

ოსმან აბიდა-იფა

ტინტა აბიდა-იფა

მუსტაფა აბიდა-იფა

320. ოსმან აბიდა-იფა

ბეზრიყუა აბიდა-იფა

სეიდ აბი-იფა

მაჰმედ აუიძი (ავიძბა, _ ბ. ხ.)

ჰუსეინ აშხოზა

სმაილ აგუაძი

სეიდ აძინზა

ლამკაც აძინ (აძინზა, _ ბ. ხ.)

ტაშ აძინ

როსტომ აძინ

330. შხანუყვა აგრუა

რეშიდ აძინ

იაკუბ აძინ

კიაგუა აძინ

იბრიმ აძიმზა

მურათ აძინ

ჩაკუტა ტიჩ-იფა

მისრიყუა ტიჩ-იფა

ჰუსეინ ფჰაზოლუ

იაკუბ ფჰაზოლუ

340. ფათ დოკაპარ (?)

გედლაჩ დოკაპარ

მუსტაფა დოკაპარ

მუსა დოკაპარ

დაუთ ჯაფარ

ჰანაშვი ჯაფარ

რეშიდ ჯაფარ

სეიდ ჯაფარ

ბათირზაჩ ჯაფარ

ხაჯიმათ ჯაფარ

სასრიყვა ჯაფარ

სეიდ ფჰაზოლუ

რაშიდ ფჰაზოლუ

მაჰმედ ფჰაზოლუ

360. აზნაურ ფჰაზოლუ

ოსმან ფჰაზოლუ

ხანაშვი ფჰაზოლუ
ხუნჩა ფჰაზოლუ
ფაფა ფჰაზოლუ
ჯაფარ აშხარუა
ჩალირ აშხარუა
ჟიგუ აშხარუა
ჰასან აშხარუა
ტაგუ აბირძბა

370. სოსრან ბირძი (ბირძბა, _ ბ. ხ.)

კიაგუა ბირძი
კიალუსა ბირძი
სეიდ კოდბა
შხანიყუა კიბრია
ედრის ფჰაზოლუ
აჰმათ ფჰაზოლუ
შანგირეი ფჰაზოლუ
ალინგირეი აშხარუა
ჰალიმ მულა

380. მამათ აშხარუა

მაც აშხარუა
სულეიმან აშხარუა
ბერამ აშხარუა
ხაკუცვ აშხარუა
აჰმათ აშხარუა
კერეკმაჩ აშხარუა
ჰაზგირეი აშხარუა
სიკუკ აშხარუა
ფათ ბაუიდან

390. დოულათ ბლია

ხუსრაბ ფჰაზოლუ
ბიდა ლიძა
სულეიმან ჯაფარ
სმაილ გერჯინ
ხადაჟუყუა გერჯინ
ედგი ქუთარ
ბიჩა კუტა
ოსმან კუტა
ხაკუცვ კუტა

400. მაც კუტა

მაიბ აშეზა
ტახირ აშეზა

სოფ. უნთფირ

კატირ ცვაცვა
აჰმეთ ცვაცვა
ოსმან ცვაცვა

- აზდამირ ცვაცვა
სეიდი ცვაცვა
შმაფ ცვაცვა
ჰუსეინ ცვაცვა
410. ოსმან ცვაცვა
სულეიმან ცვაცვა
კაბანია ცვაცვა
სეიდი ცვაცვა
აჰმათ ცვაცვა
უჩან ცვაცვა
ფატი ცვაცვა
კაბაკ ცვაცვა
კიაგვა ცვაცვა
ჰაჯიმათ ცვაცვა
420. ბაჩუ ცვაცვა
ჩიპიაკ ცვაცვა
კადიარ ცვაცვა
ხაკაიუ აგრუა
მაჰმუთ აგრუა
სათ ცვაცვა
სეიდი ცვაცვა
თახუც აგრუა
აზდამირ აგრუა
შაჰან ცვაცვა
430. სოფალ ცვაცვა
ტაგუ ცვაცვა
ოსმან ცვაცვა
კიალუსა ცვაცვა
სოსრან ცვაცვა
სასრიყვა ცვაცვა
აჟგირეი ბიხზა (ზიგბა? _ ბ. ხ.)
სულეიმან ბიხზა
ჰუსეინ ბიხზა
იაყუბ ბიხზა
440. სეით ბიგბა
სასრიყვა ბიგბა
სოსრან ბიგბა
მაზარია ბიგბა
სმაილ ბიგბა
აზნაურ ბიგბა
ჯანიმ ბიგბა
გედლაჩ კოძბა
ბათირზაჩ ბიგბა
მახუ ბიგბა
450. ჟიგუ ბიგბა
ჟიგუ ბიგბა

- მამსირ ბიგბა
დაკუ ბიგბა
ლუაზა ბიგბა
დაპო ბიგბა
ლაზ ბიგბა
საუფან ბიგბა
დაუოი ბიგბა
ბეკაც ბიგბა
460. ჰაჯიმათ ბიგბა
აზდამირ ბიგბა
ჰანაშე ბიგბა
აბრაგ კურკუპა
ჰუსეინ კურკუპა
ფაშნაფია კურკუპა
კურკუნ ჰანიმ
ხუმ ბიგბა
ჰანიმ ლაბია
ჰასან ბიგბა
470. ჰასან ბიგბა
ტახუც ბიგბა
აჟგირეი ბიგბა
ქვაბზაჩ ლაბია
თახუც ლაბია
ბალირ ლაბია
ჰანიმ ბიგბა
ჰუსეინ ბიგბა
თჰასოლუ ბიგბა
აბირ ბოჯგუა
480. ჰანაშე ბიგბა
ასლანგირეი ბიგბა
აბადიყუა ბიგბა
თიყვა ლაბია
ბილან ბიგბა
დადაჟვ ცვაცვა
კიკ აგრუა
თურად ცვაცვა
ნანიგი ცვაცვა
გედლარ ბიგბა
490. ხაითირ ბიგბა
ქვაბზაჩ ბიგბა
გედლარ თარიში (თარშბა, _ ბ. ხ.)
დვიფ ბიგბა
ჯანტუ ცვაცვა
ხაკუცვ ლაბია
ჯოპუა ლაბია
ჰანაშე კურ-იფა

ფათ ლაბია
უილა მულა
500. ჰუსეინ სადოკია
ბენუგუ (?) ჯაპუა
სეიდ ხუაფ
იბარჰან ჩუგურია
ჩირიბეი ქაბაჯია
ოსმან ლაბია
კილფაკ ლაბია
მერდუხ აგუა-იფა
ანგირეი ბიხბა
ხუჭ ბიხბა

510. გუაწ კუმ
კაცვ აგუა-იფა
აბადაჟვ აგაუა-იფა
ხატუხ აგრუა
ჯირ ლომია
უმარ შარმათ
კამასი აყუსი
ჰუსინ აგუმ
ბაგათ თამბა
მირზაყულ ცვაცვა

520. ოსმან გიზ
სამაუ ბუთ

სოფ. ნაუშ

ჰალიმ თირშა (თირშბა, _ ბ. ხ.)

აჰმეთ თირშა
ჰუსეინ თირშა
აბადიყუა თირშა
ოსმან თირშა
აჰმათ თირშა
საგასა აგრუა
სეიდ აგრუა

530. ოკაკუფ აგრუა
ქვაბლუხ აგრუა
კაჩ აგრუა
სოუფან აგრუა
ათლანოუყვა აგრუა
იყუბ თირში
ტაშ თირში
ოსმან თირში
ჰუსეინ თირში
სეიმ აგრუა

540. ბაუიდან აგრუა
მუსა აგრუა

- აკი აგრუა
მამსირ იაშბა
ფოგას იაშბა
ბარას იაშბა
გედლაჩ იაშბა
ფლაფაუყუა იაშბა
აზდამირ იაშბა
ფოჟა აგრუა
550. დიდლაჩ აგრუა
ჰუსინ აგრუა
კაპაუხ აგრუა
ასლანუყვა აგრუა
მუსტაფა კავიუ
სეიდიყ კავიუ
დუდა კავიუ
ჰანაშვ კავიუ
შალუმან აგრუა
დიგუ აგრუა
560. ჰუზიმატ აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
საბიდა კავიუ
დიგუა კავიუ
ფათ კავიუ
ტაგუ კავიუ
ედგი კავიუ
რაჯაბ კავიუ
აჰმეთ კავიუ
570. სარლიპ კავიუ
სეიდიყ კავიუ
სულეიმან კავიუ
იაქუფ კავიუ
მამსირ კავიუ
დუდა კავიუ
ჰუსეინ კავიუ
მუსტაფა კავიუ
მიქალ გაბუ-ფა
დუსიფჩ კავიუ
580. ბესლან კავიუ
შამათყუა აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
კადირ აგრუა
სადა კავიუ
იბრიმ კავიუ
ჰუსეინ იაშბა
მაკსიმალ იაშბა

შუხეც აგრუა
ჰასან აძიმბა

590. ყუდაჟვ ბუთ
ებირჰამ მულა
მუსტაფა ჟიბა
ჰუსეინ ლუხაურა
იბრიმ თერმგი
ასკერ აგრუა
მათგირეი აგრუა
ჯეფილ აგრუა
ოსმან მულა
თაფეიან კავიუ

სოფ. ნაა

600. ხუნა კავიუ
აჰმეთ კავიუ
ჰასან აგრუა
სეიდიყ აგრუა
შახიზავა აგრუა
იხირა აგრუა
ასლანგერი კავიუ
ბარას აგრუა
ბზგას აგრუა
ალი მულა (მოლაა, _ ბ. ხ.)

610. მასალ მულა
ოსმან კავიუ
ჰალილგირეი კავიუ
ასლანგირ კავიუ
ჰუსეინ ასხირდა
სოუფან ჩხუნგურია
მუსტაფა იაშბა
კასპაშ იაშბა
გედლაჩ იაშბა
შმელ იაშბა

620. მუსტაფა იაშბა
სლოიშირმა რიუითა
რაჯაბ კაკ-იფა
კასოუ ჟიბა
შმილ ჟიბა
იუსუფ ჟიბა
მუსტაფა მაზხეთ(?)

სოფ. ბეშ-იკუარა

- აჟგირეი კოდბა
შეიდ კოდბა
ჰასან კოდბა
630. სეიდიყ კოდბა

ლიას კოდბა
მაჰმეთ კოდბა
ტაგუ კოდბა
ამასურბავა აგრუა
შემილ აგრუა
რაჯაბ აგრუა
ტამურატუა(?) აგრუა
შაგესა აგრუა
იაცუბ კოდბა

640. ჰუსეინ კოდბა
სეიდიყ კოდბა
შარიბ უჩანა
ლიას უნაჰა
მაჰმუთგირეი კუჯბა
ოსმან კუჯბა
ჰანაშვი კოდბა
დანაყაი კოდბა
ანზიდოყ(?) აგრუა

650. იბირჰამ კოდბა
ოსმან კოდბა
მატირ კოდბა
ჰუსეინ კოდბა
აბიდოყუა კოდბა
ბაზირხამ კოდბა
ფათიჰ აგრუა
ყადიხ შვხუაწა
სოუყარ აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა

660. აჰმეთ ბიგბა
სულეიმიან ბიგბა
ბესლან ბიგბა
კადირ ბიგბა
ბალხუხ ბიგბა
რაჯაბ ბიგბა
კვატამ აგუ-იფა
ეზიჩა აგრუა
საჰათქერი იაშბა
ხაბიშ იაშბა

670. ჰასან გოფა
კადირ გოლია
ჰაჟვლათ ბრისკელ
სიბი პატხურია
ომარ კუჯბა
ესლამ აგრუა
სოუფან აშბა
ბელალ ჰოვლამ

- ჰაჯიმათ ხედაჰ
სოუფან კუტუჟრა
680. ჰალამ ხედაჰ
ჯანიმ ჩხუფრია
ნედოჟია ხედაჰ
ხალათქირეი გუასი
ასლანგირეი გუასი
ვარტჰმ გუასი
კიაგვა აჰუ-იფა
ხუჰ აჰუ-იფა
კემათ ხედაჩ
სასრიყვა ხედაჩ
690. ასლან ხედაჩ
ამლენიბუკვა შხლარა
სეიდიყ შხლარა
ქვაბლუხ აკხოვა
კატოს აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
ჰაჯიმათ აბუხზა
კემას ნართია
ზას შუგუჰ-იფა
ხაკუცვ აყუს
700. რაჯაბ ხახუმა
ჰუსეინ ხაივამ (ხალვამ? _ ბ. ხ.)
პატიხუ აყარაჩ
გუსეინ აყარაჩ
ტაგუ აყარაჩ
ხადაჟვიყუა ხაინაც
კიაგვა აყუს
აჟგირეი ხურხუმალ
ჰანაშვ ხურხუმალ
სულეიმან ხურხუმალ
710. მიდსაჰ ხურხუმალ
სეიდიყ ხურხუმალ
ჰუსეინ ხურხუმალ
ბალხუხ ხურხუმალ
ტაგუ ხურხუმალ
ჰანიმ ნართია
კუატატ ბრისკელ
სოჯვიჯ ბრისკელ
ოსმან ბრისკელ
ოსმან ნართია
720. სეიდიყ ნართია
დიგუ ნართია
მუსა ბრისკელ
ტაგუ ბრისკელ

შაჟა ბესტუკლია
სეიდიე ბესტუკლია
ხაზგირეი ბრისკელ
მამსირ კასმივიჩი
ტაგუ ბრისკელ
სირლიფ ბრისკელ

730. მუსა ბრისკელ
ფათ ბრისკელ
გუბან ბრისკელ
ტატურხუა ბრისკელ
თულან ბრისკელ
მაც არმახუთ-იფა
შაგესა არმახუთ-იფა
დუგა არმახუთ-იფა.
მუხუ ხუტალია
მუკა ხუტალია

740. კამას გიც
ვილ აგრუა
ბირამ აგრუა
შმილ აგრუა
აჟგირეი აგრუა
გოცა აგრუა
მუსტაფა აგრუა
ესან აგრუა
ჯენჩიტ გაც
მამსირ ბირას

750. მუსტაფა ბრისკელ
ფატაჟ ხე-იფა
ხაკუცე ჩხულგირია
ქვაზნაჩ აგრუა
მახმეტ კუამბა

სოფ. მრამბა

კაზნაჩ აშიბა
გუდარ აშიბა
აკუმ აშიბა
ხუმსაჩ აშიბა
დაუთ აშიბა

760. შამურხვა აშიბა
მაც აშიბა
ეყუს (ეიყუსბა, _ ბ. ხ.) ჰასან
ეყუს კიმას
აყუს ქვაბლუხ
ფათგირეი ხურხუმალ
გუდირ ხურხუმალ
აყუს კლაფსიყუა

ჯანგეტ ჩეხვია
ბათირგირეი ცვაცვა

770. ადგირეი ცვაცვა

ესჰაყ ეკზაკ
რაჯაფ ჩაყუა
ფეიდიყ აგრუა
თათძიმ ცაძვია
ფათგირეი აგრუა
მაც აგრუა
საჰათქერ რიუითა
იაკუთ რიუითა
ხაკუცვ რიუითა

780. საათ რიუითა

კადირ რიუითა
უმარ რიუითა
შმაფ რიუითა
მუსტაფა რიუითა
ბალხუხუ ბრიფიუა
სახა ბრიფიუა
ხურანძე ბრიჯიუა
ბალირყან ბრიჯიუა
კისლიჩ ბრიჯიუა

790. ჰაჯი ამონძე

კარა არკარიძე
ხუსრაბ არკარიძე
ედრის არკარიძე
ესჰაყ აყარაჩ
დაუთ არკარიძე
მამეთ ქორიძე
ჰასან აყარაჩ
ასტირხან აყარაჩ
სულეიძან ფინცაჩ

800. ჰასან ეკზაკ

იაკუფ ეკზაკ
იაკუფ ბუთ
ჟაკერეი ბუთ
შაიფ ბუთ
ჰუსეინ აყარაჩ
ხაჯიმათ აყარაჩ
ბაქირ აყარაჩ
მოხინ აყარაჩ
შაბან აყარაჩ

810. ოჟმათ ბიგბა

იაკუბ ბიგბა
ებირჰამ ბიგბა
ასლან ბუთ

იაჰია აშხარუა
მაჰმეთ აშიბაი
აჰმათ აშიბაი
შეიდ აშიბაი
რეშიდ აშბაი
ასკერ ჯაჰუა

820. ტაგუ ხურხუმალ

ჰასან ბუთ
აჰმეთ შარმათ
მაჰმუთ კუბატ
აჰმეთ იაკუში
კადირ იაკუში
ხაკუტ იაკუში
მახუ ყურდგელ (კურდღელია, _ ბ. ხ.)
ასლან ყურდგელ
შმაილ ყურდგელ

830. შაიჰ ყურდგელ

ხუსა ყურდგელ
ჰუსეინ ბაუიდან
ხუსრაბ ბაუიდან
იადლი ბაუიდან
გიდ ბაუიდან
დაუთ ბაუიდან
ჰუსეინ ბაუიდან
საიმათ კაბზა
ტაგუ ეკზაკ

840. ედრის ეკზაკ

ბალხუხ კარჩხელია
დანაყაი კარჩხელია
ასკერ კარჩხელია
ფაფა ბუთ
კაჩბა ახბაი
ახბა ახბაი
ჩიციფ აგა-იფა
დგაკო იაშიბაი
ჰანის იაშიბაი

850. ჟაგომაი ანშიბაი

აფის ანშიბაი
კოსადი იაშიბაი

სოფ. შვაკვარან

ჰასან კაბზა
ხეთ კაცბა
ტაგუ კაცბა
ქემაკ კაცბა
კემატ კაცბა

- შეიტ კაცბა
იაკუბ კაცბა
860. კლატიყუა კაბბა
სეიდიყ ჩუჩიბა
ოსმან ჩუხ-იფა
ასლანგირეი კაბბა
ბირამ არგუნ
შმილ მულა
აჰმათ მულა
ოსმან ჩუჩ-იფა
შმილ ჩუჩ-იფა
კიაგვა ჩუჩ-იფა
870. სულეიმიან ჩუჩ-იფა
სეიდიყ ჩუჩ-იფა
რაჯაფ ჩუჩ-იფა
ტურა ხამის
ჰაურხან კომბა
ბულატ აგრუა
აჯამირ ჩუჩ-იფა
ჯანთემირ ჩუჩ-იფა
ჯაფალა ჩუჩ-იფა
კიმჩირ ჩუჩ-იფა
880. შანმაყუა ჩუჩ-იფა
ხუჟ კაბბა
ასკერ კაბბა
შმილ კაბბა
გედლაჩ კაბბა
ბათირ კაბბა
ჰათის ხორა
იაჰია კაბბა
ჩირი აგრუა
ჰასან აგრუა
890. ბილალ აგრუა
დანშინ აგრუა
ასლან აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
სეიდიყ აგრუა
აჰმეთ ყიბა
სუსრან ყიბა
კიაგვა ყიბა
- სოფ. აბგარა*
მუსტაფა ლაწბა
ოსმან ლაწბა
900. ფათ ლაწბა
ხაკუცვ ლაწბა

ჰუსეინ ლაწბა
ასლანუყვა ლაწბა
კატას კუკაა (კუკავა, _ ბ. ხ.)

ჰუსეინ კუკაა
ომარ აბზაი
აბიჯა კუკაა
ხუჟე კუკაა
ოსმან დარიმბა

910. სულეიმან პაპა
დანტუხ აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
ბეზრიყუა კაბბა
ძაუა კაცატ

სოფ. ჯამპალ

სულეიმან კავიუ
ქვაბზაჩ კავიუ
კადირ კავიუ
ბალხუხ კავიუ
მაც კავიუ

920. გაჩა კავიუ
შიტ კავიუ
რამამ კავიუ
ბალხუხ კავიუ
ხუჭ კავიუ
სელიმ კავიუ
კუჭირ კავიუ
დოკან კავიუ
ფერსდოკ კარდან
აჟგირეი კარდან

930. მუსტაფ კარდან
ჰუსეინ კარდან
ურიჩ კარდან
საფიჩ კარდან
ხაჩირა კარდან
ექუფ კარდან
ხუით კარდან
ბაბიმ ხუდაჩ
კაბიჩ ყურდგელ
სეიდყ ყურდგელ

940. მიჟონ ყურდგელ
კუპაჩ ყურდგელ
კიაგუა კვამბა
სურაუპ კვამბა
ოსმან კვამბა
გიგო ხამ (ხამბა, _ ბ. ხ.)

- სიფიყუა ხაშ
საგასა არგუნ
მაჰმეთ არგუნ
კვამბა არგუნ
950. მუმეკ ხურხუმალ
ესლან კავიუ
ბეზალ არგუნ
ჰასან არუხმალ
ჰასან ლაზა
ოსმან ახბა
სეიდ ახბა
ასლანგერეი ჯაფარ
სულეიმან კავიუ
ჰალილ ბიგბა
960. დაუთ ბიგბა
სალათ ბიგბა
იბრიმ ბიგბა
დაუთ ბიგბა
იბირჰამ ბიგბა
ესხაყ ბიგბა
კემათ ბიგბა
კუაჯა აგრუა
ხლეკუკუა ბიგბა
სოსრან ბიგბა
970. ამუკუტ ბიგბა
საჩა ბიგბა
კიმ ბიგბა
შაჰირ ბიგბა
ქვამზაჩ ბიგბა
შმაფ ბიგბა
მუსტაფ ბიგბა
ხუჰ ბიგბა
იაყუბ ბიგბა
მირზა ბიგბა
980. საუსტომ ბიგბა
ტაკუა ბიგბა
დაუთ აგუმა (აგუმაა, _ ბ. ხ.)
რაჯაბ აგუმა
ესჰაყ აგუმა
გაფ აგუმა
მუსთა ახბა
კადირ ახბა
კიაგვა ახბა
ოსმან ბიგბა
990. ხიჩ აგრუა
მუსტაფ ბიგბა

ხუით ბიგბა
ზაქერია აძიმბა
კვაცვა აგრუა
შუილკ(?) აგრუა
ხაფიმ აძიმბა
საბიდა იაშბა
ქვაბლუხ იაშბა
ფაუი იაშბა
1000. ბაგუა იაშბა
თამეიუკ იაშბა
მუძის იაშბა
დამ კოდბა
ჩილ არგუნ
ხაპას კავიუ
ჰუსეინ კავიუ
ტაგუ კავიუ
ჟიგუ ახბა
მუჟ შვხუაწაა
1010. ჰუსეინ მულა აბზაი
აზდამირ ბეია
ხაძიმ აბზაი
იუსუფ არგუნ
სეიდიყ არგუნ
ებრიმ არგუნ
ხალად არგუნ
ფათქირეი არგუნ
ტაგუ არგუნ
ხალას არგუნ
1020. ნაურუს არგუნ
სოფიჯ არგუნ
ჰალილ არგუნ
ჩიჩია არგუნ
მარზაყულ არგუნ
ჰუსეინ არგუნ
აზდამირ არგუნ
დაუთ არგუნ
ფელუან შვხუაწაა
აზდამირ შვხუაწაა
1030. მალკლაუ ლაფან
მუსტაფ ლაფან
საჰირ ლაფან
ბიმ ლაფან
სმელ ლაფან
კუიტ ლაფან
სოუსრან კაბბა
ალგერეი კაბბა

ჰასან კაზბა
ასლანგირეი კაზბა
1040. მილაშ კოდბა
კაჩას კოდბა
გელა კოდბა
კვაცბა კოდბა
კუგას კოდბა
სოფ. ფიშვთა
სულეიმან იაშბა
ჰუსეინ იაშბა
გაჯალა აგრუა
ჰანაშვ იაშბა
სეით იაშბა
1050. კადირ იაშბა
ჰალიმ იაშბა
ხანამ იაშბა
სეიდიყ იაშბა
ოსმან იაშბა
საბიდა იაშბა
ნუხა იაშბა
ნუხა აგრუა
მუსა იაშბა
ფათქირეი იაშბა
1060. შირუან იაშბა
მაჩლი აგრუა
მუსტაფ იაშბა
მუსათ აგრუა
ქვაბზაჩ კაზბა
აინაჩ ლაზ
არიჩ ლაზ
კვატაშ კვაძბა
სლანუყვა აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
1070. მუსტაფ აგრუა
ჰუსეინ კვაძბა
ჰუსეინ კვაძბა
ზადლახ კვაძბა
ხალაშ აგრუა
სმელ ჯინჯალ
დედლაჩ არგუნ
გირეი არგუნ
ტაგუ არგუნ
იაყუბ არგუნ
1080. ნიჩკა ჩიჩ
ოსმან ჯინჯალ

- სეით ბერეკელ
 რაჯაბ ბერეკელ
 დუს გერჯინ
 დადინ მქუაც
 კიაგვა მქუაც
 აზნაურ მქუაც
 ბაგო მქუაც
 ოსმან მქუაც
 1090. ესჰაყ მქუაც
 დადინ მქუაც
 დანაყაი მქუაც
 ჰანაშე მქუაც
 ჰასან მქუაც
 გედლაჩ მქუაც
 იუსუფ ეკზაკ
 სმელ ეკზაკ
 ოსმან აძიმბა
 მუსტაფ აძიმბა
 1100. ოსმან აძიმბა
 კვაცვა აგრუა
 ესლამ ჩკუა
 ჰანაშე ჩკუა
 ჰაზიმატ ჩკუა
 გოძალა აგრუა
 ჰალიმ ჩკუა
 ჰოძიუკვა კვარჭია
 სოუფან კვარჭია
 სმაილ კვარჭია
 1110. კადირ კვარჭია
 გედლაჩ კვარჭია
 იაყუბ კვარჭია
 ჭიჭინ იაშბა
 აჰმეთ კვარჭია
 იაყუბ კვარჭია
 ყუსა ლაზარ-იფა
 გასან აგრუა
 ოსმან აგრუა
 ტაგუ აგრუა
 1120. მიტ აგრუა
 კუჯ აგრუა
სოფ. აზანთჰა
 იბირჰან ცვაცვა
 ედრის ცვაცვა
 ჰუსეინ ცვაცვა
 ჰაჟვ ცვაცვა

- მუში ცვაცვა
 ჰარუნ რიუიტა
 სეიდიყ რიუიტა
 სულეიმან აგრუა
 1130. შჰანგირეი აგრუა
 პაჟუ აგრუა
 აჰმეთ აგრუა
 ხამაძა აგრუა
 ოსმან აგრუა
 ბაუიდან აგრუა
 ჯენგათ აგრუა
 რაჯაბ აგრუა
 სირლიფ აგრუა
 სიდი აგირბა
 1140. სალუმ თარაბეია
 ესლან აგირბა
 ხუმა აგირბა
 მუში აგირბა
 ბულათ აგირბა
 მაც აგირბა
 ნარჩოუ აგირბა
 ჰაჯიმათ აგირბა
 ბირამალა ბუთ
 ეძა ბუთ
 1150. ჯალმეთ აგირბა
 მუშა მულა
 კემაშ აგირბა
 ოსმან აგირბა
 აუწ კოდბა
 აჰმეთ ბუთ
 ოსმან ბუთ
 მამეთ ლილ
 ჰანაშე კოდბა
 ხასკეგო ლაკიბა (ლაკობა? _ ბ. ხ.)
 1160. კიაგვა ლაკიბა
სოფ. აბგალახვარა
 მაჰმეთ კუაძბაი
 კეჟეს კუაძბაი
 ჰანაშე სუსლაფა
 სალუმ სუსლაფა
 ქვაბლუხ კუაძბაი
 ჩაჩ აგირბა
 საად კუაძბაი
 ქვაბლუხ კუაძბაი
 ბასიათ კუაძბაი

1170. ბესლან კუამბაი
რაგუმ აგირბა
მამსირ აგირბა
ჯამათ კუამბაი
კადირ კუამბაი
ასლანგირ კუამბაი
კუტა აგირბა
ქვაბზაჩ აგირბა
ედგი კუამბაი
ატტაჩ კუამბაი
1180. რაჯაბ კუამბაი
ფილისლან კოიხა
მუმა შლარბა
აბაზა გუნა (გუნბა, _ ბ. ხ.)
გუმ გუნა
ბაჟალა გუნა
მუსტაფ აკუმ (აკუმბა, _ ბ. ხ.)
ასლანგირ აკუმ
სულეიმან აკუმ
ჩაბირ აკუმ
1190. აზნაურ აკუმ
კუმაჩ წვიჯ
ჰუსეინ წვიჯ
ბაგუა წვიჯ
ფათ აკუმ
სოუფან გაბა-იფა
სალუმ ამხარცა
ბეზრუყვა იაშბა
აზნაურ იაშბა
ჰუსეინ იაშბა
1200. კატოკ აგრუა
ტაშ კუწნია
ყლაღსიხუა ფალ (ფალბა, _ ბ. ხ.)
მუსტაფ ტირა
ჰუსეინ ფიდა
გედლაჩ გარდილ
ფალთრა გარდიჩ
მარკარ გარდიჩ
სასრიყვა გულია
კიაგვა ლომია
1210. ალან ხურხუმალ
ყადირ ხურხუმალ
ყლაღსიყუა სარია
სასრიყვა სარია
პაზ ინოხა
კელამათ აყუს

- დგუგუ ბიგბა
ხუმსარ ბიგბა
მაფ ბიგბა
ჰაჯიმ ვარდალია
1220. ჰასან გამსალია
მათქირეი ბიგბა
ყლავსიყუა ბიგბა
დაკემეთ ბიგბა
ოსმან ბისტარ
ჰანაშე აყუს
ედრის აყუს
ხამალ აყუს
ყაზბულათ აყუს
სამათ გულია
1230. სმაილ გაბრი-იფა
ესჰაყ სანგულია
კამპიშ ტირაფ
სემინ გულია
ჰუსეინ ჯაჯა
სუკუპ ბისტერ
ქვაბზაჩ ბიგბა
სმაილ ბისტარ
ქვადჟად ბისტარ
ბადაყი დად-იფა
1240. აყუს ბიგბა
იაყუბ ბიგბა
ასკერ ბიგბა
ჰანაშე ჰაგბა
ჰუსეინ ბიგბა
ჰაჯიმათ ბიგბა
აზნაურ ბიგბა
ჰანაშე ბიგბა
ხაკუცვ აშბა
აჰმეთ აშბა
1250. სულეიმან გაბრი-იფა
ნარიქ კრუბსა (?)
გადა აგრუა
ახუა ჰავლაჩ (?)
ტაშ აყუს
კადირ აყუს
აბადიყუა აყუს
სკოპჩია აგრუა
ფატხუ აყუს
საღუმ მამაბ
1260. ხაკუცვ აყუსი
ბაზალა აყუს

- სეიდიყ აყუს
რაჯაბ აყუს
სეიდ აყუს
სოსრან აყუს
შაჰარ გაბრა-იფა
სით ხახსეი
სალუმ ხახსეი
ურუჯ ბრისკილ
1270. მამსირ გუმბლა
ხადაჟვიყ იაშბა
ჰუსეინ იაშბა
ოსმან კაბბა
სეიდიყ კაბბა
იუსუფ კაბბა
რეშიდ კაბბა
ალმას აკაბა
მამსირ წვიჯ
დოუთ ხაკაისია (?)
1280. შაჰირ ქეცი (ქეცბა, _ ბ. ხ.)
საკუთ ბრისკელ
ოსმან ბრისკელ
ჰუსეინ ბრისკელ
ჩახმაზ ცირბუკ
სმელ კაბბა
სალმაყუა ნართია
ედგი ნართია
გიდ ნართია
მაჰმეთგირეი კარჩხელ
1290. სულეიმან პაპა
კიაგვა პაპა
დიგუ პაპა
დანკუხ აგრუა
დანაყაი პაპა
სოუსრან პაპა
ათლაფსიყუა აგრუა
ჰუსეინ პაპა
ჰანაშვ პაპა
კიაგვა პაპა
1300. კადირ პაპა
სხანუყვა პაპა
სალიაჰ ან
სმელ სარია
ფათ ბარჩან
ათლაჟუყვა მისორდ
სეიფის ჩახანია
ბათირზაჩ უჩანა

სმაილ უჩანა
სულეიმან მულა
1310. ესლამ ჩერგუს
აჰმათ უჩანა
სეიდ უჩანა
სეიდიყ უჩანა
სუსრან პაპა
მამსირ პაპა
ფათ პაპა
სელაფ პაპა

სოფ. ყადა

საურალ ბაშნიხუ
სოსრან ბაშნიხუ
1320. ხაკუცე ბაშნიხუ
ოსმან ბაშნიხუ
ქელაშაჰ ბაშნიხუ
მაჰმეთ ბაშნიხუ
მაც ბაშნიხუ
ჰუსეინ ბაშნიხუ
ჰაზამათ ბაშნიხუ
სასრიყვა ბაშნიხუ
გედლაჩ ბაშნიხუ
სულეიმან ბაშნიხუ

1330. მუსტაფ ბაშნიხუ
რაჯაბ ბაშნიხუ
ტიადლა ბაშნიხუ
შმათ აძიმბა
ხადეირა ბაშნიხუ
სომმამ ბაშნიხუ
კვატაშ ბაშნიხუ
აჰმათ არგუნ
იბირჰან არგუნ
ასლანუყვა არგუნ

1340. ასლანგირეი არგუნ
ჰამმ ციცა-იფა
ჰუსეინ ციცა-იფა
ბაქ აგრუა
ჰასან ციცა-იფა
იდრის ამრუა (?)
ქვრივი ფიზმა ციც 9 ბავშვით
ედრის ახბა
სარლიფ ახბა
მაკოვა აგრუა

1350. ქვაბზაჩ აგრუა
ჩიკუმ ახბა

- ბაქილ აზათ
რაჯაბ გუმბა
მაჰმეტ მიხელია
სმაუ აძიმბა
გედლაჩ გარჩალ
ჰანაშვი ბარჩან
ტაგუ გუარდალ
გედლაჩ მიხელია
1360. აჰმათ მიხელია
ჰანაშვი მიხელია
იდრის აკურის
ბაგუა აკურის
ფათქერეი ხუართნაია
სეიდიყ ხუართნაია
სეით ხუართნაია
ხაზიმათ მიხელია
კიალუსა მიხელია
ასკერ მიხელია
1370. ჰასან მიხელია
ასკერ მიხელია
პეხან აძიმბა
ყარა ციცა-იფა
კაცვა ციცა-იფა
საჰანგირეი მიხელია
მუსტაფ მიხელია
რაჯაბ აგრუა
სომელაფყუა მიხელია
აზნაურ აგრუა
1380. სეიდიყ აგრუა
მუსადლა მიხელია
აჰმათ მიხელია
მისაჩაი ახბა
ფისშმატ მიხელია
ჰუსეინ მიხელია
ჰალილ მიხელია
კაცვა მიხელია
დიდოკ მიხელია
დაუთ მიხელია
1390. რაჯაბ მიხელია
ოსმან მიხელია
- სოფ. აბგიძირა**
იაკუფ ლაცვა
ოსმან ლაცვა
სუსრან ლაცვა
კიაგვა ლაცვა

ლაკაზ ლაცვბა
ხაპაცა ლაცვბა
ზაურიმ ლაცვბა
ჰავლატ ლაცვბა
1400. ხაკუცვ ლაცვბა
გოცა ლაცვბა
ჰარმათ ბარჩან
დუაა ბარკალ
ჟანიკა მარხოლია
ჰუსეინ მარხოლია
რამხუტ მარხოლია
დიგუ მარხოლია
აზდამირ მარხოლია
გიც მარხოლია

1410. ოსმან ლაცირბა
სეიდ ლაციზბა
სუსრან აბუხ (აბუხბა, _ ბ. ხ.)
ჰალაშვ აბუხ
გუჯ აბიგბა
ფათ აბიგბა
ხალუხ კვამბა
ჰას აუეძი (ავიძბა, _ ბ. ხ.)
ქამსის ბუთ
თამირგუა აუეძი

1420. აგირ უნაჭა
ბაგუა უნაჭა
ატგირეი უნაჭა
ხუჭ ჰატაშ
აკაჩვა ხუტ-იფა
რაჯაბ ხუტ-იფა
უაზამათ ხუტ-იფა
ყვაპ ავიძბა
ჰუსეინ ავიძბა
ფათ ხუტ-იფა

1430. კიაგვა ხუტ-იფა

სოფ. ჯიხაშკარი

აჰმეტ მულაა
მუსა გარდინ
ჰანაშვ გარდინ
აჟგირეი აჩო
ბაზალა გერდეღია
დუგა გერდეღია
ასლანგირეი იაშბა
ეჟა იაშბა
აჰმათ ბიშტარ

1440. ოსმან ბიდოყ-იფა
ბოლხუხ ამხირვა
ფათქირეი ფაზოლუ
იდრის ფაზოლუ
იაყუბ ფაზოლუ
მამსირ ამხირვა
ჰასან ფაზოლუ
ტაგუ ფაზოლუ
ასლან პაპა
მულლა ფაზოლუ

1450. სმილ პაპა
ესჰაყ პაპა
ქვაბლუხ პაპა
ბაღირ პაპა
ჰუსეინ პაპა
ჰალილ პაპა
ოსმან პაპა
ასლან პაპა
ბაღირ პაპა
ბაღირ პაპა

1460. ქვაბლუხ პაპა
ოსმან გერბარ-იფა
მამსირ გერჯან
სულეიმან გერჯან
რაჯაბ შაჰირ
კიაგვა შაჰირ
ხაფაჩა ახშტირუა
ჯანიმ კარას-იფა
ჯალმათ კარას-იფა
კოლია გერჯინ

1470. ააონ პაპა
მუსტაფ პაპა
სულეიმან გერჯან
ფათქირეი სამაა
ფამან სამა
ტაფ სამა
კუჯ გერჯან
დაგირეი გერჯან
საგესა გერჯან
ხაზა ხაკუცვა

1480. სეიდიყ სამა
ოსმან ახბა
ქვაბზაჩ აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
სამარგირეი ახბა
სეიდ ახბა

- ფათქირეი ახბა
იაყუბ ახბა
ჰანაშვი კირეი
რაგო ყარჩაი
1490. ასკარ გერჯან
სეიჩე გერჯან
კელია გერჯან
ტახირ გერჯან
ბაიხუკ გერჯან
სმინ ვარდან
ჰუსეინ ვარდან
ფლაჟვიყუა ვარდან
ქვაბლუხ აკაბა
სუსრან აკაბა
1500. სეიდიყ ახბა
ხაჯიმათ კირსა
დუირ აკარსან
მანჩა კაცვბა
ხანიმ კვაცვბა
დანაყაი კაცვბა
რაჯაბ კოდბა
ფათგირეი აგრუა
მაც აგრუა
ებირჰან აგრუა
1510. ქამბაჯ აგრუა
ხამაუ ბერამია
ჰალიმ უნაჰა
სუსრან ლაცვიშბა
ჯირ აგრუა
ხაჯიმათ აგრუა
შხანუყვა აგრუა
შმათ უნაჰა
შაჰირ უნაჰა
მამსირ უნაჰა
1520. ჰანიმ უნაჰა
მუდერ უნაჰა
მაჰმეთკერეი ციცბა
ხარტ კოდბა
აჟგირეი იაშბა
სეიდიყ უნაჰა
რაჯაბ უნაჰა
კადირ უნაჰა
ქვაბზაჩ აგრუა
მამსირ აგრუა
1530. სეიდიყ აგრუა
აჰმეთ აგრუა

დალის თემი

სოფ. დალი

აჰმათ აგაბაშ-იფა

სუზარ აგაბაშ-იფა

შირუან კოჯბაი (კუჯბა, _ ბ. ხ.)

ზუზარ ცვაცვა

ჰუსეინ კოჯბა

როსტომ ცვაცვა

მამეთ ცვაცვა

კიაგუა ლამხაშ

1540. მუსტაფ ლამხაშ

ჰუსეინ ლამხაშ

ყარაჩ სათირგია

აზდამირ სათირგია

ფათ ლამხაშ

დიგუ ლამხაშ

ოსმან თერში

ხაულაშ თერში

ჩახა ახბა

თულაკ ახბა

1560. საგშეკირეი გუნბა

სეიდიყ გუნბა

ესჰაყ არგუნ

დანაყაი ახბა

სეიდ ახბა

აასაუ ახბა

აჰმეთ ახბა

ბიგოაუ ახბა

ბასიათ ახბა

ედრის ახბა

1570. ჩახა ახბა

კულკური ახბა

კიაგვა ახბა

ხანიმ კაბბა

სასრიყვა კაბბა

კვატაშ კაბბა

სირლიფ კაბბა

ბასიათ ახუბა

ედგი ახუბა

ჟაგუა ბიგუა

1580. კოჟური ბიგუა

ჰანაშვ ბიგუა

მამსირ ბიგუა

მუსტაფ ყურდგელ

ფაჟა ყურდგელ

როსტომ ყურდგელ

- ბატქირეი ყურდგელია
აჰმეთ ყურდგელია
კუჩა ამჭიბა
ჰაჯგირეი ამჭიბა
1590. ბეზრიყუა ამჭიბა
სეთ ამჭიბა
ქვაბლუხ მაზუა
აყუსი მაზუა
იაშ (იაშბა, _ ბ. ხ.) აჰმეთ
ჰუსეინ აჰმათ(?)
მარხაბელ აძიმბა
სმაილ ბიგბა
დაუთ ბიგბა
ჰუსეინ რაფა-იფა
1600. ზაურაბ კვაძბა
იდრის კვაძბა
ქვიქვი კვაძბა
ყარაჩ მატუა
რაჯაფ მატუა
მუსტაფ ფინძაჩა
ჯინკუას მარშანია
სასრიყვა ბარჩან
ჰუსეინ აბსაბაშ-იფა
ჰუსეინ აბსაბაშ-იფა
1610. იაყუბ აბსაბაშ-იფა
ხაზგირეი მატუა
გარგუაბეი მატუა
მუსა კაბბა
ტატ (ტაშ? _ ბ. ხ.) ჩოლია
მუტი შვხუაწაა
საგესა კაბბა
ბიგ ბიგბა
ჰასან ჯანბერ
აბაჯი ბადლია
1620. ედგი თარბაი
ჯალამატ ბუთ
ჰასან ბუთ
სულეიმან ახბა
კუჯიათ ახბა
მუსტაფ ახბა
მისტაა მატუა
ჰაჯგირეი ახბა
აჰმათ ახბა
ჰუსეინ ახბა
1630. სარლიფ ახბა
ჭიჭინ ახბა

მუსტაფ კაზბა
ბად ბადია
ხაკუცე ბადია
დაუთ ახბა
დანაყაი ახბა
ჰუსეინ ჰაჯიმ
დუგა ჰაჯიმ
ოსმან ჰაჯიმ

1640. აზდამირ აგრუა
ქვამზაჩ აგრუა
აფაგუ აგრუა
სეიდყ ჰაჯიმ
ფათქირეი აგრუა
ჰანაშე აგრუა
ტაგუ აგრუა
სასრიყვა აგრუა

სოფ. აყარა

მუსტაფა აყარაჩ
ჰუსეინ აყარაჩ

1650. ფელუან იაშბაი
კამიშე ბიგბა
ჰასან ბიგბა
ჩაჩულა ლაჟია
დუგა ლაჩია
აფიშე კავიუ
აჰმათ ლაზ
ოსმან ლაზ
ბაგო ლაზ
ბილან ლაზ

1660. კადირ ლაზ
საბით გერჯინ
მუსტაფ კოძბა
სეიდ აყარაჩ
ბათირზაჩ ფინძაჩა
კაუცა ახბა
ჰასან ბარჩან
გრაბ ბარჩან
დადინ ფინძაჩა
ზეიქუს აბუხბა

1670. სულეიძან ახბა
ესჰაყ ახბა
აბრაგ აგრუა
ბეჩუა აყარაჩ
კაუკა ფინძაჩა
ნორის ფინძაჩა

- მუსტაფ ახბა
ჯანიმ ფინძაჩა
მსაუსტ თარბა
კადირ თარბა
1680. ჰანაშუ თარბა
ივან აგრუა
ქვაბზაჩ აგრუა
ასლანუყვა გუმბა
საგიასა ფინძაჩა
ქვაბზაჩ გერჯინ
სმელ აბეხანილ-იფა
ფათქირეი ფინძაჩა
აზდამირ ფინძაჩა
ხეულაშ ფინძაჩა
1690. ქვაბზაჩ წვიჯ
იბირჰამ ახბა
სალათ კაბბა
ჰაჯედლი აყარაჩ
ბაუიდან აყარაჩ
ბიულან აყარაჩ
აბეი აგრუა
სეიდიყ აგრუა
სეიდ აგრუა
მუსტაფ ბენზუა
1700. ბადანუყვა გერჯინ
ხუტიშ აგრუა
სულეიმან ახბა
ედგი ახბა
აჰმათ აყარაჩ
ნაურიზ აყარაჩ
მუსტაფ იაშბა
სულეიმან ფინძაჩა

- აბდულ აყარაჩ
ჰადაჟვიყუა ფინძაჩა
1710. ასლანგირეი აძიმბა
ჰუსეინ აძიმბა
კაფაჯ გერჯან
სასრიყვა ბუთ
სულეიმან ხაკაფშა
ხუმატა მგოჩაჩა
ყარაბაქ აყარაჩ
ხაჯაბლა კაბბა
სეიდ კომბა
ასლანუყვა კაბბა
1720. ებირჰამ აძიმბა

ბაყაი აგრუა
ებირჰამ იაშბა
სმაილ აძიმბა
ბაყაი აგრუა
ებრიმ იაშბა
ჰუსეინ იაშბა
კადირ იაშბა
ჰუსეინ იაშბა
ქვაბზაჩ აგრუა

1730. დუგა იაშბა
ჟვიჟვ ცვიძი
საბით აძიმბა
სალანიყუა ბარშიმ
სოუსფან ახბა
დეთეფ ერნი
ფათქირეი ალი
იაყუბ ფინძანჩა
კუჟვლათ აყარაჩ
შიგუთ ფინძაჩა

1740. სალმაყუა მულაჩ
მუსტაფ ახბა
ჰალილ გერჯან
იხანგირეი კაბბა
კამიშვ კაბბა
აჰმათ კვაძბა
ჰანაშვ კვაძბა
თემირყან აყარაჩ
ჰუსეინ კაბბა
აჰმათ კვაძბა

1750. სმაილ ფინძაჩა
კამიშვ კაცია
ჩარაკ იაშბა
თლაფსიყუა გუმა
ჰასან ახბა
ჰანაშვ ფინძაჩა
თათგია კაბბა
ტატურხვა ახბა
ურიჩ აგრუა
ასლანგირეი გუნბა

1760. ბათირგირეი აყარაჩ
ებირჰამ ქუთარ
ხაფიშვ ფინძაჩა
ლუმან ფინძაჩა
სულეიძან გერჯინ
სეიდ კაბბა
მაჰმუთ ჩალაყუა

კიაგვა გერჯინ
ჰანაშვი ჯანბა
ჰადამუყვა (უგვარო)

1770. ხაკუცე ახბა

სეთთ ახბა
სალუმ ახბა
სალუმ პაპა
მიტირ ბიჯ
აფისა კაბბა
კამიშვი კაბბა
სულეიმან ახბა
პმეგუსა კაკა
ესჰაყ აგრუა

1780. ჩქუფ აგრუა

იაყუბ აყარაჩ
მაჰმუდ ხორან
ბათირზაჩ აყარაჩ
იაჰია ბიჯბა
აზდამირ ქანჯია
ჯამკერ ქანჯია
სულეიმან ქანჯია
ხადიჟ ახბა
აზდამირ ახბა

სოფ. ყამგარა

1790. სულეიმან იაშბა

ჰუსეინ იაშბა
გედლაჩ ხუმსაჩ
ედგი ფატიშ
ტაგუ ფატიშ
ისლამ ფატიშ
შათირყვა ფატიშ
აჰმათ კვამ
ზაშერა ფატიშ
ხაკუცე აგრუა

1800. ქვაბლუხ აგრუა

ქვაბზაჩ აგრუა
ებრიმ ფჰაზოლუ
ებირჰამ ფატიშ
ქვაბზაჩ ფჰაზოლუ
სტიპაჩაი აგრუა
კვარ ყლიჩ
ჰეირ ფატიშ

სოფ. ზიმა

ჰანაშვი კვამბაი
ჰუსეინ კუჯბაი

1810. აჰმათ კვარჭია

სალათ მკუაც
ოსმან მკუაც
ესირ ბიგბა
აჰმეთ ამიბეი
დიგუ აშბა
გედლაჩ აშბაი
ქვაბზაჩ აშბაი
კაბან შვხუაწაა
ხადუჟ ქურფა

1820. ჰაჯგირეი პაპა

რეშიდ აგრუა
ესჰაყ აყუსი
კაჩარა ჯინჯალ
ცაუფაშვ კომბა
ხაკუცვ შლარბა
სმილ მკუაჯ
ჰუსეინ მკუაჯ
ბასიათ ჯინჯალ
რეჯაბ ჯინჯალ

1830. ხაჯიმათ ახბა

ხაზგირეი ბარჩან
ასლანუყვა ბარჩან
ქელამათ ბარჩან
დიგუ ბარჩან
თასკუაჩ ჯინჯალ
სეიდიყ ჯინჯალ
აყუს აიშბა
გედლაჩ აშბა
ჰუსეინ აშბა

1840. ქვაბლუხ აშბა

ქვაბლუხ კურიკ
ქვაბლუხ აჟბა
სმაილ თუაკ
ხაზაჩ კომბა
ტაგუ კაცვბა
კამშიშ კაცვბა
დაუთ ხურხუმალ
მურა ჩიტია
თამგორხვა ერნი

1850. სეიდ ერნი

ანგირეი ჯამათ-იფა
აჰმათ კატბა
აბრაგ გელია
ჰუსეინ ცაგოჩა
ჰანაშვ ცგაჩა

დიგუ თირაფშა (თრაფში? _ ბ. ხ.)

სმაილ თირაფშა

ჰასან ქაბზა

ფათ ბუტკუხ

1860. ჰასან თულან

ურიხ ახზა

ფათ ახზა

საუმით ბაუიდან

რაჯაბ ბაუიდან

გედლაჩ ხუნ-იფა

სარლიფ ხუნ-იფა

ფაფა ახზა

ხადაჟვიყუა ახზა

იბირჰამ აყარაჩ

1870. ჰაჯგირეი ჩალაყუა

სულეიმან ჯინჯალ

ჰასან ჯინჯალ

ხანიშვ ერნი

ხანიშვ ჩკუა

ჯგიდ აგოძი (აგვაძბა, _ ბ. ხ.)

კუბატ აგოძი

ტაგუ აგოძი

ჰასან ახზა

იაყუბ ჯინჯალ

1880. შხანიყუა ბარჩან

ჩახმატ ბარჩან

ნარჩოლ აყუს

ხანიხ ახზა

თემირ ბადია

სეიდ ბადია

აჯგირეი ბადია

ქვაბლუხ ბადია

ჯამხუხ იაშბა

ყაზილბეკ იაშბა

1890. სმაილ ცვიძი

მაჰმეთ აფსა

მისოუსტ ახზა

ხანაჩა კოძბა

სმაილ კოძბა

სეიდ ახზა

ჰაჯიმატ ახზა

ჯალუათ აგრუა

მაზლოლუ ჟიბა

ტურუჩ იაშბა

1900. ხაჯიმათ ბადია

ხმაჩ ფშელია

რაჯიმათ ფშელია
იბირჰამ ათუმაა
დოკლან ფშანია
სეიდიყ ფშანია
რეშიდ ქაფდალა-იფა
თემირყვა ახბა
მაზლოუ იაშბა
ტუგუჩ იაშბა
1910. სულეიმან ცვიმა
ებირჰამ ერნი

სოფ. შვაქვი

ედგი შვხუაწაა
იდრის შვხუაწაა
როსტომ შვხუაწაა
ჰანიმ შვხუაწაა
ხაკუცვ შვხუაწაა
ტაშ ცირგუშ
ჰუსეინ მქუაჩ
ჰასან მქუაჩ

1920. მაჩნაუ ლაკობა
ჰანაშვ ლაკობა
ერლეტი შვხუაწაა
ასკერ კაბბა
ლიკი კაბბა
მასთირ კაბბა
სულეიმან კაბბა
სულეიმან ფშალია
ჩაჩიალო სანია
სეიდიყ სანია

1930. ჰასან სატაია
ჰადაჟვიყუ სამაა
ფათ სამაა
მაც აძიმბა
იდრის აძიმბა
ფათქირეი აძიმბა
ჰასან მქუაჯ
სულეიმან ბარჩან
კიაგვა ბარჩან
სუფან ბარჩან

1940. ჯამათ ბარჩან
ჰუსეინ ბარჩან
თულან ბარჩან
ქვაბზაჩ ბარჩან
ჰანაშვ ბარჩან
ბაჩა ქანთარაია

ძის მამსაულ-იფა
ხუტიჩ მამსაულ-იფა
ომარ შვხუაწაა
ჩუჩუა აგრუა
1950. ერისტო შვხუაწაა
კიმიტ აგრუა
კამაკური ტარაშბა
აზნაურ ტვანბა
ფშხანუყვა-იფა
საგესა ჯაპუა
თლანბაქ ბარჩან
სოუფან ბარჩან
ჰანიმ ბარჩან
როსტომ ბარჩან

1960. გუსარა გარჯან
აჰმათ გარჯან
სეიდიყ გარჯან
სალმაყვა გოლია
ქვაბზაჩ გოლია
აზდამირ აგრუა
ბადაჟე მამსაულ-იფა
ტაშ მამსაულ-იფა
ოსმან ჰავლაშ
კაჩა ჰავლაშ

1970. სოუსრან ჰავლაშ

სოფ. უარდა

ესიფ ცინტალა
ჰანაშე ცინტალა
სეიდიყ ცინტალა
ცუგ ცეიბა
ჰუსეინ ცინტალა
აბრაგ კაპბა
არვათა კაპბა
ჯენაჩა ბარჩან
კადირ ბარჩან

1980. აჰმათ ბარჩან
აბრაგ კურიკ
თალაზ ციბა
სეიდიყ ციბა
ბაღირხან შვხუაწა
რაჯაბ შვხუაწა
ბაუიდან შვხუაწა
კაფარ შვხუაწა
იაჟგია მამგოულ-იფა
სეიდიყ აგრუა

1990. ოსმან აგრუა
სხუარიმ აგრუა
ესლან აგრუა
აჰმეტ აგრუა
ესიფ აგრუა
იაყუბ ბარჩან
კადირ ბარჩან
ჰუსეინ ბარჩან
ოსმანგირ ბარჩან
პოგამ აგრუა

2000. იხდირ აგრუა

სოფ. თაფშ-იფა იჰაბლა
რაჯაბ ბაუიდან
ჰაჯიმათ ბაუიდან
დგუგუ ბაუიდან
ჰუსეინ ჯაპუა

ბესლან ჯაპუა
ჟიგუ დოკანცა
მუსტაფა ხარაია
ჰანაშვ ხორაია
მუსტაფა აკომბა

2010. კიაგვა აკომბა
ათლაფსიყუა ბაშნიხუ
ჰალიმბეი აძიმბა
ოსმან ახბა
ხათუხ ახბა
აჰმეტ ლაფან
აჰმეტ ლაფან
ბადირ ბაუიდან
ხაბამ ბაუიდან
ჯანტუ ბაუიდან

2020. ოსმან ბაუიდან
ჰუსეინ ბაუიდან
ტუარდინ აკომბა
ჰასან აკომბა
ხაკუცვ ტუან (ტუანბა, _ ბ. ხ.)
ასკერ ბაუიდან
კაიპი აგრუა
თახუც აგრუა
იბირჰან ბაუიდან
საიმააუ აგრუა

2030. ფათ ბაუიდან
სმაილ ბაუიდან
ასლანგირ ლაცვიმბა

სეიდიყ ლაცვიშბა
ფაგუა ლაცვიშბა
ჰასან ლაცვიშბა
სულეიმან ლაცვიშბა
აზდამირ ლაცვიშბა
აჰმათ ლაცვიშბა
ჰანაშვ ლაცვიშბა
2040. მურა ლაცვიშბა
მუსტაფ ლაცვიშბა
ჰუსეინ ლაცვიშბა
ჰადაჟვიყუა ლაცვიშბა
სუსრან ლაცვიშბა
დაუთ ახბა
ჰაზამათ ახბა
ხვით ახბა
ოსმან ახბა
სმაილ ახბა
2050. აბაჯი ახბა
ჰასან ახბა
ესიფ ახბა
საფიჯ ახბა
კიაგვა ახბა
მუსა ახბა
აჯგირეი აძიმბა
სალუმ აძიმბა
ჰუსეინ აძიმბა
სეიდიყ აძიმბა
2060. ოსმან აძიმბა
ფანზიხ აგრუა
ქვაცა აძიმბა
რაჯაბ აძიმბა
ასლანგირეი აძიმბა
ბესლან აძიმბა
ნარჩოუ ახბა
სეიდ ახბა
სულეიმან ბადია
ჰატ ბადია
2070. ზაფას თარბაი
ბადგრო თარბაი
ხუტ ახბა
დოკუმეი ახბა
ტურა ახბა
ჰალათ თარბაი
იყუბ თარბაი
ასლან ახბა
ბესლან იაშბა

- სეიდიყ იაშბა
2080. ბინაჩ აბუხბა
ოსმან აბუხბა
ბაზალა აბუხბა
ფსალმაყუა აბუხბა
პატ აბუხბა
სმაილ ლაცვიშბა
ტვიჟ ლაცვიშბა
ტაგუ ბაუიდან
ქვაწვა ბაუიდან
ჰათგირეი ფჰაზოლუ
2090. სეიდ ფჰაზოლუ
სოუფან ახბა
სეიდიყ ახბა
ომარ ახბა
ყაზბულათ ახბა
ხალსალ ახბა
პატ ახბა
მაც ახბა
ყაზლათ ახბა
ბაგრატ ახბა
2100. მაკცა მანაჩ-იფა
გედლაჩ მანაჩ-იფა
ზაქერია ბაუიდან
ბარსან აკარია
ჰადაჟვიყუა აკარია
დიგუ აკარია
- სოფ. ამჰარა*
ჰასან იაშბა
შხანგირეი იაშბა
მაჰმეთ იაშბა
კილკური აგრუა
2110. არკიმ აგრუა
სეიდიყ აგრუა
გუჯ აგრუა
ესჰაყ ხურხუმალ
ბასიათ აშბა
ედრის აშბა
ასლანგირეი ბუთ
ჰუსეინ ბუთ
ბალხუხ ბუთ
ჰუსეინ ბუთ
2120. ოსმან ბუთ
რაჯაბ ბუთ
კადირ აგრუა

ქვაბზაჩ აგრუა
შავრან ბერძი (ბარძბა, _ ბ. ხ.)

სოფიჯ ბუთ
კადირ ბუთ
გედლაჩ ბუთ
ჰაჯიმათ ბუთ
სულეიმიან ბუთ

2130. აჰმათ აგრუა
აზნაურ ბუთ
ჰაჯადლი ბუთ
თურქუბაი ბუთ
ოსმან ბუთ
ჰანაშვ ბუთ
ჯანხვათ ბუთ
ჰასან ბუთ
არამხუტ ჯენტა
სეიდიყ ჯენტა

2140. კადირ ჯენტა
ქვაბლუხ ბუთ
ჰაჯიმათ ბუთ
სულეიმიან ბუთ
გედლაჩ ბუთ
მამსირ ბუთ
საუარდან ბუთ
გედლაჩ ბუთ
ჰასან ბუთ
დგირეი ბუთ

2150. კადირ ბუთ
ოსმან ბუთ
შარუან ბუთ
ბერამ ბუთ
ყაზილბექ ბუთ
ბენალ ბუთ

ჰანაშვ ბუთ
ჰუსეინ ბუთ
აჰმათ ბუთ
სულეიმიან ბუთ

2160. მატ ბუთ
ჰუსეინ ბუთ
სულეიმიან ბუთ
კადირ ბუთ
ანგირეი ბუთ
ჰუსეინ ბუთ
ოსმან ბუთ
აბკაჟა აბეი

- სეიდიყ აბეი
კადირ აბეი
2170. ესჰაყ ბარჩან
აჰმეთ ბარჩან
სულეიმან ბარჩან
ჰადაჟვიყუა ბარჩან
ჰუსეინ ბარჩან
რაჯაბ ბარჩან
დუგა ბარჩან
ჰაჯიმათ ბარჩან
სასრიყვა ბარჩან
ოსმან ბარჩან
2180. მუსტაფა ბარჩან
მუსტაფა ბარჩან
გუდირ ბარჩან
კაჩაჩ ბარჩან
ბალიკუთ ბარჩან
კადირ ბარჩან
ოსმან ბარჩან
აჰმეთ ბარჩან
ესლან ბარჩან
ყაზილბაყ ბარჩან
2190. სასრიყვა ბარჩან
კადირ ბარჩან
რაჯაბ ბარჩან
შაჰანგირეი ბარჩან
ტანტუჩ ბარჩან
ასლანგირეი ბარჩან
ჟამკა აგრუა
ჰასან აგრუა
შანუვა ბარჩან
ჰუსეინ ბარჩან
2200. კადირ ბარჩან
ესჰაყ ბარჩან
აყუს ბარჩან
ქვაბლუხ ბარჩან
კიაგვა ბარჩან
თალხუხ ბარჩან
ხურხუმალ ბარჩან
სეიდიყ ბარჩან
სულეიმან ბარჩან
კადირ ბარჩან
2210. ოსმან გირა
ხაკუცვ გირა
იდრის ბარჩან
ჰუსეინ აგრუა

ესჰაყ ნაუეი
კამიშვ ნაუეი
ჰუსეინ ნაუეი
ჰანაშვ ბარჩან
სეიდიყ ბარჩან
სეიდ ბარჩან

2220. შაიბ ნაუეინა
ჰანაშვ ნაუეინა
ჰუსეინ ქვაბზაჩ-იფა
დაჟვკაბ ქვაბზაჩ-იფა
თოხანა ჩიკურა-იფა
ბათირ ბარჩან
აჰმათ ბარჩან
ჰუსეინ ბარჩან
კადირ ბარჩან
ხაკუცვ კავიუ

2230. სულეიმან კავიუ
ჰუსეინ კავიუ
სეიდიყ კავიუ
კადირ კავიუ
ქვაბლუხ კავიუ
სეიდიყ კავიუ
მამსირ კავიუ
მათგუ კავიუ
ჯანხვათ ახბა
სეიდ ახბა

2240. კაჯა ახბა
ჰუსეინ ახბა
ჯანხვათ ახბა
კუტატ ახბა
ტაგუ ახბა
ასლანუყვა ახბა
ხაკუცვ ახბა
ტაგუ ახბა
მამსირ ახბა
სულეიმან კაიბა

2250 ხანიშვ ახბა
საკუტ ახბა
სათ ახბა
სეიდიყ ახბა
ბადირ ახბა
სულეიმან ახბა
კაშშიდ ახბა
მაჯ ახბა
გედლასუყვა ერნი
გედლაჩ ერნი

2260. კადირ ერნი
ესჰაყ ერნი
სულეიმან ერნი
კადირ ერნი
ჰუსეინ ერნი
მაჰმუდ ერნი
ცუვიუ ყურდგენ
ჰანაშე ყურდგენ
სეიდიყ ყურდგენ
აბრალ ბიგბა
2270. სუსრან ბიგბა
ხაკუცე ბიგბა
ქვაჩა გაბლია
სულეიმან გაბლია
ჰასან გაბლია
კადირ გაბლია
ხაკუცე გაბლია
სეიდიყ გაბლია
სუსრან გაბლია
ოსმან ბიგბა
2280. ჰუსეინ ბიგბა
სასრიყვა ბიგბა
ბათირზაჩ ბიგბა
ბაკუ ბიგბა
კადირ ბიგბა
ხადაჟვიყუა ბიგბა
ესლან ბიგბა
ტაგუ ბიგბა
შაჰანგირეი ბიგბა
სოსრან ბიგბა
2290. ჰანაშე აგუმა
აჟგირეი იაშბა
ჰაჯიმათ იაშბა
მამსირ იაშბა
ხაკუცე იაშბა
სეიდიყ იაშბა
სულეიმან იაშბა
პატ იაშბა
სეიდ იაშბა
მამსირ იაშბა
2300. სოსრან იაშბა
ესჰაყ აგრუა
კადირ აგრუა
სეიდიყ აგრუა
სეიდ აგრუა
ქვაბლუხ თაიბუხ

კამშიშ თაიბუხ
ჰასან იაშბა
ჰაჯიმათ აგრუა
კადირ აგრუა

2310. ალი ელენდირ-იფა

ჰასან აგრუა
გედლაჩ ერნი
ხაკუცვ ერნი
ქვაბლუხ ბარჩან
ჰანაშვ ბარჩან
ქვაბზაჩ ბარჩან

სოფ. ლათა

ჰაჯიმ საჩინაია
კადირ საჩინაია
ჟაგირა აგრუა

2320. პატ ლანბა

მაშეი აყარაჩ
ნარჩოლ აძიმბა
ადაჯი ბაუიდან
ჰუსეინ ბაუიდან
მამსირ ბაუიდან
კადირ ბაუიდან
სეიდიყ ბაუიდან
მამსირ აგრუა
აბდრაჰმან აყარაჩ

2330. სულეიმან აყარაჩ

საგესა გარჯირ-იფა
სეიდიყ აგრუა
სოუსრან აგრუა
იაყუბ აძიმბა
ედიგა აძიმბა
ბათირ ხპატ
სეიდ ხპატ
ჰალილ ხპატ
რაჯაბ ხპატ

2340. კადირ ხპატ

დაგნეი კომბა
ჰასან კანბა
სუსრან კანბა
ჰანაშვ ფჰაზოლ
ჰანაშვ აძინბა
ჰუსეინ ჰაჯი კანბა
ჰანაშვ აგრუა
ესლამ ლომა

ჰასან კანბა

2350. კიაგვა ცვაცვა
მუსმაჟ უფაჩა
ჰანაშე უფაჩა
სელამ ბალხუხ
ლაუნ ცვაცვა
სოფალ ცვაცვა
შიჰირ ცვაცვა
აბდრაჰმან უფაჩა
ოსმან უფაჩა
აბიჯ ახბა
2360. დოკან აიგბა
მსრიყუა ახბა
ლუმან უფაჩა
ოსმან ბაუიდან
მასირბეი ვარდან (ვარდანია, _ ბ. ხ.)
შმინ შარმაუ
კუმპიფ
ხორჟინაშ აშიბა
ხუჯინათ ბაუიდან
ასლანუყვა კანბა
2370. რაჯაბ კოდბა
სელოშაფ გული (გულია, _ ბ. ხ.)
სოუფიჯ ახბა
მუსტაფ ახბა
დეპტან ახბა
ხანაშე ახბა
შანდა ახბა
ჰუსეინ ახბა
მუსტაფ ჭიჭინ
იყუმ ქვაჩახია
2380. მაჯ საგერლია
იბირჰამ უფაჩ
გედლაჩ უფაჩ
სეით აძინბა
ხაპაჩ ბეჟვიკ-იფა
აბაჯა ახბა
ბათირზაჩ ფჰაზოლუ
სმაილ აშიბა
ჰასან აშიბა
მიზნაუ აგრუა
2390. ქვაბზაჩ აგრუა
კადირ აგრუა
გოთ აგრუა
კუჭირ კარჯ
ტაგუ აგრუა

- კუასა აგრუა
კეკილაი აგრუა
ტაგუ აგრუა
სეიდიყ აგრუა
სოსრან აგრუა
2400. ხაკუცე აგრუა
სუსრან აგრუა
შუკეტ აგრუა
იაყუბ კაცბა
იბირჰამ აყარაჩ
ბასიათ აყარაჩ
ტარხუა აყარაჩ
ფათქირეი საბუა
ედგი აყარაჩ
სალათ აყარაჩ
2410. იაყუბ აყარაჩ
კაბან აყარაჩ
ოსმან შაგუა

სოფ. გენწვიში

- აჰმათ გაბალ-იფა
თორუან კუდენბაი
ზუზარ ცვაცვა
რასთაშ ცვაცვა
კიაგვა ლასიხაფ
მუსტაფ ლამხაშ
ყარაჩ საგირგია
2420. პატ ლამხაშ
ოსმან თირშბაი
ჩიხა ახბა
აჰმათ ახბა
ჰასანგირეი გუნბა
ესჰაყ არგუნ
დანაყაი ახბა
ახსაუ ახბა
უაჩისოვა (?) ახბა
კალაურ ახბა
2430. კიაგვა ახბა
ხალის კაბბა
კემიშვ კაპბა
ბასიათ ახუბა
ჟაგუა ბაგუა
ხაპაჩ ბაგუა
მუსტაფ ყურდგელ
ფეისა ყურდგელ
ფათქირეი ყურდგელ

- კდიჩ ანჩიბა
2440. ჰაჯგირეი ასაჩიბა
 ბადიყუა ამჩაბა
 ქვაბლუხ მეზუა
 იათ აჰმეთ
 მარხაბეკ აძინბა
 ქარსა აფარსაჩ
 ჟვიჟვი ბიგბა
 აგერე ბიგბა
 სმაჟვი ბიგბა
 გუვიბა რაფალნა
2450. ზაურბსა კოდბა
 ყარაჩ მატუა
 მუსტაფ ფინძაჩა
 ორსმან ფინძაჩა
 ჯანკუაზ მარმოვია (?)
 საჟვიდაუა ბარჩან
 ჰუსეინ აბსაბჟ-იფა
 ხაზგირეი მატუა
 მუსა კაჰბა
 უიაშ ჩალია
2460. მუთი შვხუაწაა
 საგესა კაჰბა
 ბექ ბიგბა
 ჰასან ჯაფარ
 აბაჯი ბადია
 ეძი თარბა
 ჯანოჯამ ბუთ
 სუმჰლი ახბა
 ყუდინათ ახბა
 მუსტაფ ახბა
2470. ჰაჯგირეი ახბა
 ხმათ ახბა
 ჭიჭინ ახბა
 მუსტაფ კაჰბა
 პატ ბადია
 დაუთ ახბა
 დანაყაი ახბა
 ჰუსეინ ხადუმელ
 აზდამირ აგრუა
 აფაგუ აგრუა
2480. ფათქირეი აგრუა

1. ზაუსხან ესშაუ-იფა მარშანი
2. კუაკულა (მაჰმეთგიური მარშანის ქვრივი)
3. თათლასთან თენგიზ-იფა
4. ჰაჯი კადირბეი
5. ყაზილბეკ ხრიფს-იფა მარშანი
6. ქალბატონი ემა ხანუმი (ასლანბეი მარშანის ქვრივი)
7. თავადი ყაზილბეკ აზახუ-იფა მარშანი
8. ხრიფს ცუგ-იფა მარშანი
9. კვაჯ ზურაბ-იფა მარშანი
10. ფსხუბეი სასტანლაზ [-იფა] მარშანი
11. მუსტაბეი უჩარდია-იფა მარშანი
12. ისმაილბეი საათბეი-იფა მარშანი
13. კესარია (შაჰინბეის ქვრივი)
14. ალიფ ქუჯმახან-იფა მარშანი
15. ბეკხან ქუჯმახან-იფა მარშანი
16. მუსტაბეი ჰაჯილიბეი
17. შირინბეი უჩარდია-იფა
18. ურუსხან ციკვაშ-იფა მარშანი
19. მუტი ციკვაშ-იფა
20. ტაგუ ყათმას-იფა
21. ზაუსხან ბარსიყუა-იფა მარშანი
22. აღმახსიტ ფელუან-იფა მარშანი
23. კონხოკვა ფაშუ-იფა მარშანი
24. სივოი ზაუსხან-იფა მარშანი
25. კირლობეი სოუსხან-ბეი მარშანი

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი.

კავკასიის ომი და აფხაზეთი.

აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება და აფხაზეთა

1867 წლის მუჰაჯირობა.

აფხაზეთის კოლონიზაციის ზოგიერთი საკითხი

XIX ს. 60-70-იან წლებში.

აფხაზეთში მიმდინარე ეთნიკური პროცესები და აფხაზ მუჰაჯირთა სია.

რეზიუმე.

წყაროები და ლიტერატურა.

შემოკლებათა განმარტება.

მუჰაჯირთა სია.

სქოლიო.

ს ქ ო ლ ი ო

შესავალი

- 1 История СССР, т. IV, გვ. 384.
- 2 В. О. Ключевский, Сочинения, т.1, გვ. 30.
- 3 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველო XIX ს. პირველ მეოთხედში, გვ. 340.
- 4ა. სურგულაძე, პ. სურგულაძე, საქართველოს ისტორია (1783-1990), გვ. 23.
- 5 АКТЫ, т.VIII, № 271, გვ. 381.
- 6 გ. მანჯგალაძე, გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 25-31; ბ. ამაშუკელი, ვ. ყალაბეგიშვილი, «... და დაბინადრდნენ ჩვენს მიწა-წყალზე», გვ. 60-61.
- 7 В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем, გვ. 265-266; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, გვ. 488-489; ვ. ნოზაძე, საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, გვ. 9; შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 352-355.
- 8 შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 350-351.
- 9 იქვე, გვ. 337-339.
- 1 П. И. Пестель, Русская правда, გვ. 48.
- * კავკასიის ომები _ სამხედრო მოქმედებათა წყება, რომელიც მეფის რუსეთმა კავკასიის დასამორჩილებლად XVIII-XIX სს. ჩაატარა.
- 12 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 139.
- 13 Ш. Д. Инал-Ипа, Абхазы, გვ. 150.
- 14 Г. А. Дзидзария, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сухуми, 1975, 2-е дополненное издание, Сухуми, 1982.
- 15 გ. გასვიანი, აფხაზეთი და მუჰაჯირობა, გაზ. «საქართველო», 1998 წ. №47,48,50,51,52.
- 16 Н. Я. Марр, О языке и истории абхазов, გვ. 177. აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთა მუჰაჯირობის ტრაგედია ნათლად აისახა აფხაზურ ზეპირსიტყვიერებაში (იხ. ს. ზუხბა, აფხაზური ზეპირსიტყვიერება. აფხაზურიდან თარგმნეს ა. არაბულმა და თ. გვანცელაძემ, თბ., 1988). ეს თემა ფართოდ აისახა აგრეთვე აფხაზურ მხატვრულ ლიტერატურაში. ამ მხრივ აღსანიშნავია: დ. გულიას პოემა «ჩემი კერა»; ს. ჭანბას მოთხრობა «ტანჯვის სიმღერა» და დრამა «მუჰაჯირი»; მ. ლაკერბაის ნოველები; ბ. შინქუბას ლექსი «მუჰაჯირთა იავნანა» და რომანი «უკანასკნელი უბიხი», რომელიც უბიხების თურქეთში მასობრივ გადასახლებასა და მათ შემდგომ ტრაგიკულ ბედს ეხება; აგრეთვე, გ. გულიას რომანი «მორევი» და სხვ.
- * 1867 წლის აფხაზ მუჰაჯირთა სიის მსგავსი დოკუმენტი რამდენიმეა ცნობილი: ჩერქეზ მუჰაჯირთა სია, შედგენილი 1861 წელს, რომელიც ინახება ბულგარეთში,

სოფიის კირილესა და მეთოდეს სახელობის ბიბლიოთეკის აღმოსავლეთის განყოფილების არქივში (Н. Н. Шенгелия, Османские документальные источники XVII-XVIII вв. об Абхазии, გვ. 188) და 1864 წელს ფსხუდან ყუბანზე გადასახლებულთა სია (სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 65; М. С. Тхайцухов, Расселение и численность абазин на Северном Кавказе в XIX _ начале XX вв., გვ. 33-34). რაც შეეხება აფხაზთა 1877 წლის მუჰაჯირობას, ეს იყო არაორგანიზებული, სტიქიური პროცესი და, ამდენად, იმ დროს მუჰაჯირთა სია არც შეუდგენიათ.

კავკასიის ომი და აფხაზეთი

- 1 ამ მაგისტრალის მნიშვნელობაზე უფრო ადრე, იხ. Б. Н. Заходер, Каспийский свод о Восточной Европе, т.1, М., 1962, т. 2, М., 1967.
 - 2 История России XIX – начала XX вв., გვ. 183.
 - 3 Г. Н. Кушева, Народы Северного Кавказа..., გვ. 233; История Кабардино-Балкарской АССР, т.1, გვ. 112; В. Г. Мачарадзе, Некоторые вопросы..., გვ. 73.
 - 4 С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 22-29.
 - 5 Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 48-55.
 - 6 ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის..., გვ. 401, 426; С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 9-10; Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 26.
- * მოზდოკი, ყაზარდ. მაზდოგუ _ «ულრანი ტყე».
- ** კაზაკი _ თურქ. წარმოშობის სიტყვაა და თავდაპირველად, ისევე როგორც რუსულში, თავისუფალ, უბატონო კაცს, თავზეხელაღებულს აღნიშნავდა. ესაა ადამიანი, რომელმაც კავშირი გაწყვიტა თავის სოციალურ გარემოსთან (XIV-XVII სს.). რუსეთსა და უკრაინაში ამ «თავისუფალი ხალხისაგან» განსხვავებული სოციალური წოდება ჩამოყალიბდა და სიტყვამაც უფრო კონკრეტული მნიშვნელობა მიიღო. XV ს. ბოლოდან კაზაკები ეწოდებოდა რუსეთის სახელმწიფოს განაპირა მხარეების თავისუფალ მოსახლეობას. ბატონყმური ჩაგვრის გაძლიერებამ XV-XVI სს. გამოიწვია გლეხთა მასობრივი გაქცევა სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთ, უპირატესად სამხრეთის აუთვისებელ მიწებზე _ დონის, ვოლგის, იაიკის (ურალის) აუზებში. ასე წარმოიშვა კაზაკობა, როგორც გარკვეული სოციალური მოძრაობა. მეზობელი ფეოდალური სახელმწიფოებისა და მომთაბარეების წინააღმდეგ ბრძოლის აუცილებლობამ განაპირობა კაზაკების გაერთიანება სამხედრო ორგანიზაციებში. ასე წარმოიქმნა XVI ს. II ნახევარში დონის, ვოლგის, დნეპრის, გრებენის და იაიკის კაზაკთა გასამხედროებული თემები. კაზაკ-რუსების ცხოვრების სახსარს ნადირობა, თევზჭერა და მესაქონლეობა შეადგენდა. მიწათმოქმედებას მათ შედარებით გვიან, XVII ს. II ნახევრიდან მიჰყვეს ხელი. შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო სამხედრო ნადავლი და მოგვიანებით, რუსეთის მთავრობის ჯამაგირი. რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა გამოეყენებინა კაზაკობა საზღვრების განსამტკიცებლად, ახალი ტერიტორიების დასაპყრობად, გარეშე მტრებთან ბრძოლაში. ამიტომ რუსეთის ხელისუფლება მათ სისტემატურად უგზავნიდა ჯამაგირს და იარაღს. კაზაკები მონაწილეობდნენ თავისუფალი ტერიტორიების ათვისებაში, მათ დიდი წვლილი შეიტანეს რუსეთის წინსვლაში ციმბირსა და შორეულ

აღმოსავლეთში, ოსმალეთის აგრესიის წინააღმდეგ ბრძოლაში XVI-XVII სს. (ამ მიზნით დნეპრისა და დონის კაზაკები არაერთხელ დაკავშირებიან ქართველ მეფე-მთავრებსაც, განსაკუთრებით XVII საუკუნეში). XVIII ს. დასაწყისში კაზაკთა თემები მათი საცხოვრისის მიხედვით კაზაკთა ჯარებად (ირეგულარული ჯარები) გააერთიანეს და სამხედრო უწყებას დაუმორჩილეს. XVIII-XIX სს. შეიქმნა კაზაკთა ჯარის ახალი სახეობა, რომელიც მთლიანად სამხედრო უწყებას დაექვემდებარა. მაღალი სამხედრო მომზადებისა და ტრადიციების მქონე კაზაკობა XVII-XIX სს. მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა რუსეთის ომებში. სამხედრო სამსახურში კაზაკი თავისი ცხენ-იარაღით უნდა გამოცხადებულიყო. სამხედრო სამსახურისათვის კაზაკთა სოფლებს _ სტანიცებს თავ-თავისი ადგილ-მამულები უსასყიდლოდ ჰქონდათ მიკუთვნებული. ასე ჩამოყალიბდა XVIII-XIX სს. რუსეთში კაზაკობა სამხედრო ფენად. ქართულ ლიტერატურაში, ისევე როგორც ხალხურ პოეზიაში, რუსული «კაზაკის» შესატყვისად ჩვეულებრივ «ყაზახი» იყო გაბატონებული. ორივე ვარიანტი დასაშვებადაა მიჩნეული, თუმცა უპირატესობა «კაზაკს» აქვს მინიჭებული, რისი ერთ-ერთი მიზეზიც გახდა XX ს. 30-იან წლებში შუა აზიაში ფაქტობრივად ახალი ეროვნების _ ყაზახების ჩამოყალიბება.

7 В. Г. Мачарадзе, Из истории русско-осетинских..., გვ. 518-523.

8 История СССР, т. IV, გვ. 393; Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 107. კავკასიის ხაზის აგების შემდეგ, მისმა დასავლეთმა ნაწილმა აზოვის ზღვიდან მდ. უსტ-ლაბის შესართავამდე, შავი ზღვის კაზაკთა ჯარის ტერიტორია შეადგინა, ხოლო დანარჩენმა ნაწილმა კასპიის ზღვამდე და ჩრდილოეთით მანიჩამდე _ კავკასიის ოლქი, რომელიც ზოგჯერ შედიოდა ასტრახანის გუბერნიის შემადგენლობაში, ზოგჯერ დამოუკიდებელ ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა (С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 165).

9 მ. დუმბაძე, ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს გაუქმება, გვ. 825-827.

10 რ. ლომინაძე, რუსეთის ბატონობის დამყარება საქართველოში, გვ. 127.

11 იქვე.

12 მ. დუმბაძე, იმერეთის სახელმწიფოს გაუქმება..., გვ. 855-856.

13 Акты, т. III, № 918, გვ. 525-526.

14 მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 204-208; მისივე, იმერეთის სახელმწიფოს გაუქმება..., გვ. 865-868.

15 Акты, т. IV, № 555, გვ. 414.

16 Акты, т. IV, № 575, გვ. 425; მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 210-223; Очерки истории Абхазской АССР, ч.1, გვ. 140.

17 Очерки истории Абхазской АССР, ч.1, გვ. 140.

18 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 178.

19 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 178.

20 Г. А. Дзидзария, Присоединение Абхазии к России, გვ. 61.

21 Акты, т. IV, № 576, გვ. 425.

22 იქვე, № 578, გვ. 426; № 583, გვ. 429.

23 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 33.

24 Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 175-176.

- 25 Внешняя политика России. Документы..., т. 6, გვ. 406-417; ნ. ქორთუა, საქართველო 1806-1812 წლების..., გვ. 397-424.
- 26 მ. დუმბაძე, იმერეთის...სახელმწიფოს გაუქმება..., გვ. 876-877.
- 27 Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 140.
- 28 А. В. Фадеев, Россия и Кавказ..., გვ. 282; История СССР, т. IV, გვ. 393.
- 29 А. Л. Гизетти, Хроника Кавказских войск, გვ. 43. მოგვიანებით, 1819 წ. ცალკე ქართულ კორპუსს ცალკე კავკასიის კორპუსი ეწოდა (იქვე, გვ. 63).
- 30 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 32; А. В. Фадеев, Антиколониальные движения..., გვ. 35.
- 31 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ.
- 32 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 44.
- * მიურიდიზმი – რელიგიურ-მისტიკური მიმდინარეობა ისლამში. იგი ჩაისახა XIV საუკუნეში შუა აზიაში. XIX ს. 20-იან წლებში მიურიდიზმის იდეა გავრცელდა აღმოსავლეთ კავკასიაში. მიურიდიზმის პირველი მქადაგებელი დაღესტანში იყო მოლა მუჰამედ იარაგელი. ის იყო კავკასიაში დაზავათის – მუსლიმანთა საღვთო ომის იდეური სულისჩამდგმელი, რომელმაც წამოაყენა ლოზუნგი «მუსლიმები არ შეიძლება ურწმუნოთა ხელისუფლების ქვეშ იყვნენ». «ვინც თავს მუსლიმანად თვლის, – ქადაგებდა იგი, – მისთვის პირველი საქმეა დაზავათი, შემდეგ კი შარიათის შესრულება». მიურიდიზმის მიმდევარი არის მიურიდი («მორჩილი»), რომელიც მოვალეა უყოყმანოდ დაემორჩილოს შარიათის მასწავლებელს – მიურშიდს. მიურიდიზმის დროშით მოძრაობა კავკასიელ მთიელთა ანტიკოლონიური ბრძოლის ერთ-ერთი ფორმა იყო (ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 45).
- 33 А. В.Фадеев, Антиколониальные движения..., გვ. 40; ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 45-46.
- 34 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 53.
- 35 ე.-ფ. გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, გვ. 81-82.
- 36 С. Званба, Зимние походы убыхов на Абхазию, გვ. 15-16.
- 37 ე.-ფ. გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, გვ. 81-82.
- 38 А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 55.
- 39 იქვე.
- 40 ნ. ქორთუა, ამიერკავკასია რუსეთ-ირანის 1826-1828 წლების ომში, გვ. 245-263; ლ. შენგელია, ამიერკავკასია და რუსეთ-ირანის ურთიერთობა..., გვ. 18-72.
- 41 С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 21; მ. დუმბაძე, იმერეთის სახელმწიფოს გაუქმება..., გვ. 880.
- 42 მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 247-248.
- 43 Очерки истории Карачаево-Черкесии, т. 1, გვ. 287.
- 44 იქვე.
- 5 Гр. Филипсон, Воспоминания, გვ. 95; Очерки истории Карачаево-Черкесии, т. 1, გვ. 288.
- 46 История дипломатии, т.1, გვ. 544; მ. დუმბაძე, იმერეთის სახელმწიფოს გაუქმება..., გვ. 884.

- 47 А. В. Фадеев, Россия и Кавказ..., გვ. 339.
- 48 А. П. Щербатов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич-Эриванский, т. III. С. 229-230.
49. Утверждение наше в Абхазии, გვ. 59.
50. А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 59.
51. А. В. Фадеев, Убыхи..., გვ. 142-143.
52. Утверждение наше в Абхазии, გვ. 143-147; А. В. Фадеев, Убыхи ..., გვ. 142-143. А. В. Фадеев, Россия и Кавказ..., გვ. 340-341; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 177
- 53 Гр. Филипсон, Воспоминания, გვ. 120; А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 59.
- 54 Д. Афанасьев, К истории..., გვ. 427; А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 59.
- 55 Утверждение наше в Абхазии, გვ. 143.
- 56 Ад. Берже, Выселение ..., «Русская статина», т. XXXIII, 1882, январь, გვ. 163; С. Званба, О гагре и джигетах, გვ. 8-9; В. К. Гарданов, Общественный строй..., გვ. 24.
- 57 В. К. Гарданов, Общественный строй..., გვ. 22.
- * აბაძეები – გაჩერქებულ აბაზური ტომი. მათი სახელწოდება ნიშნავს «ქვემო აბაზებს».
- 58 А. Н. Дьячков-Тарасов, Мамхеги, გვ. 238; В. К. Гарданов, Общественный строй..., გვ. 24-26.
- 59 Макаров, Племя адыгэ, 1, «Кавказ», 1862, № 29; Ад. Берже, Выселение..., «Русская страна», т. XXXIII, გვ. 163; В. Маевский, Кутаисская губерния ..., приложение, №20, გვ. 143.
- 60 В. К. Гарданов, Общественный строй..., გვ. 27.
- 61 იქვე, გვ. 42-44.
- 62 გ. გასვიანი, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, გვ. 19.
- 63 იქვე, გვ. 20.
- 64 იქვე, გვ. 20-26.
- 65 История народов Северного Кавказа, გვ. 132.
- 66 В. Потто, Описание картин и биографические очерки..., გვ. 3.
- 67 Д. Афанасьев, К истории..., გვ. 428-430; К. Мачавариани, Описательный путеводитель..., გვ. 261.
- 68 А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 65-66.
- 69 В. Маевский, Кутаисская губерния, приложение № 1, გვ. 54; А. В. Фадеев, Убыхи..., გვ. 143.
- 70 Акты, т. VIII, № 344, გვ. 457-459; Г. А. Дзидзария, Присоединение Абхазии к России, გვ. 63; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 180.
- 71 Акты, т. VIII, № 345, გვ. 459-461.
- 72 Военно-статистическое обозрение..., გვ. 32; С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 39.
- 73 М. Ф. Федоров, Походные записки ..., გვ. 125-169; Д. Афанасьев, К истории..., გვ. 428-429; А. Н. Дьячков – Тарасов, Гагры ..., გვ. 70-71.
- 74 «Кавказ», 1868, № 44; Д. Афанасьев, К истории..., გვ. 429-430.
- 75 Акты, т. IX, № 404, გვ. 460-461; М. Ф. Федоров, Походные записки..., გვ. 167-168; А. В. Фадеев, Убыхи..., გვ. 143. შავი ზღვის სანაპირო ხაზის I განყოფილების

უფროსად დაინიშნა კონტრ-ადმირალი ლ. მ. სერებრიაკოვი, ხოლო II განყოფილების უფროსად – გენერალ-მაიორი მ. მ. ოლშევსკი, რომელიც იმავდროულად იყო აფხაზეთის ჯარების სარდალი. შავი ზღვის სანაპირო ხაზის უფროსის რეზიდენცია ნოვოროსისკში იყო. აქვე იყო I განყოფილების უფროსის ადგილსამყოფელი, ხოლო II განყოფილების უფროსის – სოხუმ-კალეში (М. Ф. Федоров, Походные записки ..., გვ. 167-168).

- 76 Военно-статистическое обозрение..., გვ. 36-37. შავი ზღვის სანაპირო ხაზის რეორგანიზაციის შემდეგ, I განყოფილების უფროსად დაინიშნა კონტრ-ადმირალი ლ. მ. სერებრიაკოვი; II განყოფილების უფროსად – გენერალ-მაიორი ა. კ. ოპერმანი; III განყოფილების უფროსად – პოლკოვნიკი ნ. ნ. მურავიოვი (М. Ф. Федоров, იქვე, გვ. 191).
- 77 М. Ф. Федоров, Походные записки..., გვ. 191; Г. А. Дзидзария, Присоединение Абхазии к России, გვ. 50.
- 78 А. В. Фадеев, Убыхи ..., გვ. 143.
- 79 სცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, ს. 1014, ფურც. 9.
- 80 Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 197.
- 81 М. Ф. Федоров, Походные записки..., გვ. 185-187; А. Юров, 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, «Кавказский сборник», т. X, გვ. 229-246.
- 82 Акты, т. IX, № 426, გვ. 492-493; С. Смоленский, Воспоминания кавказца. Экспедиция в Дал, გვ. 254; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 180.
- 83 Г. А. Дзидзария, Присоединение Абхазии к России, გვ. 63.
- 84 К. Д. Мачавариани, Описательный путеводитель ..., გვ. 268.
- 85 იბ. С. Лакоба, Очерки ..., გვ. 17-18.
- 86 Гр. Филипсон, Воспоминания, გვ. 252-254; Очерки истории Абхазской АССР, ч.1, გვ. 181.
- 87 Акты, т. IX, №432, გვ. 496-497; И. Барсуков, Граф Муравьев-Амурский, кн. 1, გვ. 85; В. Маевский, Кутаисская губерния..., приложение № 1, გვ. 56; А. В. Фадеев, Убыхи ..., გვ. 153.
- 88 Н. А. Волконский, 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, გვ. 374-375.
- 89 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 373.
- 90 Н. А. Волконский, 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, გვ. 367-369.
- 91 Н. А. Волконский, 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, გვ. 375-377.
- 92 იქვე, გვ. 378.
- 93 Акты, т. IX, გვ. 492-493; Гр. Филипсон, Воспоминания, გვ. 241-242.
- 94 Н. А. Волконский, იქვე, გვ. 397; И. Барсуков, Граф Муравьев-Амурский, кн. 1, გვ. 96-97.
- 95 Н. А. Волконский, იქვე.
- 96 А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 74.
- 97 Н. А. Волконский, 1840, 1841 и 1842 годы на Кавказе, გვ. 421-422.
- 98 Очерки истории Абхазской АССР, ч.1, გვ. 182.

- 99 М. Ф. Федоров, Походные записки ..., გვ. 206-216; И. Барсуков, Граф Муравьев-Амурский, кн. 1, გვ. 104-109; А. Н. Дьячков-Тарасов, Гагры..., გვ. 75.
- 100 Г. А. Дзидзария, Махаджирство ..., გვ. 55, 69-70.
- 101 Очерки истории Абхазской АССР, ч.1, გვ. 183.
- 102 Акты, т. X, №256, გვ. 248.
- 103 Акты, т. VIII, გვ. 449; № 338, გვ. 453; №339, გვ. 453; С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 107; ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 180.
- 104 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 108.
- 105 Акты, т. X, № 256, გვ. 249.
- 106 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ.134-135. აფხაზეთის მთავარი იმანაც გაანაწიყენა, რომ 1847 წ. მაისში ხელისუფლებამ მას ჩამოართვა გუდავის, ოჩამჩირის, კელასურის პორტები, საიდანაც კონტრაბანდული ვაჭრობისაგან მნიშვნელოვანი შემოსავალი ჰქონდა. ეს პორტები საბაჟო უწყებას გადაეცა, ხოლო მთავარს სანაცვლოდ პენსია დაენიშნა _ 12 ათასი მანეთი წელიწადში. მიხეილ შარვაშიძე ხედავდა, რომ ცარიზმი მის ხელისუფლებას ზღუდავდა, რამაც ის გააღიზიანა და გადადგომა ითხოვა (Акты, т. X, № 278, გვ. 268; ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ე. ვეიდენბაუმის ფონდი. საბუთი № 1542, გვ. 24).
- 107 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 135-137.
- 108 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 41-42; А. В. Фадеев, Антиколониальные движения..., გვ. 42; ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 57-63.
- 109 Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 206; ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 64.
- 110 Макаров, Племя адыгэ, II, «Кавказ», 1862, № 30; С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 53-57; Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 217.
- 111 И. Дроздов, Обзор военных действий..., გვ. 518-532; ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 55.
- 112 С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 57.
- 113 Макаров, Племя адыгэ, II, «Кавказ», 1862, № 30.
- 114 Макаров, Племя адыгэ, II, «Кавказ», 1862, № 30; С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 53-57. Н. Смирнов Политика России..., გვ. 217.
- 115 Акты, т. X, № 340, გვ. 337; С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 57.
- 116 Очерки истории Абхазской АССР, ч. I, გვ. 187.
- * «ადმოსავლეთის საკითხი» _ პირობითი სახელწოდება, რომელიც მიღებულია საისტორიო ლიტერატურაში XVIII ს. მიწურულსა და XX ს. დასაწყისის იმ საერთაშორისო წინააღმდეგობათა აღსანიშნავად, რომელიც დაკავშირებულია ღრმა შინაგანი კრიზისით მოცული თურქეთის იმპერიის მოსალოდნელ დაშლასთან და დიდი სახელმწიფოების _ ინგლისი, საფრანგეთი, რუსეთი, ავსტრია (1867 წლიდან ავსტრო-უნგრეთი), პრუსია (1871 წლიდან გერმანია), _ ბრძოლასთან მისი სამფლობელოების გაყოფისათვის. «ადმოსავლეთის საკითხის» წარმოშობა დაკავშირებულია ერთი მხრივ, თურქეთის იმპერიის კრიზისთან, რომლის ერთ-ერთ გამოვლინებას წარმოადგენდა ბალკანეთისა და იმპერიის სხვა არათურქი ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა; მეორე მხრივ, ახლო

აღმოსავლეთში ევროპის სახელმწიფოების კოლონიური ექსპანსიის გაძლიერებასთან მათში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებასთან დაკავშირებით. თვით ტერმინი «აღმოსავლეთის საკითხი» პირველად გამოიყენეს 1822 წელს, საღვთო კავშირის ვერონის კონგრესზე, ბალკანეთში შექმნილი მდგომარეობის _ თურქეთის წინააღმდეგ ბერძენთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი აჯანყების (1821-1829 წწ.), _ განხილვისას.

- 117 История дипломатии, т. 1, გვ. 642.
- 118 А. Дебидур, Дипломатическая..., გვ. 91-98; История дипломатии, т.1, გვ. 642-650; ვ. დონაძე, ბოსფორი და დარდანელი, გვ. 89-91; История России XIX _ начала XX вв., გვ. 171.
- * ჰ. პალმერსტონი (1784-1865), ინგლისელი პოლიტიკური მოღვაწე, დიპლომატი. 1809-1829 წწ. იყო ინგლისის სამხედრო საქმეთა მინისტრი, 1830-1841 და 1846-1851 წლებში _ საგარეო საქმეთა მინისტრი, 1852-1855 წწ. შინაგან საქმეთა მინისტრი; 1855 წ. თებერვლიდან 1865 წლამდე _ პრემიერ-მინისტრი.
- ** XIX ს. 1 ნახევარში ევროპულ ლიტერატურაში და თვით რუსეთშიც, ჩვეულებრივ, ჩერქეზებს უწოდებდნენ არამართო აბაზებსა და ადიღეელებს, არამედ ჩრდ. კავკასიის ცენტრალური ნაწილისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელებს. შამილი ევროპულ პრესაში ფიგურირებდა, როგორც «ჩერქეზთა ბელადი» (В. К. Гарданов, Общественный..., გვ. 17).
- 119 P. Guedalla, Palmerston, გვ. 360-361; История дипломатии, т.1, გვ. 656-664.
- 120 История России XIX _ начала XX вв., გვ. 172-173.
- 121 История дипломатии, т. 1, გვ. 646-649; История России XIX _ начала XX вв., გვ. 175.
- 122 Х.-М. Ибрагимбейли, Кавказ в Крымской войне..., გვ. 101.
- 123 Акты, т. X, № 282, გვ. 270, № 283, გვ. 271; № 286, გვ. 273-274; ე. ბურჭულაძე, ყირიმის ომი და საქართველო, გვ. 268-270.
- 124 ნ. თაკალანძე, მიხეილ შარვაშიძე და ყირიმის ომი, გვ. 113.
- 125 იქვე, გვ. 114-115.
- 126 Д. Афанасьев, К истории..., გვ. 639.
- 127 С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 79; Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 217-218; История СССР, т. IV, გვ. 557.
- 128 Н. Н. Муравьев, Война за Кавказом, т. 1, გვ. 8; С. К. Бушуев, Борьба горцев..., გვ. 154-155; ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 71.
- 129 Н. Н. Муравьев, Война за Кавказом, т. II, გვ. 2
- 130 История СССР, т. IV, გვ. 557.
- 131 Осман-бей, Воспоминания 1855 года, გვ. 206.
- 132 Осман-бей, Воспоминания 1855 года, გვ. 171.
- 133 ე. ბურჭულაძე, ყირიმის ომი და საქართველო, გვ. 270; Х.-М. Ибрагимбейли, Кавказ в Крымской войне..., გვ. 325-326.
- 134 ივ. კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, გვ. 43-46.

- 135 ე. ბურჭულაძე, ყირიმის ომი და საქართველო, გვ. 405-421; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 196.
- 136 Д. Нинуа, Некоторые вопросы..., გვ. 217
- 137 История России XIX _ начала XX вв., გვ. 181.
- 138 А. Дебидур, Дипломатическая..., გვ. 135-136; С. К. Бушуев, Из истории..., გვ. 81; История дипломатии, т. 1, გვ. 669; Н. С. Киняпина, Внешняя политика России..., გვ. 263-264; M. S. Anderson, The Eastern Question..., გვ. 141.
- 139 ლ. დე ფური, საქართველო და საერთაშორისო უფლება, გვ. 141; გ. გვაზავა, საქართველოს საკითხი პარიზის კონგრესზე (1856 წ.), გვ. 167; ა. ჩხეიძე, ინგლისის პოლიტიკა კავკასიაში, გვ. 265-266.
- 140 С. К. Бушуев. Из истории..., გვ. 80-84; Н. С. Киняпина, М. М. Блиев, В. В. Дегоев, Кавказ и ..., გვ. 186-188; ვ. დონაძე, ბოსფორი და დარდანელი, გვ. 93-95.
- 141 Акты, т. XI, № 43, გვ. 54.
- 142 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, გვ. 89-92.
- 143 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 97-99.
- 144 А. Л. Гизетти, Хроника Кавказских войск, გვ. 114-119.
- 145 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, გვ. 33-35.
- 146 Акты, т. XI, № 223, გვ. 237; П. К. Услар Гурииский отряд в 1855 году, გვ. 258.
- 147 Акты, т. XII, ч. II, გვ. 776.
- 148 Акты, т. XII, ч. II, გვ. 792.
- 149 Макаров, Племя адыгэ, III, «Кавказ», 1862, № 31.
- 150 იქვე.
- 151 С. Смоленский, Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу, «Военный сборник», 1872, № 9, გვ. 165.
- 152 Макаров, Племя адыгэ, III, «Кавказ», 1862, № 31; А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, გვ. 316-318; С. Эсадзе, Покорение..., გვ. 97.
- 153 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, გვ. 293-294; Р. Фадеев, Шестьдесят лет Кавказской войны, გვ. 131-132; С. К. Бушуев, Борьба горцев..., გვ. 162.
- 154 Ад. Берже, Выселение горцев с Кавказа, «Русская старина», т. XXXIII, 1882, февраль, გვ. 346; ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 139.
- 155 И. Кануков, Горцы _ переселенцы, გვ. 84; ჩრდილო-კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 139.
- 156 И. Кануков, Горцы _ переселенцы, გვ. 84.
- 157 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 13.
- 158 Х. О. Лайпанов, К истории переселения горцев..., გვ. 159-163.
- 159 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა..., II, გვ. 139. თურქეთში გადასახლდნენ ის ხალხებიც, რომლებიც რუსების წინააღმდეგ არ იბრძოდნენ. ეს იყო თურქეთის ემისრების აგიტაციის პირდაპირი შედეგი და მათში ისლამის გავლენაზე მეტყველებდა (Н. Смирнов, Политика России..., გვ. 219).
- 160 Е. Вейденбаум, Мюридизм и Кавказская война, გვ. 207

- 161 Р. Фадеев, Шестьдесят лет Кавказской войны, *გვ.* 137-139; Р. Фадеев, Письма с Кавказа, *გვ.* 58; С. Эсадзе, Покорение..., *გვ.* 96-99.
- 162 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 320.
- 163 Акты, т. XII, ч. II, № 705, *გვ.* 827-829; Р. Фадеев, Письма с Кавказа, *გვ.* 61.
- 164 Акты, т. XII, ч. II, № 723, *გვ.* 844; Макаров, Племя адыгэ, III, «Кавказ», 1862, № 31; А. В. Фадеев, Убыхи..., *გვ.* 173.
- 165 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, *გვ.* 91; С. Эсадзе, Покорение..., *გვ.* 110-111; А. В. Фадеев, Убыхи..., *გვ.* 173.
- 166 Акты, т. XII, ч. II, № 723, *გვ.* 844.
- 167 Акты, т. XII, ч. II, № 736, *გვ.* 857.
- 168 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 346.
- 169 *ოქჯვ*, *გვ.* 347.
- 170 Акты, т. XII, ч. II, № 737, *გვ.* 859-860; № 739. *გვ.* 861-865; С. Смоленский, Воспоминания кавказца, Экспедиция в Псхоу, *გვ.* 158-168; Очерки истории Абхазской АССР, ч. I, *გვ.* 188; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., *გვ.* 185.
- 171 Акты, т. XII, ч. II, № 739, *გვ.* 865.
- 172 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 347.
- 173 И. С. Кравцов, Кавказ и его военачальники, «Русская старина», 1886, т. L, *გვ.* 589-591; А. Л. Зиссерман, *ოქჯვ*, *გვ.* 371.
- 174 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, *გვ.* 76.
- 175 В. Линден, Высшие классы..., *გვ.* 50.
- 176 И. С. Кравцов, Кавказ и его военачальники, *გვ.* 585-592; В. Линден, Высшие классы..., *გვ.* 50-51.
- 177 И. С. Кравцов, *ოქჯვ*, *გვ.* 590-592; А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 351-352, 371; С. Эсадзе, Покорение..., *გვ.* 109.
- 178 Ад. Берже, Выселение горцев с Кавказа, «Русская старина», т. XXXIII, 1882, февраль, *გვ.* 337-338.
- 179 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 371-374; Ад. Берже, Выселение горцев с Кавказа, «Русская старина», т. XXXIII, 1882, февраль, *გვ.* 337-338.
- 180 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., *გვ.* 198.
- 181 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, *გვ.* 97-100; А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 395-396.
- 182 С. Эсадзе, Историческая записка..., *გვ.* 49; С. К. Бушуев, Из истории..., *გვ.* 93; История СССР, т. IV, *გვ.* 436; *წმდოლო კავკასიის ხალხთა...*, II, *გვ.* 80.
- 183 С. Эсадзе, Историческая записка..., *გვ.* 49; С. К. Бушуев, Из истории..., *გვ.* 94.
- 184 С. Эсадзе, Покорение..., *გვ.* 119; История СССР, т. IV, *გვ.* 437.
- 185 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, *გვ.* 92-93.
- 186 *ოქჯვ*, *გვ.* 96.
- 187 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, *გვ.* 388.
- 188 *ოქჯვ*, *გვ.* 347-348.

- 189 С. Смоленский, Воспоминания кавказца. Бзыбский отряд в 1861 году, «Военный сборник», 1874, № 5, გვ. 403.
- 190 იქვე, გვ. 404.
- 191 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 50.
- 192 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, გვ. 397; С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 50.
- 193 С. Лакоба, Очерки..., გვ. 21.
- 194 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, გვ. 124-126; А. Лилов, Последние годы борьбы..., «Кавказ», 1867, № 18.
- 195 И. С. Кравцов, Кавказ и его военачальники, «Русская старина», 1886, т. LI, გვ.121.
- 196 Н.В. Берг, Польское возстание в 1863-1864 гг., «Русская старина», XI, СПб, 1897, გვ. 497.
- 197 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, გვ. 128-130; А. Лилов, Последние годы борьбы..., «Кавказ», 1867, № 18; С. Эсадзе, Покорение..., გვ. 156.
- 198 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, გვ. 131.
- 199 Ад. Берже, Выселение горцев с Кавказа, «Русская старина», т. XXXIII, 1882, февраль, გვ. 346.
- 200 А. Лилов, Последние годы борьбы..., «Кавказ», 1867, № 19.
- 201 И. С. Кравцов, Кавказ и его военачальники, «Русская старина», 1886, т. LI, გვ.121; С. Эсадзе, Покорение..., გვ. 160-163; Ю. К. Ефремов, Тропами горного Черноморья, გვ. 93.
- 202 С. Эсадзе, Покорение..., გვ. 163.
- 203 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 283.
- 204 А. Лилов, Последние годы борьбы..., «Кавказ», 1867, № 19; А. В. Фадеев, Убыхи..., გვ. 180.
- 205 А. В. Фадеев, Убыхи..., გვ. 180; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 193.
- 206 С. Смоленский, Воспоминания кавказца..., «Военный сборник», 1876, № 12, გვ. 220.
- 207 А. Л. Зиссерман, Фельдмаршал Барятинский, გვ. 397.
- 208 Известия о последних военных действиях на Западном Кавказе, «Кавказ», 1864, № 44; Ахчипсху, «Кавказ», 1864, № 49; С. Эсадзе, Окончание Кавказской войны, «Кавказ», 1902, № 240.
- 209 А. Лилов, Последние годы борьбы..., «Кавказ», 1867, № 19.
- 210 И. Половнев, Страна Псху, გვ. 24; Н. Д. Бондарев, В горах Абхазии, გვ. 36.
- 211 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 194.
- 212 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 65, ფურც. 2,26,36; М. С. Тхайцухов, Расселение..., გვ. 33-34. მოგვიანებით, 1867 წ. გაზაფხულზე, მდ. ყუმას ხეობაში გადასახლებული ფსხუელები მდ. დიდი ზელენჩუკის ხეობაში გადასახლდნენ.
- 213 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 195. ვ. მაევსკის მონაცემებით, 1864 წ. ივლისში ბზიფის ხეობიდან სულ 3642 ფსხუელი გადასახლდა (В. Маевский, Кутаисская губерния..., приложение № 7, გვ. 90).

- 214 ობ. А. Лилов, Последние годы борьбы..., «Кавказ», 1867, № 19.
- 215 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 52.
- 216 Ад. Берже, Выселение горцев с Кавказа, «Русская старина», т. XXXIII, 1882, январь, გვ. 165-167; В. Линден, Высшие классы..., გვ. 52; შდრ. Переселение горцев в Турцию, «Кавказ», 1864, № 77.
- 217 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, გვ. 146-147.
- 218 იქვე, გვ. 147.
- 219 Р. Фадеев, Письма с Кавказа, გვ. 147.
- 220 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 208.
- 221 С. Смоленский, Воспоминания кавказца, «Военный сборник», 1875, № 12, გვ. 222.
- * 1870 წლამდე, ცემესის ყურიდან მდ. ტუაფსემდე ტერიტორია შედიოდა არა შავი ზღვის ოკრუგში, არამედ ყუბანის ოლქში (А. В. Верещагин, Путевые заметки..., გვ. 115).
- 222 Л. С. Личков, Очерки..., გვ. 83; В. Линден, Высшие классы..., გვ. 51.

აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება და აფხაზეთა
1867 წლის მუჰარაჯობა

- 1 სცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, ს. 7506, ფურც. 41.
- 2 იქვე, ფურც. 47-48.
- 3 სცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, ს. 177, ფურც. 48; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 250-252.
- 4 ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე, გვ. 7.
- 5 იქვე.
- 6 იქვე. აღსანიშნავია, რომ რუსეთის ხელისუფლებას სურდა კაზაკებით არამარტო შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროსა და აფხაზეთის, არამედ სამეგრელო-გურია-იმერეთის დასახლებაც. სათანადო პროექტი 1865 წ. შედგა კავკასიის არმიის შტაბში, საიდანაც შესაბამისი მოხსენება გაეგზავნა ხელისუფლებას. მასში ნათქვამია: «... прилегающие (к) Черному морю области Мингрелия, Имеретия, Гурия, в которых русские никогда не вели войны с народом, но явились освободителями сначала от иго турок, потом от самовластия владетелей и, наконец, от крепостной зависимости, _ исповедуют одну и ту же веру и имеют искренные симпатии к России. Поэтому, правительство встретит здесь полную готовность слиться с Россией, и, несмотря на различие языка подобно Бретани, Провансу и др. провинциям Франции, составит русские области, которые будут гордиться именем русского. Обращение Гурии, Мингрелии, Имеретии в русские области стоит того, чтобы о нем позаботиться, тем более, что с ожидаемым разрешением крестьянского вопроса наступает самое благоприятное для него время. Но для этого, _ имея пример Грузии (აღმ. საქართველო, – ბ. ხ.), Абхазии и др. областей Кавказа, которые были некогда в таких благоприятных условиях, не должны искусственно возвыщать туземный элемент в ущерб русскому, но, напротив, должны быть приняты самые решительные меры к обрусению этих областей» (ტრ. ხუნდაძე, ცარიზმის საკოლონიზაციო..., გვ. 160).

შავი ზღვის აღმ. სანაპიროს _ აფხაზეთს, სამეგრელოს, გურიასა და იმერეთის, კაზაკებით დასახლების განზრახვა მაშინ ვერ შესრულდა. რუსული კოლონიზაცია კავკასიაში მხოლოდ იქ გახდა შესაძლებელი, სადაც ხანგრძლივი ომის შედეგად მოსახლეობა გაჟლიტეს, ან თავიანთი სამკვიდროდან აყარეს და გადაასახლეს (შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპირო, ადიღე, ბარის ჩეჩნეთი). საქართველოს კოლონიზაცია რუსეთმა ვერ შეძლო, რადგან აქ ომით დაპყრობას ადგილი არ ჰქონია და ვერც მოსახლეობის აყრა და გადასახლება მოახერხა.

⁷ სცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, ს. 177, ფურც. 78; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 199-201; Г. А. Дзидзария, Присоединение Абхазии к России, გვ. 67. აფხაზეთის მთავარი მიხეილ შარვაშიძე, რომელიც მაშინ ავადმყოფობდა და ითხოვდა საცხოვრებლად საქართველოში, კერძოდ, ქუთაისში დატოვებას, 1864 წ. ნოემბერში ვორონეჟში გადაასახლეს, სადაც 1866 წ. 16 აპრილს გარდაიცვალა. მაისის თვეში მისი ნეშტი ჩამოასვენეს და მოქვის ტაძარში დაკრძალეს («Кавказ», 1866, № 68).

⁸ История Абхазии, გვ. 87.

* Ив. Аверкиев, С северо-восточного побережья Черного моря, V, «Кавказ», 1866, № 76

⁹ Г. А. Дзидзария, Восстание 1866 года в Абхазии, Сухуми, 1955.

¹⁰ «Кавказ», 1866, № 76; В. Маевский, Кутаисская губерния..., გვ. 66; С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 275; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1, გვ. 199-201; История Абхазии, გვ. 89; Г. А. Дзидзария, Присоединение..., გვ. 63-70.

¹¹ სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 21; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 283.

¹² სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 21.

¹³ Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 284.

¹⁴ სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 74; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 284.

¹⁵ სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 19; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 284.

¹⁶ Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 285.

¹⁷ Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 284-285.

¹⁸ სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 4-6; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 283.

¹⁹ Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 285-286.

²⁰ იქვე, გვ. 286.

²¹ სცსსა, ფ. 545, აღწ. I, ს. 91, ფურც. 115; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 286.

²² Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 288.

²³ გაზ. «დროება», 1867, №23. აღსანიშნავია, რომ ბიჭვინთის ოლქის მცხოვრებლებმა 1868 წ. თხოვნით მიმართეს სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსს გენერალ ვ. გეიმანს, ოლქის უფროსად მაიორ დ. ჭავჭავაძის დატოვების შესახებ, რომელსაც ძალიან ემადლიერებოდნენ, განსაკუთრებით, 1867 წლის მუჰაჯირობის დროს დაკავებული პოზიციის გამო (სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 324, ფურც. 5-11).

* ამბროსი ხელაია (1866-1927), საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწე. XIX ს. მიწურულს მღვდლად იყო სოხუმში; შემდეგ სოხუმის, ახალი ათონისა და ლიხნის საეკლესიო-სამრევლო სკოლების ზედამხედველი და ქართული ენის მასწავლებელი. ებრძოდა ცარიზმის რუსიფიკატორულ და შოვინისტურ პოლიტიკას აფხაზეთში. 1919-1921 წწ. იყო ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტი, 1921-1927 წწ. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი.

- ** ზ. ჭიჭინაძე, სიტყვები და წერილები ყოვლად სამღვდლო ალექსანდრეზე, გვ. 12.
 24 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 27; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 282.
- 25 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 28.
- 26 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 279-280.
- 27 იქვე, გვ. 280.
- 28 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 91, ფურც. 1; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 281.
- 29 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 301, ფურც. 1-6.
- 30 იქვე, ფურც. 63.
- 31 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 301, ფურც. 58.
- 32 იქვე, ფურც. 5; Ш. Чхетия, Документы..., т. 1, ч.1, გვ. 75.
- 33 იხ. Ш. Чхетия, Документы..., იქვე, გვ. 118-119. აღსანიშნავია, რომ ყიზილბეკ ხრიფს-იფა მარშანი იყო აფხაზური მილიციის ოფიცერი. მთიელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში თავის გამოჩენისათვის 1863 წ. თებერვალში მას პოდპორუჩიკის ჩინი ებოძა («Кавказ», 1863, № 20).
- 34 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 287-289. თურქეთში გადასახლებული აფხაზები თავდაპირველად კომპაქტურად დასახლდნენ და თავიანთ დასახლებებს ის სახელები შეარქვეს, საიდანაც იყვნენ გადმოსახლებულები. ასე გაჩნდა თურქეთში სოფლები: ააცი, ანხუა, გუფ, ჯგერდა, ჭლოუ, დალ, აჭანდარა, უარჩა, ეშერა, აბჟაყვა, გუმა, წაბალ, აკაფა და სხვ.. სოფლების მთელი რიგი სახელები დაკავშირებული იყო აფხაზურ საგვარეულო სახელებთან: ცგუაა (ცგუას გვარის სოფელი), ტვანიქითა (ტვანბების სოფელი), აუბლარქითა (აუბლას გვარის სოფელი), აშვიქითა (აშუბას გვარის სოფელი) და სხვ. სოფლების სახელები დაკავშირებული იყო აგრეთვე საკუთარ სახელებთან: თაფშიქითა (თაფშის სოფელი), კადირიქითა (კადირის სოფელი) და სხვა (С. Басариа, Абхазия..., gv. 107; Ш. Д. Инал-Ипа, Зарубежные абхазы, გვ. 40-44). აფხაზთა კომპაქტური დასახლება თურქეთის ხელისუფლებას მრავალ პრობლემას უქმნიდა და ხელს უშლიდა მუჰაჯირთა გათურქების პროცესს, ამიტომ თურქეთის ხელისუფლებამ შემდეგ უკვე მუჰაჯირები გაფანტულად დაასახლა. მართალია, თურქეთში ამჟამად ოფიციალურად არ არის აფხაზური ტოპონიმები, მაგრამ მუჰაჯირთა შთამომავლები თავიანთი განსახლების ადგილებს კვლავაც აფხაზურ სახელებს უწოდებენ (Ш. Д. Инал-Ипа, Зарубежные абхазы, გვ. 43-44).
- 35 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 191, ფურც. 191, 195, 197, 199, 203, 205, 250.
- 36 სცსსა, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 252, ფურც. 2.
- 37 Сборник статистических сведений о Кавказе, т. 1, отд. II, გვ. 39.
- 38 იქვე.
- 39 Грове, Холодный Кавказ, გვ. 212.
- 40 С. Эсадзе, Историческая записка..., გვ. 279; История Абхазии, გვ. 89-90; С. Лакоба, Очерки..., გვ. 32.
- 41 А. Н. Дьячков _ Тарасов, Гагры..., გვ. 83.

- 1 А. В. Верещагин, Путевые заметки..., გვ. 66.
- 2 А. Варгас де Бедемар, Записка..., გვ. 9.
- 3 А. В. Верещагин, Черноморское побережье..., გვ. 7-16.
- 4 А. В. Верещагин, Черноморское побережье..., გვ. 7-11; А. В. Верещагин, Путевые заметки..., გვ. 24.
- 5 А. В. Верещагин, Черноморское побережье..., გვ. 16-17; А. В. Верещагин, Путевые заметки..., გვ. 20.
- 6 А. В. Верещагин, Путевые заметки..., გვ. 70-95.
- 7 А. Н. Дьячков-Тарасов, Абхазия..., გვ. 191; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 431.
- 8 А. Н. Дьячков-Тарасов, Абхазия..., გვ. 194;
- 9 Н. А. Дьячков-Тарасов, Несколько слов о заселении Цебельды, «Кавказ»
- 10 Н. А. Дьячков-Тарасов, Несколько слов о заселении Цебельды, «Кавказ», 1868, № 129.
- 11 А. Н. Дьячков-Тарасов, Абхазия..., გვ. 196.
- 12 იქვე.
- 13 იქვე, გვ. 196-199.
- 4 Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 432.
- 15 А. А. Олонецкий, Колонизация Абхазии..., გვ. 78.
- 16 იქვე, გვ. 79.
- 17 В. Маевский, Кутаисская губерния..., приложение № 7, გვ. 90.
- 18 Ш. В. Мегрелидзе, Грузия в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., იქვე. 77-84; შ. მეგრელიძე, საქართველო აღმოსავლეთის ომებში, გვ. 74.
- 19 А. Н. Дьячков-Тарасов, Абхазия..., გვ. 206-208; Г. А. Дзидзария, Махаджирство..., გვ. 356-369.
- 20 Кавказский календарь на 1879 год, გვ. 330-331.
- 21 Н. Я. Марр, О языке и истории абхазов, გვ. 177.
- 22 А. А. Олонецкий, Колонизация Абхазии..., გვ. 79.
- 23 იქვე, გვ. 79.
- 24 იქვე, გვ. 78.
- 25 ს. მესხი, აფხაზეთის დასახლება, გაზ. «დროება», 1878, № 24.
- 26 Г. А. Рыбинский, Сухумский округ, გვ. 10.
- 27 პ. ჭარაია, მიწათ-მფლობელობა აფხაზეთში, გაზ. «კვალი», 1897, № 13, გვ. 268.
- 28 С. Лакоба, Очерки..., გვ. 35.
- 29 გაზ. «დროება», 1883, № 240.
- 30 გაზ. «ცნობის ფურცელი», 1905, № 2821.
- 31 Ф. Гершельман, Причины неурядиц на Кавказе, გვ. 21.
- 32 А. В. Верещагин, Черноморское побережье..., გვ. 22.
- 33 ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, გვ. 134-135.

* ს. ი. ვიტე (1849-1915), რუსი სახელმწიფო მოღვაწე. დაიბადა თბილისში, მსხვილი ჩინოვნიკის ოჯახში. დაამთავრა თბილისის კლასიკური გიმნაზია. 1892 წლიდან იყო ჯერ გზათა, შემდეგ კი ფინანსთა მინისტრი. აქტიურად მონაწილეობდა რუსეთის მთავრობის საქმიანობაში და დიდ გავლენას ახდენდა საშინაო და საგარეო პოლიტიკაზე. 1905-06 წწ. იყო მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე. 1906 წ. 16 აპრილს თავმჯდომარის პოსტიდან გადადგომის შემდეგ დარჩა სახელმწიფო საბჭოს წევრად. 1907-12 წწ. გამოქვეყნდა მისი «მოგონებები», რომელიც მნიშვნელოვანი წყაროა ცარიზმის პოლიტიკის შესასწავლად.

34 С. Ю. Витте, Воспоминания, გვ. 207.

35 ჰამუთ-ბეი (ნ. ჯანაშია), ჭრელი შენიშვნები აფხაზთა და აფხაზეთის შესახებ, მეხუთე წერილი, გაზ. «დროება», 1909, № 22.

36 З. В. Анчабадзе, Очерк этнической истории абхазского народа, გვ. 96.

აფხაზეთში მიმდინარე ეთნიკური პროცესები და აფხაზ მუჰაჯირთა სია

1 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 22-24; ბ. ხორავა, აფხაზთა ეთნიკური ვინაობისათვის, გვ. 45-46.

2 Абазины, გვ. 16; Л. И. Лавров, Историко-этнографические очерки Кавказа, გვ. 41-47; Л. И. Лавров, Этнография Кавказа, გვ. 69.

3 А. Н. Генко, Абазинский язык, გვ. 9; Х. С. Бгажба, Об абхазских племенах и диалектах, გვ. 117-118.

4 ნ. ბერძენიშვილი, აფხაზეთის შესახებ, გვ. 287.

5 ნ. ბერძენიშვილი, მასალები..., გვ. 608.

* მეცნიერებაში დამკვიდრებულია ტერმინი აფხაზურ-ადილური ტომები, რომელშიც იგულისხმება: აფხაზები, აბაზები, ადილელები, ყაბარდოელები, უბიხები. აფხაზები კულტურულ-პოლიტიკურად ქართველები იყვნენ აფხაზეთში რადიკალურ ეთნიკურ ცვლილებებამდე (XVI-XVII სს.), ამიტომ უხერხულად მიგვაჩნია ამ პერიოდამდე მათი აბაზებთან, ადილელებთან, ყაბარდოელებთან და უბიხებთან გაერთიანება სახელწოდებით – აფხაზურ-ადილური ტომები, რადგან, ფაქტობრივად, ამით ქართული კულტურულ-პოლიტიკური სამყაროდან მათ გაუცხოებას ვახდენთ. ამიტომ ვიყენებთ ტერმინს – აბაზურ-ადილური ტომები.

6 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 109-112; ბ. ხორავა, ეთნიკური პროცესები ჩრდილო კავკასიაში და აფხაზეთი, გვ. 87-97.

7 ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 222.

8 ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. 1, გვ. 26.

9 ც. აბულაძე, საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების..., გვ. 274-275.

- 10 დ. მუსხელიშვილი, ისტორიული სიმართლისათვის, გაზ. «კომუნისტი», 1989 წ.
5 აპრილი;
- ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 85-87.
- 11 ბ. ხორავა, იქვე, გვ. 83-86.
- 12 იქვე, გვ. 87-88.
- * სამწუხაროდ, ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას შეუმჩნეველი დარჩა აფხაზთა რადიკალური ეთნიკური ცვლილება. თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში პ. ინგოროყვამ პირველმა გაუსვა ხაზი გვიან შუა საუკუნეებში (XVI-XVII სს.) აფხაზთა რადიკალურ ეთნიკურ ცვლილებას, ხოლო აკად. ნ. ბერძენიშვილმა სპეციალურად შემოიტანა ტერმინი «აწინდელი აფხაზეთი», რითაც მათ გამოიჯნეს «ძველი» და «ახალი» აფხაზები და აფხაზეთი.
- 13 П. К. Услар, О языке урхуов, გვ. 78-79. თ. გამყრელიძე და თ. გვანცელაძე «აბაზა» და «აფსუა» ეთნონიმებს ერთი ფუძიდან მომდინარედ მიიჩნევენ (თ. გამყრელიძე, ძველი კოლხეთის..., გვ. 586-587; თ. გვანცელაძე, კვლავ ეთნონიმ «აფხაზისა» და..., გვ. 571-577).
- 14 К. В. Ломтатидзе, Абхазский язык, გვ. 123.
- 15 Ш. Д. Инал-Ипа, Абхазы, გვ. 46.
- 16 Л. Люлье, Общий взгляд ..., გვ. 186-188.
- 17 Ш. Б. Ногмов, История адигейского народа, გვ. 54-55.
- 18 Г. Ф. Чурсин, Материалы по этнографии Абхазии, გვ. 32.
- 19 Л. И. Лавров, Абазины, გვ. 34; Г. Ф. Чурсин, Материалы по этнографии Абхазии, გვ. 32-36; Л. Х. Акаба, У истоков религии абхазов, გვ. 110.
- 20 Д. Мусхелишвили, Исторический статус Абхазии..., გვ. 133-134.
- 1 Х. С. Бгажба, Бзыбский диалект абхазского языка, გვ. 249; Ш. Д. Инал-Ипа, Вопросы этно-культурной истории абхазов, გვ. 175; ს. ზუხბა, აფხაზური ზეპირსიტყვიერება, გვ. 215.
- 22 С. П. Басариа, Редкие случаи долголетия в Абхазии, გვ. 108.
- 23 ს. ზუხბა, აფხაზური ზეპირსიტყვიერება, გვ. 214.
- 24 Ш. Д. Инал-Ипа, Вопросы этно-культурной истории абхазов, გვ. 175.
- 25 ს. ბახია-ოქრუაშვილი, აფხაზთა ეთნოგენეზის საკითხისათვის, გვ. 6.
- 26 იქვე, გვ. 6-7.
- 27 იქვე, გვ. 7.
- 28 Ф. Ф. Торнау, Воспоминания..., ч.1, გვ. 45; М. М. Галашевский, Легенды Апсны, «Сухумский вестник», 1910, № 6; Ш. Д. Инал-Ипа, Дурипш, გვ. 78, 81. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ერთი ტოპონიმი ბზიფის ხეობაში. ერთ ვიწრო ადგილს ფსხუს გზაზე ეწოდება «სოუ იეიბაშირთა» (აფხ. სოუს ბრძოლის ადგილი). გადმოცემით, მამაცი სოუ აქ ერთი შეებრძოლა ფსხუელებს და მოიგერია მრავალრიცხოვანი მტრის შემოტევა (С. П. Басариа, Избранные сочинения, გვ. 73).
- 29 გ. გასვიანი, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, გვ. 210.
- 30 თ. მიბჩუანი, მეგობრობის სათავეებთან, თბ., 1986.
- 31 В. Линден, Высшие классы..., გვ. 61.
- 32 К. Мачавариани, Описательный путеводитель..., გვ. 312.

- 33 Л. И. Лавров, Историко-этнографические..., გვ. 45.
- 34 Д. Гулиа, История Абхазии, გვ. 268; Ш. Д. Инал-Ипа, Абхазо-кабардинские..., გვ. 76; Л. И. Лавров, Историко-этнографические..., გვ. 127-128.
- 35 ს. ზუბზა, აფხაზური ზეპირსიტყვიერება, გვ. 214-215.
- 36 Х. С. Бгажба, Бзыбский диалект..., გვ. 246; Х. С. Бгажба, Некоторые вопросы..., გვ. 145.
- 37 А. В. Фадеев, Краткий очерк..., გვ. 51; Г. Ф. Чурсин, Материалы по этнографии Абхазии, გვ. 34.
- 38 ბ. ხორავა, ეთნიკური პროცესებისათვის გვიანი შუა საუკუნეების აფხაზეთში, გვ. 44.
- 39 Ш. Д. Инал-Ипа, Вопросы..., გვ. 379-380; Х. С. Бгажба, Бзыбский диалект абхазского языка, გვ. 259.
- 40 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 85.
- 41 ნ. ბერძენიშვილი, მასალები..., გვ. 616.
- 42 ბ. ხორავა, ეთნიკური პროცესებისათვის გვიანი შუა საუკუნეების აფხაზეთში, გვ. 49.
- 43 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა..., გვ. 786.
- 44 ნ. ბერძენიშვილი, ბორჯომის ხეობა, გვ. 238; ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 143.
- 45 Ш. Д. Инал-Ипа, Дурипш, გვ. 82.
- 46 И. Г. Антелава, Очерки по истории Абхазии XVII-XVIII веков, გვ. 109.
- 47 А. Пахомов, Записка..., გვ. 253-258.
- 48 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 144-145.
- 49 თ. გვანცელაძე, ქართველთა აღმნიშვნელი ტერმინები აფხაზურსა და აბაზურ ენებში, გვ. 317.
- 50 Ф. Ф. Горнау, Воспоминания..., ч. 1, გვ. 58.
- 54 ს. ჯანაშია, ეგნატე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის, გვ. 485-486.
- 55 Л. И. Лавров, Этнография Кавказа, გვ. 26.
- 56 ს. ჯანაშია, ექსპედიცია ადიღეს ავტონომიურ ოლქში, გვ. 104-105, 137; ქ. ლომთათიძე, აშხარული დიალექტი..., გვ. 223.
- 57 Д. Гулиа, История Абхазии, გვ. 268; Ш. Д. Инал-Ипа, Абхазо-кабардинские этнографические параллели, გვ. 76; Л. И. Лавров, Историко-этнографические очерки Кавказа, გვ. 127-128.
- 58 Х. С. Бгажба, Бзыбский диалект абхазского языка, გვ. 244-245.
- 59 იქვე, გვ. 245.
- 60 Ш. Д. Инал-Ипа, Абхазы, გვ. 269.

* ადვილი შესაძლებელია ეს გეოგრაფიული სახელები მოტანილი იყოს აფხაზეთში ჩამოსახლებული აბაზა-ადიღეელების მიერ. ასე, მაგალითად, იტალიელი კარტოგრაფის ჯ. გასტალდის 1561 წლის რუკაზე ყუბანის აუზში დაფიქსირებულია გეოგრაფიული პუნქტი აყვა. აფხაზეთში ჩამოსახლებულმა აბაზა-ადიღეელებმა შემდეგ ეს სახელი ქ. ცხუმს (სოხუმში) უწოდეს (თ. გვანცელაძე, 1561 წლის უცნობი იტალიური რუკა..., გვ. 28-31).

- 1 ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 146-150.
- * ისევე, როგორც გერგაიას, შესაძლოა მასაც საფუძვლად ედოს წმ. გიორგის მეგრ. ფორმა გერგე.
- ** როგორც ჩანს, ესაა გვარსახელ გუდავას აფხაზური ფორმა.
- *** ენათმეცნიერებაში გარკვეულია, რომ «აჯინჯ» სიტყვა აფხაზურში ნასესხებია მეგრულიდან, რომელშიც ის ფესვს, ძირს ნიშნავს (თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები, გვ. 205).
- 62 თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, წ. II, გვ. 268; ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 216.
- 63 ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი, გვ. 7-9.
- 64 ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 419.
- * ზოგჯერ ა. და რ. გოჭუბებს ზოგიერთი გვარსახელი თავად აქვთ შეცვლილი აფხაზურ ყაიდაზე: აჩბა (ანჩაბაძე), გაბლია, (გაბელია), გვაგვა (გოგუა), ფაჩლია (ფაჩულია), ფლია (ფილია), ქრია (ქირია) და სხვ.
- 65 В. Чернявский, Краткий очерк Абхазии, გვ. 12
- [* გიორგი დიმიტრის ძე შარვაშიძე \(1847-1918\), სახელმწიფო და საზოგადო მოღვაწე, პოეტი, დრამატურგი, კრიტიკოსი, მთარგმნელი. შარვაშიძეთა სამთავრო სახლის ერთ-ერთი შტოს წარმომადგენელი. 1889-1897 წწ. იყო თბილისის გუბერნატორი. დიდ როლს ასრულებდა XIX ს. დასასრულს საქართველოს საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებაში.](#)
- 66 А. Пахомов, Записка..., გვ. 258.
- 67 Д. Гулиа, История Абхазии, приложение третье, გვ. 265-269; X. С. Бгажба, Об абхазских личных именах, გვ. 196-210; ს. ჯანაშია, აფხაზური ხალხური სიტყვიერება, გვ. 250-251.
- 68 ს. ჯანაშია, ექსპედიცია ადიღეს ავტონომიურ ოლქში, გვ. 144.
- ** მეგრელები ყარაჩაელებს «ალანებს» ეძახდნენ, რადგან მათში არსებობდა ტრადიცია, რომ ყუბანის სათავეებში ადრე ალანები ცხოვრობდნენ.
- 69 Б. Хорава, Эрам-Хут и святыня джварцев, გვ. 49-58; И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, გვ. 196, 400; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 1, გვ. 199.
- 70 Б. Хорава, Эрам-Хут и святыня джварцев, გვ. 50.
- 71 Д. Гулиа, История Абхазии, გვ. 268; III. Д. Инал-Ипа, Абхазо-кабардинские..., გვ. 76; Л. И. Лавров, Историко-этнографические очерки Кавказа, გვ. 127-128; ს. ჯანაშია, აფხაზური ხალხური სიტყვიერება, გვ. 250-251.
- 72 ქათიბ ჩელების ცნობები..., გვ. 57.
- 73 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 180.
- 74 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 227; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 269.
- 75 ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი, გვ. 187.
- 76 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 174.

- 77 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 265.
- 78 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 176.
- 79 ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. II, გვ. 46; ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 476.
- 80 ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 419; პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 168-169.
- 81 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 169.
- 82 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 265.
- 83 იხ. Ф. Брун, Черноморье, ч.1, Одесса, 1879.
- 84 Посольство..., გვ. 323, 351.
- 85 თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები, გვ. 199.
- 86 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 265.
- 87 ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I, გვ. 40-41.
- 88 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 174-175.
- 89 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 265.
- 90 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა..., გვ. 845.
- 91 თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს..., გვ. 270.
- 92 თ. გვანცელაძე, ქართველური სუბსტრატული ტოპონიმები აფხაზეთში (სოხუმი, გაგრა, ტყვარჩელი), გვ. 91-92.
- 93 Ф. Завадский, Абхазия и Цебельда, «Кавказ», 1867, № 59.
- 94 თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 322; Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, გვ. 210; И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, გვ. 295; გ. როგავა, ზოგი გეოგრაფიული სახელის (ოჩამჩირე, ტყაურუ) შედგენილობისათვის, გვ. 181-183.
- 95 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 265.
- 96 И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, გვ. 542.
- 97 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 266.
- 98 ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 363.
- 99 Ф. Завадский, Абхазия и Цебельда, «Кавказ», 1867, № 59.
- 100 გ. აღშიბაია, ს. ლიხნა, გაზ. «ივერია», 1901, ¹ 267.
- 101 Ф. Завадский, Абхазия и Цебельда, «Кавказ», 1867, № 59.
- 102 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და..., გვ. 46.
- 103 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 227; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 269.
- 104 Х. С. Бгажба, Бзыбский диалект..., გვ. 265; თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს..., გვ. 270.
- 105 იხ. ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა..., გვ. 151.
- 106 Ф. Завадский, Абхазия и Цебельда, «Кавказ», 1867, № 59.
- 107 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226; П. Зубов, Картина..., ч. 66, გვ. 266.
- 108 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 228; П. Зубов. იქვე, გვ. 270.

109 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 228; П. Зубов, იქვე, გვ.268.

110 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 228; П. Зубов, იქვე.

* ბემ-იკვარა _ აფხ. სიტყვასიტყვით «ბემის დეღე». ცნობილია ამავე სახელწოდების მდინარე, ბზიფის აფხაზეთისა და ფსხუ-წებელდის საზღვარზე (А. Н. Дьячков-Тарасов). როგორც ჩანს, სოფ. ბემ-იკვარა მისივე თანამოსახელე მდინარის ნაპირზე იყო.

* სოფ. თაფმ-იფა-იჰაბლა (თაფმ-იფების უბანი). როგორც ჩანს, სოფლის სახელწოდება მომდინარეობს თაფმ მარშანიას სახელიდან. მარშანიების საგვარეულოში სამ პატრონიმულ შტოს გამოყოფენ: თაფმ (თაფშაა), ურიჩ (ურიჩაა) და ხრიფს (ხრიფსაა), რომელთა სახელები მომდინარეობენ წინაპართა _ თაფმ, ურიჩ, ხრიფს, _ სახელებიდან (Ш. Д. Инал-Ипа, Зарубежные абхазы, გვ. 81). ცნობილია, რომ წებელდა XIX ს. რუსულ წყაროებში და ჩერქეზებში ცნობილი იყო ხერფსეკვაჯის (ხრიფსის აული) სახელით, ამ თემის მამამთავრის ხრიფს მარშანიას სახელის მიხედვით (Х. С. Бгажба, Об абхазских племенах и диалектах, გვ. 123). როგორც ჩანს, დალში იყო თაფმ მარშანიას მემკვიდრეთა სოფელი.

** ა. და რ. გოჭებები არ იხსენიებენ სოფ. ჯიხაშკარს, ალბათ, მისი აშკარად ქართული ჟღერადობის გამო (ამ სახელწოდების სოფელი არის სამეგრელოში, ზუგდიდის რაიონში) და მის ნაცვლად სოფ. წებელდა აქვთ მოხსენიებული.

*** ამტყელი ჰქვია სოფელს, მდინარეს, ტბას, მთას, ქედს და უღელტეხილს. სახელწოდება «ამტყელი» მომდინარეობს ქართული სიტყვიდან ტყემალი, რომელსაც ბგერათა გადასმით მოუცია ამჟამინდელი ფორმა (ქ. ლომთათიძე, ბაგისმიერის მიდრეკილება..., გვ. 19; თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები, გვ. 199).

111 Статический взгляд на Абхазию, გვ. 226-227; П. Зубов, Картина..., ч. II, გვ. 266-268.

112 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 155; მ. ინაძე, ძველი აფხაზეთის ეთნო-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 52-55.

113 თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს..., გვ. 131.

114 მ. ქალდანი, მივსიანეთისა და მივსიანთა ტომის ვინაობის საკითხისათვის, გვ. 56; თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს..., გვ. 131.

115 ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 363.

116 პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 159.

* როგორც ჩანს, აფხაზეთში ჩამოსახლებული აბაზები თავიანთ ახალ საცხოვრისს ზოგჯერ ღვთაებათა სახელებს არქმევდნენ. ასე, მაგალითად, ბიჭვინთის მახლობლად იყო სოფელი აითარნე, რომლის სახელწოდება, როგორც ფიქრობენ, მესაქონლეობის აფხაზური ღვთაების აითარის სახელიდან უნდა მომდინარეობდეს (თ. გვანცელაძე, აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები, გვ. 183-184).

Хоравა Бежан Константинович

Махаджирство 1867 года в
Абхазии

(на грузинском языке)

Тбилиси 2004

საგამომცემლო ჯგუფი

ეთერ ბაიდოშვილი

ბუბა კუდავა

ია ოთინაშვილი

ვიოლა ტულუში

შორენა წიქარიშვილი

ილია ხელაია

გამომცემლობა არტანუჯი

თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 17 ბ.

25-05-22, 8 99 25-05-22, 8 93 25-05-22.

artanuji@telenet.ge